

the journal of mesopotamian studies

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 3/2 Summer 2018

ISSN: 2147-6659

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkiye' de Yaşayan Diller Enstitüsü

ISSN: 2147-6659

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University:

Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA
(Rektör)

Editör | Editor in Chief

Doç. Dr. M. Nesim DORU (Enstitü Müdürü)

Editörler Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üniversitesi), Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Hayrettin KIZIL (Dicle Üniversitesi), Doç. Dr. Veysi Ünverdi (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Shahab VALI (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Dr. Yılmaz ÖZDİL (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Dr. Zafer KUTLU (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Ayhan TEK (Muş Alpaslan Üniversitesi)

Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Mehmet Tayfun (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Khaled ALADWANI (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Dr. İbrahim ALSHIBLI (Mardin Artuklu Üniversitesi), Dr. Amar ALJARAH (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Editör Yardımcıları | Assistant Editors

Arş. Gör. Şehmuz KURT (Mardin Artuklu Üniversitesi), Arş. Gör. Mehmet Şirin FİLİZ (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Arş. Gör. Ahmet KIRKAN (Mardin Artuklu Üniversitesi), Arş. Gör. Sevda ORAK REŞİTIOĞLU (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Arş. Gör. Ümran ALTINKILIÇ (Mardin Artuklu Üniversitesi), Arş. Gör. Betül ÇOBAN (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Arş. Gör. Ziyattin YILDIRIMÇAKAR (Mardin Artuklu Üniversitesi), Arş. Gör. Pınar YILDIZ (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Arş. Gör. Yakup AYKAÇ (Mardin Artuklu Üniversitesi), Arş. Gör. Güneş KAN YUKUŞ (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Arş. Gör. Bünyamin DEMİR (Mardin Artuklu Üniversitesi), Öğr. Gör. Ayhan YILDIZ (Mardin Artuklu Üniversitesi), Öğr. Gör. Mihayel AKYÜZ (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA - Mardin Artuklu Ün., Prof. Dr. Abdülhalim AYDIN - Fırat Ün., Prof. Dr. Farouk ISMAEL - Univ Hamburg (Almanya), Prof. Dr. Eleanor COGHILL - Uppsala Ün (İsveç), Prof. Dr. Carina JAHANI Uppsala Ün (İsveç), Prof. Dr. Gülşat AYGİN - Illinois Ün. (ABD), Prof. Dr. Arda ARIKAN - Akdeniz Ün., Prof. Dr. İbrahim ÖZÇÖŞAR - Mardin Artuklu Ün., Prof. Dr. Mesut ERGİN - Dicle Ün., Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK - Ankara Ün., Prof. Dr. Vahab VALI (İran), Doç. Dr. Abdulwahab K. MOUSA - Zaho Ün. (Irak), Doç. Dr. Abdurrahman ADAK - Mardin Artuklu Ün., Doç. Dr. Hazem Said MONTASIR - El-Ezher Ün. (Mısır), Doç. Dr. Jean François PEROUSE - İst. Anad. Arş. Enst., Doç. Dr. M. Nesim DORU - Mardin Artuklu Ün., Doç. Dr. M. Sait TOPRAK - Mardin Artuklu Ün., Doç. Dr. Vahap ÖZPOLAT - Mardin Artuklu Ün., Dr. Amr TAHER - Harward Ün. (ABD), Dr. Barzoo ELIASI - Oxford Ün. (İngiltere), Dr. Kaveh DASTOOREH - Koye Ün. (Irak), Dr. Khaled KHAYATI - London Ün. (İngiltere), Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN - Bingöl Ün., Dr. Nesim SÖNMEZ - Van Yüzyüncü Yıl Ün., Dr. Osman ASLANOĞLU - Dicle Ün., Dr. Yavuz AYKAN - Boğaziçi Ün., Dr. Michael CHYET - Washington Library (ABD).

Dr. Hayrullah ACAR - Mardin Artuklu Ün., Dr. Mustafa ÖZTÜRK - Mardin Artuklu Ün.

Bu Sayının Hakemleri | Reviewers of This Issue

Prof. Dr. İbrahim ÖZÇÖŞAR (Mardin Artuklu Ün.), Doç. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Ün.), Doç. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl Ün.), Doç. Dr. Tareq AWEHİM (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Ergin ÖPENGİN (Uppsala Ün.), Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Ün.), Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Hemim OMAR AHMAD (Bingöl Ün.), Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Ahmet GEMİ (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Ahmet ABDULHADİOĞLU (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Halil AKÇAY (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Abdülhalim ABDULLAH (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Zafer DUYGU (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Ün.), Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Ün.)

Yönetim Yeri | Head Office

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü

Rektörlük Ek Binası Yerleşkesi Artuklu/Mardin

Tlf: +90 482 212 98 84 20 Fax: +90 482 212 98 85 e-mail: jms@artuklu.edu.tr /mesopotamianstudies@gmail.com

web: http://jms.artuklu.edu.tr

Dizgi ve Tasarım: Abdullah Özgür ORAL

Baskı | Printing

Baskı: Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık Ltd. Şti.

Baskı Yeri ve Tarihi | Publication Place and Date

13 Mart Mah. Özel İdare Müd. Ark. Sürücü Apt. No:3/B - Mardin

Tel&Fax: 0482 213 16 56 - 212 11 58 • www.mardinsesi.com.tr

Ağustos 2018

İçindekiler | Contents

Editör'den

IV-VIII

Editorial

Makaleler | Articles

Sami TAN
Yekemîn Berhema Rêzimana Kurmancî Ya Bi Îngilizî

03-19

Sami TAN
İngilizce Yazılan ilk Kurmancî Dilbilgisi Kitabı

Zana FARQÎNÎ
Ji Aliyê Binyatî ve Lêker û Lêkerên Veqetînbar

21-41

Zana FARQÎNÎ
Kurmancî Lehçesinde Yapı Bakımından Fiiller ve Ayrılabilir Fiiller

Cumhur ÖLMEZ
Temsilên Romanên Dîrokî Yê Eliyê Evdilrehman

43-63

Cumhur ÖLMEZ
Eliyê Evdilrehman'ın Tarihi Romanlarındaki Temsiller

Cihan KAYNAR
Di Dengbêjiyê De Li Dor Temaya Şer û Kûştinê Nîrxandina Kilamên Şinê

65-94

Cihan KAYNAR
An Evaluation of Mourning Songs in Regards to The Themes of War and Murder in Dengbêji

Muna YÜCEOL ÖZEZEN
Arapçayı Lehçe Düzeyinde Latin Esaslı Bir Alfabeyle Yazma ve Öğretme: Çukurova Arapçası Örneği

95-108

Muna YÜCEOL ÖZEZEN
Writing and Teaching Arabic with a Latin-based Alphabet-The Example of Çukurova Arabic

Mehmet ŞİMŞEK
Mar Petyun Keldani Kilisesi Ölüm Defteri Bağlamında Diyarbakır Keldanileri

109-136

Mehmet ŞİMŞEK
Diyarbakır Chaldeans in The Context of Mar Petyun Chaldean Church's Death Registry

پ.د. نەوزاد و قاصد سعید. م. رێنیوار محمداسماعیل
شێعری کوردی، له روانگهی پێوههکانی دهقیتهی
به نمونهی دهقی شێعری له کرمانجی خواروودا

137-161

Rebiwar Muhammed Ismail-Nawzad Waqas Sahid
Metinselliğin Kriterleri Açısından Bakıldığında Kürt Şiiri, Örnek Olarak Orta Kürt Lehçesinin Kürt Şiir Metinleri

د. عامر الجراح
نقد الفصاحة في التراث البلاغي العربي

163-181

Amer Al-Jarah
Arap Belağatı Geleneğinde Fesahat Kritiği

Çeviri | Translation

Salih AKIN
Plansaziya Zimani li Diyasporayê
Plansaziya Korpûs û ya Prestijê ji bo Kurdi
Wer: Şehmuz KURT

185-201

Salih AKIN
Diasporada Dil Organizayonu, Kürtçe için Prestij ve Korpus Organizayonu
Çev: Şehmuz KURT

Kitap Değerlendirmesi | Book Review

Ordixanê CELÎL, Celilê CELÎL
Zargotina Kurda, Înstîtûta Kurdzanîyê
Ûmran ALTINKILIÇ

205-206

Ordixanê CELÎL, Celilê CELÎL
Zargotina Kurda, Înstîtûta Kurdzanîyê
Ûmran ALTINKILIÇ

Editör'den

Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından yayımlanan *The Journal of Mesopotamian Studies* (JMS) dergisinin 5. sayısını (Cilt: 3 Sayı: 2) siz değerli okuyucu ve araştırmacılara ulaştırabilmekten büyük memnuniyet duymaktayız.

Derginin bu sayısında dil ve konu bakımından çeşitlilik arz eden, ancak disiplin açısından dil ve edebiyat ağırlıklı toplam sekiz makale, bir çeviri, bir de kitap tanıtımı yer almaktadır.

Gerek makalelerin çeşitliği, gerekse bu makalelerin bazılarının yurtdışından gönderilmiş olması yeni bir dergi olmasına rağmen JMS'in ulusal ve uluslararası düzeyde ilgi odağı haline gelmeye başladığını göstermektedir. Bu vesile ile dergimizde yayımlanması için makalelerini göndererek bu ilgiyi gösteren değerli yazarlara teşekkür etmek isteriz. Ayrıca değerlendirme aşamasında söz konusu makaleleri büyük bir özenle okuyarak hakemlik yapan saygıdeğer meslektaşlarımıza teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Bu sayıda yer alan makalelerin; dört tanesi Kurmancî ve biri Soranî lehçesinde olmak üzere beş tanesi Kürtçe; iki tanesi Türkçe ve bir tanesi de Arapça olarak yazılmıştır. Bir makale de İngilizce'den Kürtçe'ye çevrilmiştir.

Makale yazarlarından Sami TAN, “**Yekemîn Berhema Rêzimana Kurmancî ya Bi Îngilîzî**” (İngilizce Yazılan ilk Kurmancî Dilbilgisi Kitabı) adlı makalesinde, Amerikalı misyoner Samuel A. Rhea'nın *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* (Hakkari Bölgesi Kürtçesinin Gramer ve Lugaçasından Bir Özet) adlı çalışmasını incelemektedir. Yazar söz konusu çalışmayı dilbilgisi kategorileri ve sözcük türleri açısından ele almaktadır.

Zana FARQÎNÎ “**Ji Aliyê Binyatî ve Lêker û Lêkerên Veqetînbar di Zaravayê Kurmancî de**” (Kurmancî Lehçesinde Yapı Bakımından Fiiller ve Ayrılabilir Fiiller) daha önce yayımlanmış 11 Kurmanca dil bilgisi çalışmasını ele alarak, yapı bakımından Kurmancî lehçesindeki fiil türlerinin sınıflandırılması üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda yazar çalışmanın konusu olan fiil türleri hakkında yeni bir sınıflandırma önererek daha önce bağımsız bir ad altında hiçbir Kurmanca lehçesi gramer çalışmasında yer verilmeyen ayrılabilir fiiller adıyla yeni bir fiil türünü bu sınıflandırmaya dâhil edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Cumhur ÖLMEZ “**Temsîlên Romanên Dîrokî yê Eliyê Evdîrehman**” (Elîyê Evdîrehman'ın Tarihi Romanlarında Temsiller) adlı makalesinde yazar Elîyê Evdîrehman'ın romanlarını temsil kavramı açısından ele alarak adı geçen yazarın ideolojik yaklaşımının onun edebi sınırlarını daralttığını ve makale

konusu romanlarının da edebi eserlerden çok tarihi belgeler şeklinde yazıldığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Cihan KAYNAR “**Di Dengbêjiyê de li dor Temaya Şer û Kûştinê Nirxandina Kilamên Şînê**” (Savaş ve Ölüm Teması Çerçevesinde Dengbêjliğin Yas Şarkılarının Analizi) isimli çalışmasında savaş ve ölüm üstüne söylenen dengbêjlik şarkılarında yas temasının özellikleri üzerinde durmaktadır. Yazar ayrıca söz konusu şarkıların savaş ve ölüme dair ortak unsurlarına dikkat çekerek dengbêjlerin bu tür eserleri icra etmede hangi yöntemi takip ettiklerini ve hüzne dair hangi unsurları işlediklerini göstermeye çalışmaktadır.

Muna YÜCEL ÖZEZEN “**Arapçayı Lehçe Düzeyinde ve Latin Esaslı Bir Alfabeyle Yazma ve Öğretme: Çukurova Arapçası Örneği**” makalesinde Arapçanın özellikle küçük yaştaki kullanıcılarına lehçe düzeyinde ve Latin esaslı bir alfabeyle öğretilmesi konusunu *Çukurova Arapları ve Çukurova Arapçası* temelinde tartışarak konuyla ilgili bazı önerilerde bulunmaktadır.

Mehmet ŞİMŞEK “**Mar Petyun Keldani Kilisesi Ölüm Defteri Bağlamında Diyarbakır Keldanileri**” başlığı altında Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi’nde 1882-1955 arasında tutulmuş bulunan Kilise Ölüm Defteri’nin kayıtlarından hareketle, bu şehirdeki Keldani cemaatinin söz konusu dönemdeki durumunu ve hangi koşullar altında yaşadığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Rebwar MUHAMMED İSMAİL ve Nawzad WAQAS SAHİD

”شيعری كوردی، له روانگه‌ی ڤیورمکانی دهقیتی به نموونه‌ی دهقی شيعری له کرمانجی خواروودا” (Kürt Şiiri Metinselliğin Kriterleri Açısından Bakıldığında, Örnek Olarak Orta Kürt Lehçesinin Kürt Şiir Metinleri) adlı makalede Orta Kürtçe lehçesiyle yazılmış Kürt şiir metinlerinin teorik ve eleştirel bir analizini yapmaktadırlar. Orta Kürtçe lehçesinin Kürt şiir metinlerinin yapısını, dil, anlamlılık, kimlik, tür, düşünce, hayal gücü, duygu ve biçim gibi edebi unsurlar bakımından ele alan yazarlar, bu edebi ekolün metinleri teorik ve eleştirel bakış açısıyla incelendiğinde tarih boyunca, değişen yönlerinin olduğuna vurgu yapmaktadırlar.

Amer AL-JERAH

”نفذ الفصاحة في التراث البلاغي العربي” (Arap Belagatı Geleneğinde Fesâhat Kritiği) makalesinde betimleyici yönleme göre erken devir Arap edebiyatçılarının tanımını yaparak *fesahat* kavramına açıklık kazandırmaya çalışmakta ve *fasih kelâmın* özelliklerini kelime-cümle ve lafız-mana ilişkisi bağlamında ele almaktadır.

Şehmuz KURT tarafından İngilizce’den Kürtçe’nin Kurmanci lehçesine tercüme edilen Salih AKIN’ın “**Plansaziya Zimanî li Dîyasporayê Plansaziya Korpûs û ya Prestîjê ji bo Kurdî**” adlı makalesinde dil organizasyonuna örnek olarak Fransa ve İsveç’te konu ile ilgili yapılan çalışmaları inceleyerek, bu çalıştayların sonuç bildirgelerinde hedef olarak konulan faaliyetlerin normalde akademilerin,

diğer bir deyişle devletlerin, yürüttüğü faaliyetler olduğuna dikkat çekmekte ve devletsiz bir halkın kendi dilini standartlaştırmasında karşılaştığı zorluklara dikkat çekmektedir.

Bu sayıda Umran ALTINKILIÇ Celîlê Celil ve Ordîxanê Celil kardeşlerin hazırladığı ve toplamda 25 ciltten oluşacak sözlü Kürt edebiyatı ansiklopedisinin 1, 2, 3, 8, 9 ve 10. ciltlerin tanıtımını yapmaktadır.

Dr. Mustafa ASLAN

Editör Kurulu adına

Editorial

We are pleased to be able to reach the 5th issue of The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) (Volume: 3 Issue 2), published by Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Turkey, to our valuable readers and researchers. This issue features a total of eight articles, a translation and a book presentation which are diverse in terms of language and subject, but with a focus on language and literature in terms of discipline. The variety of articles, and the fact that some of these articles have been sent from abroad, indicate that JMS has become a national and international focus of interest, even though it is a new journal. We would like to take this opportunity to thank the valuable writers who showed this interest by sending their articles for publication in our journal. In addition, we thank to our esteemed colleagues who refereed our journal by reading the articles during the evaluation stage.

The articles in this issue are; five in Kurdish, four in Kurmanji and one in the Sorani dialect; two in Turkish and one in Arabic. An article has also been translated into Kurdish from English.

In his article "**The First Grammar Book of Kurmanci in English**" Sami TAN examines the work of the American missionary Samuel A. Rhea's "The Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District". The author studies the work in terms of grammatical categories and word types.

Zana FARQÎNÎ in his work "**Verbs in Terms of Structure in Kurmanci Dialect and Separable Verbs**" focuses on the classification of verb types in the Kurmanji dialect in terms of structure by taking into account the work of 11 previously published Kurdish language linguistics book. In this context, the author argues that a new classification of verbs of the subject of the study should be included in the classification of a new verb with the name of separable verbs which are not mentioned in any Kurmanji language grammar study under an independent name.

In the article of Cumhuri ÖLMEZ titled "**Representation in Eliyê Evdîrehman's Historical Novels**", Eliyê Evdîrehman's novels are discussed in terms of the concept of representation and the author attempts to show that his ideological approach narrowed his literary boundaries and his novels, which were topic for many articles, were written as historical documents rather than literary works.

Cihan KAYNAR in his article "**An Evaluation of Mourning Songs in Regards to The Themes of War and Murder in Dengbêjî**", focuses on the features of the theme of mourning in dengbej songs, which are about war and death. The author also points out the common elements of the songs, namely war and death, and attempts to show which methods the dengbêjs are pursuing in order to perform such works and what elements about grief they are using.

Muna YÜCEL ÖZEZEN in the article “**Writing an Teaching Arabic with a Latin-based Alphabet-The Example of Çukurova Arabic**”, discusses and gives some proposals on the subject of teaching Arabic with a Latin-based alphabet focusing on Cukurova Arabs and Cukurova Arabic.

Mehmet ŞİMŞEK, in his article “**Diyarbakır Chaldeans in The Context of Mar Petyun Chaldean Church’s Death Registry**” writes about the situation of the Chaldean community in that city and under what circumstances they lived by focusing on the records of the Church Death Book held between 1882 and 1955 at the Mar Petyun Chaldean Church in Diyarbakır.

Rebwar MUHAMMED İSMAİL and Nawzad WAQAS SAHİD are doing a theoretical and critical analysis of the Kurdish poetry texts written in the middle Kurdish dialect in the article “**Kurdish Poetry from the Perspective of the Criteria of Textuality, Kurdish Poetry Texts of Central Kurdish Dialect as an Example**”. The authors analyze the structure of Kurdish poetry written in middle Kurdish in terms of literary elements such as language, meaning, identity, genre, thought, imagination, feeling and form and they emphasize that there are changing aspects of these literary texts throughout history from the theoretical to the critical point of view.

Amer AL-JARAH is trying to clarify the concept of *fluency (fesahat)* by making the definition of early literary Arabic writers according to the descriptive method in the article “**Criticism of Eloquence in the Arab Rhetorical Heritage**” and discusses the characteristics of *fluent kalam (fasih kelâm)* in the context of word-sentence and lexical relation.

Şehmuz KURT translated the article titled “**Language Planning in the Diaspora: Corpus and Prestige Planning for Kurdish**” by Salih AKIN from English to Kurdish Kurmanci. It examines workshops in France and Sweden as an example of the language organization and puts forward that those activities are normally carried out by academies, in other words states and draws attention to the difficulties encountered by the stateless people in standardizing their language.

In this issue, Umran ALTINKILIÇ introduces volumes 1, 2, 3, 8, 9 and 10 of the oral Kurdish literary encyclopedia which is composed of 25 volumes in total, prepared by the brothers Celîlê Celîl and Ordixanê Celîl.

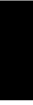
Dr. Mustafa ASLAN
On Behalf of Editorial Board

Makaleler | Articles

Makale Geliş Tarihi: 26.06.2018
Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

YEKEMÎN BERHEMA RÊZIMANA KURMANCÎ YA BI ÎNGİLÎZÎ*

Sami TAN**

KURTE

Zimanê Kurdî li Rojhilata Navîn piştî Erebi, Tirkî, Farisî zimanê çaremîn e. Li Tirkîye, Îran, Iraq, Sûriyeyê bi milyonan kes bi vî zimanî dipeyivin. Kurdî, pêşî li medreseyên Kurdan bûye zimanê perwerdeyê û Elîyê Teremaxî di sedsala 17an de li ser zimanê Kurdî “Serfa Kurmancî” nivîsandîye. Di sedsala 18an jî Kurdî, bala geştyar û mîsyoneran kişandîye. Li Ewropayê yekemîn berhema der barê zimanê Kurdî de di sala 1787an de li Îtalyayê ji hêla Garzonî ve hatiye nivîsandin. Berhema ku em ê di vê gotara xwe li serê rawestî jî di sala 1869an de ji hêla mîsyonerê Amerîkî Samuel A. Rhea ve hatiye nivîsandin û di kovara bi navê *Journal of the American Oriental Society* de wekî gotar hatiye weşandin. Ev xebat der barê devoka Hekarîyê de ye. Ji ber ku xebateke dîrokî ye û li qadê hatiye amadekirin, me ev berhem kiriye mijara lêkolîna xwe. Em ê di vê xebatê de ji aliyê kategoriye rîzimanî û beşên axaftinê ve vê xebatê binirxînin.

Peşvên sereke: Kurdî, Rêzimana Kurmancî, Samuel A. Rhea, Devoka Hekarî...

ÖZET

Îngilizce Yazılan ilk Kurmanci Dilbilgisi Kitabı

Kürt dili Ortadoğu Arapça, Farsça ve Türkçe'den sonra dördüncü büyük dilidir. Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de milyonlarca insan bu dilin konuşanı. Kürtçe ilk

* Ev nivîsar parçeyê ji teza min a mastirê ya bi serê navê “Du Xebatên Destpêkî bi Îngilîzî yê Rêzimana Kurmancî: Analîzeke Zimanzanî û Rêzimanî.” Hatiye hilberandin.

**Lêkolîner, avzer02@hotmail.com

önce Kürt medreselerinde eğitim dili olmuş ve 17. yüzyılda Ali Taramahî, “Serfa Kurmanci” eserini Kürtçe üzerine yazmıştır. 18. yüzyılda ise Avrupalı gezginlerin ve misyonerlerin ilgisini çekmiştir. Avrupa’da Kürt dili ve grameri ile ilgili ilk çalışma 1787 yılında İtalyan misyoner Garzoni’nin *Grammatica e Vocabulario Della Lingua Kurda* adlı çalışmasıdır. Bu ilk çalışmadan sonra ise 1869 yılında, bu makalede inceleme konusu yaptığımız Amerikalı misyoner Samuel A. Rhea *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* (Hakkari Bölgesi Kürtçesinin Gramer ve Lugatçasından Bir Özet) adlı çalışması yapılmış ve *Journal of the American Oriental Society* adlı dergide makale olarak yayınlanmıştır. Rhea’nın çalışması Hakkari ağzı gramerinin kısa bir özetini veriyor. Yani bir alan çalışması. Biz de bu özelliğinden ve tarihi öneminden dolayı bu çalışmayı inceleme konusu yaptık. Biz bu makalede bu çalışmayı dilbilgisi kategorileri ve sözcük türleri açısından bu çalışmayı değerlendireceğiz.

Anahtar sözcükler: Kürtçe, Kurmanca Gramerî, Samuel A. Rhea, Hakkari Ağzı,

ABSTRACT

The First Grammar Book of Kurmanci in English

The Kurdish language is the fourth largest language after Arabic, Persian and Turkish in The Middle East. In Turkey, Iran, Iraq and Syria millions of people speak this language. Kurdish was firstly used in education system in Kurdish Medresas and Ali Taramakhi has written “Serfa Kurmanci” on Kurdish language in the 17th century. In the 18th century it attracted the interest of European travelers and missionaries. The first study on Kurdish language and grammar in Europe was the work of *Grammatica e Vocabulario Della Lingua Kurda* of the Italian missionary Garzoni in 1787.

After this first study, in 1869, the research subject of this essay, namely *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* of American missionary Samuel A. Rhea was prepared, and published as an article in the *Journal of the American Oriental Society*. Rhea's work gives a brief summary of Hakkari's grammar. We can say that, it's a field study. Because of this feature and its historical importance, we choosed this work as the subject of our study. In this article, we will evaluate this work in terms of grammatical categories and parts of speech.

Key Words: Kurdish, Kurmanji Grammar, Samuel A. Rhea, Hakari Dialect...

Destpêk

Mijara zimên di dîrokê de hê di destpêkê de bala zanyar û lêkolîneran kişandiye û zimanzanî “li ser kelepore û daneheva 2500 salî, bi ked û xebata gelek zanyar û zimanzanan pêk hatiye” (Kıran & Kıran, 2000:19). Berhemên pêşîn ên der barê zimanan de li gel jêderk û binçineyên zimanan, rêzik û rêpîvanên zimanan anku rêziman ji xwe re kirine mijara lêhûrbûn û têfikirînê.

Bo nimûne, yekemîn pirtûka rêzimanê ya zimanên ewropî ji hêla Dionysius Thrax (170-90 B.Z) ve hatiye nivîsandin. Navê vê pirtûkê *Techne Grammatike* ye, ev pirtûk bi gelemperî mijarên têkildarî fonetîk û morfolojîyê di nava xwe de di hewînê, vê xebatê li ser xebatên rêzimanê yê piştî xwe bandoreke taybet hiştiye” (Aydın, 2007: 20).

Her wekî Michael Leezenbeng, (2015) daye zanîn, yekemîn pirtûka rêzimanî ya bi Kurdîya Kurmançî ji hêla Elîyê Teremaxî ve hatiye nivîsandin û navê wê jî *Serfa Kurmancî* ye. Ev berhem di sedsala 17an de hatiye nivîsandin. Di vê

berhemê de Teremaxî rêzimana Erebbî bi Kurmancî rave kiriye û pê re ji hinek mînak ji Kurdî û Farisî jî dane.

Yekemîn berhema ku ji hêla ewropîyan ve hatiye nivîsandin *Grammatica e Vocabulario Della Lingua Kurda* (Rêziman û Ferhengoka Zimanê Kurdî) ye ku di sala 1787an de ji hêla Garzoni ve bi Îtalî hatiye nivîsandin. Piştî van xebatan, ev xebata ku me kiriye mijara gotara xwe tê.

Ev xebata bi navê *The Brief Grammar and Vocabulary of The Kurdish Language of The Hakari District* (Kurteyek ji Rêziman û Ferhengoka Zimanê Kurdî ya Herêma Hekarî) di sala 1869an de pêşkêşî *American Oriental Society* hatiye kirin û di *Journal of the American Oriental Society*, (Vol. 10 (1872 - 1880), pp. 118-155) de hatiye weşandin. Ew xebat, yekemîn berhema rêzimanê Kurmancî ye ku bi zimanê Îngilîzî hatiye nivîsandin.

Her wekî ji navê wê jî diyar e, *Rheayî* piştî ku bi salan li herêma Culemêrgê mîsyonerî kiriye, xebateke wiha ji bo hêsankirina karê peyrewên xwe pêwîst ditiye. Devoka ku Rhea li ser xebitîye, devoka Hoza Hertûşî ye. Li gorî vê xebatê, Hoza Hertûşî Mîrgeha Hekarî ava kiriye. Sînorên vê mîrgehê ji hêla peyrewê *Rheayî*, J. H. Shedd ve bi vî rengî hatine destnîşankirin: “Devera ku ev devok lê tê bikaranîn ya Hekarî anku ew hoz e ku mîrgeha dawîn a Culemêrgê ava kiriye. Para başûr a paşatîya Wanê ya niha ye. Li rojhilatê wê mîrgehê sînorê Îranê, li rojavayê wê Mîrgeha Botan heye. Li başûrê wê deverên Tiarî, Pinyaniş, Destûgan û Şemzînan hene û li bakur sînorên wê digihêjin Xoyê.” (Rhea, 1869: 118)

1. Jîyana nivîskarê vê xebatê

Nivîskarê vê xebatê, mîsyonerê Amerîkî Samuel A. Rhea di sala 1827an de ji dayik bûye. Li gorî pêşgotina ku ji hêla desteya weşanê ve hatiye nivîsandin, Rhea di havîna sala 1851ê de hatiye Kurdistanê, li gundê Memikan ê Gewerê di nav Nestorîyên vê herêmê de bi cih û war bûye. Heta nîsana 1859an heşt salan li vir maye, piştê jî ber arîşeyên tenduristî vegehiyaye Amerîkayê. Piştî wê, di çiriya pêşîn a sala 1860î de li Êrmîyeyê bi cih bûye û di sala 1865an de li vir koça dawîn kiriye û gora wî li Goristana Mîsyoneran a Azerbeycana Xerbî ye.

Dema ku Rheayî li Gewerê bûye, bi kurdan re danûstandinên wî xurt bûne, wî girîngîyeke zêde daye kurdî, lê Rheayî zimanê kurdî bi tenê di danûstandinê xwe de bi kar anîye, tu caran pê gotareke dînî pêşkêş nekiriye. Ev gotara der barê kurmançîya Culemêrgê de berî ku Rhea ji Êrmîyeyê veqete di zivistanekê de hatiye amadekirin.

Rhea di warê bikaranîna Suryankîya nûjen de xwedîyê berhemendî û şiyaneke zimanzanî ya taybet bûye. Di dema ku ji nişka ve ji karîgerîyê ketiye jî bi mebesta wergerandina Încîlê li wan zaravayan, xwe di warê Tirkîya Tatarî anku rojhilatî de bi pêş xistiye.

2. Fonetîka Kurdî li gorî Rheayî

Xebatên rêzimana klasîk bi gelemperî bala xwe nadin dengan, bi tenê tîpan destnîşan dikin; bi kurtasî tîpên alfabe ya wî zimanî tîpên rêzkirin û ji alîyê bilêvkirinê ve ew bi zimanê(n) ku xwîner bi wan dizanin re tîpên hevrukirin. Di vê xebatê de jî ew tişt hatiye kirin û dengên zimanê kurdî bi dengên zimanê Îngilîzî re hatine berawirdkirin. Rheayî dengên kurdî bi tîpên Îngilîzî nivîsandine û bi peyvên Îngilîzî rave kirine.

Li gorî Rheayî di kurmançiya Hekarîyê de deh dengdêr û sê pevdeng hene. Her wiha jî bo nedengdêran jî heman rêbaz bi kar anîye û jî bo wan jî mînakên xwe jî Îngilîzî dane. Ji bo guhartoyên dengê /r/ jî gotiye dengê /r/ya lertzok wekî /r/ya Almanî û Fransî tê bilêvkirin. Wekî nedengdêr Rheayî 24 nedengdêr destnîşan kirine. Rheayî heşt dengdêr û çar jî pevdeng dane, ji ber ku wî mînakên xwe jî Kurmançî nedane, em nikarin taqî bikin û der barê rastbûna wan de bigihêjin bîr û baweriyekê, mînakên wî jî peyvên bi Îngilîzî ne. Her wekî tê zanîn di zimanê nivîskî de 8 dengdêr wekî fonem tîpên qebûlkirin, ji wan sê heb kurt in (e, i, u) û pênc heb (a, ê, î, û, o) jî dirêj in. Di xebata Rheayî de jî ev deng hene.

Ji bo taybetiyên danganîya Hekarî em dişên balê bikêşin ser gotinên Rojan Hazim (1994) ên di hejmarê 14-15 a *Kovara Kurmançî* de. Li gorî diyarkirina Hazimî di hin devokên Hekarîyê de deng /û/ wekî /ü/ tê bilêvkirin, her wekî *hûn* > *hün*; *bûk* > *bük*; *kûr* > *kür*; *dûr* > *dür*...

2.1. Nedengdêr di Xebata Rheayî de

Rheayî der barê nedengdêran de jî wiha gotiye: “b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, r, s, t, v, w, y, z” mîna heman tîpên Îngilîzî tîpên bilêvkirin. Dengê /g/yê bi dengê xwe yê stûr mîna dengê di peyvên *get*, *give* û *goyê* de, /r/ jî bi guhartoya xwe ya lertzok mîna /r/ya di Almanî û Fransî de tê bilêvkirin.

Dengê /ch/yê mîna dengê di peyva *church* de û /j/ jî mîna dengê di peyva *judge* de tê bilêvkirin. Herçî dengê /sh/ ye, mîna dengê di peyva *she* de ye û /zh/ mîna dengê di peyva *pleasure* de ye. Dengên /kh/ û /gh/ dengên qirikî ne. (Rhea, 1869: 119-120).

Heke em wê listeyê bi dengên zimanê nivîskî re hevrû bikin, em ê bibînin ku Rheayî dengê /x/ û /r/ di nav nedengdêrên kurdî de nîşan dane, lê belê dengê /q/ di nav nedengdêrên wî de cih negirtiye. Her wiha di nava xebatê de jî peyvên bi /q/yê bi /k/yê hatine nivîsandin, her wekî peyva *qenc* wekî *kenc* hatiye nivîsandin. Ev yek balkêş e, ji ber ku em baş dizanin ku di hemû devokên kurmançiyê de dengê /q/ bi xurtî hatiye parastin.

Rêzimanûsên mîna Lescot & Bedirxan (2001), Thackston (2006) û Tan (2015) di berhemên xwe de dengê /q/ nîşan daye.

Li gorî agahîyan Rheayî zimanê suryankî pir baş dizanî û di wî zimanî de jî dengê /q/ heye, îcar çawa kêmasîyeke wiha pêk hatiye, ev yek pir ne zelal e. Li

gorî nîşeya ku weşanger daye, Rheayî ji bo nîşandana dengên he (ح), t (ط) û qaf (ق) xal daniye ser tîpên /h/, /t/ û /k/, lêbelê wî ev tîp di nivîsê de bi kar neanîne.

3. Fonolojîya Kurdî li Gorî Rheayî

Di vê xebatê de der barê fonolojîyê de tiştek nehatiye gotin. Di beşa lêkeran de qala guherîn û ketina hin dangan hatiye kirin. Bo nimûne di hin lêkeran de dengên *bêjen* (f, s, ş) ên berî /t/yê, dibin dengê *bijen* (v, z, j), *dengê /a/ dibe /ê/* û hwd.

Rheayî ji bilî van, qala tu guherînên rêzîkî nekiriye. Lê li gorî Hazimî “Dengê /r/ bi taybetî di nîveka Colemêrgê û çarçoveyeke teng da nayê ber guh, li şûna dengê /r/ dengê /y/ derdikeve.. *herê* dibe *heyê*. Lê belê, heke «r» di serê bêjeyê da be herwekî dengê xwe tete bilêvkin. Tenê di nîvek û dawîya bêjeyê da dibe /y/. Her wiha “dengê /h/ jî di devokê Hekarîya da jî devokên di zêdetir bi kar têt: *herê/erê*, *rih/rî*, *bêhn/bîn*, *têhnî/tî*, *mih/mî*, *bahr/par*, *xwahr/xwar*, *pahtin/patin*, *kahnî/kanî*, *rêhl/rêl*, *heyv/hîv*, *sihwane/sîwane*, *mêhvan/mêvan*” (Hazim, 1994: 144).

4. Morfolojîya Kurmancîyê di Pirtûka Rheayî de

Di vê pirtûkê de di warê peyv sazîyê de zêde tiştek nîn e, her wekî pirtûkeke rêzimanê ya klasîk cih daye beşên axaftinê û hinek kategorîyên rêzimanî. Rheayî di beşa lêkerên de qala hinek qertafên kêşana lêkeran û di beşa rengdêran de jî qala qertafên pileyên rengdêran kiriye, lê qertafên kêşanê bi serê xwe nebûna mijara vê berhemê, dîsa jî di nav mijarên din de qala wan jî hatiye kirin.

Di nav mijara navdêr û rengdêrê de qala qertafên kêşanê yên têkildarî navdêr û rengdêrê û di nav mijara lêkerê de jî qala qertafên têkildarî lêkerê hatiye kirin. Di vê xebatê de der barê tewangê anku kêşana navdêrê de zêde tiştek nehatiye gotin. Der barê tewangê de bêtir ku were binavkirin û ravekirin, bi tenê ev tişt hatine gotin: “Piştî daçekên *bi* û *li* paşgira rewşê /-ê/ tê, her wekî *li şehre*, *li esmanê*” (Rhea, 1869: 122).

Lê belê baş tê zanîn ku di kurmancîyê de tewanga navdêr û cînavkan xwedanê pergalekê ye, ev pergal bi mijara zayend, mêjer û ergatîfîyê re jî rasterast têkildar e. Zayend û mêjera navdêrê li gel veqetandekê hin caran jî bi tewangê diyar dibe. Bo nimûne Celadet Bedirxan di Hawarê de ev mijar wiha rave kiriye: “Zimanê Kurdmacî zimanekî tewangbar e. Yanî bêjeyên wî di qisetê de weke xwe namînin û li gora cihê ko di qisetê de dikevinê û wezîfa ko li ser xwe digirin tene tewandin û hin parkît bi wan ve dibin, an hin tîpên wan bi tîpine din diguhêrin. (...)

Tewanga navdêran: Navdêr, hevenav bin, serenav bin, li gora mêjer û zayendên xwe tene tewandin. Bi gelemperî û di yekejmariyê de navdêrên nêr bi « î » yê û

navdêrên mê bi « ê » yê û gelejmarê her diwan bi « an » ê têne tewandin . Ev parkî bi paşîya navdêran ve dibin.

Hesp hat. Hesp **hatin**.

Mehîn hat. Mehîn **hatin**.

Di komek¹ên jorîn de navdêrên hesp û mehîn nehatine tewandin. Ji ber ko ew her du jî di wan komekan de kirar² in û kirar nayine tewandin. Lê ev navdêr bi xwe di komekên jêrîn de hatine tewandin. Ji ber ko tê de êdî ne kirar lê bireser in.

Ez hespî dibinim. Ez hespan dibînim.

Ez mehîne dibînim. Ez mehînan dibinim.

Di mîsalên jorîn de navdêr hemî bireserê lêkerê ne. Lê navdêr bireserê navdêreke din jî dibin. Hingê jî navdêr têne tewandin.

Mînak:

Ev goştê çelekê ye.

Ava golê şêrîn e.

Di çiyayên Kirdistanê de her texlît dehbe û cenawir hene.

Gola Wanê goleke spehî ye.”

(Bedirxan, 1998: 793).

Di xebatê de ji bo qertafên rengdêran ev mînak hatine dayîn: “Payeya hevrûkirinê bi alîkariya pêvekirina paşgira /-tir/ pêk tê. Her wekî *kenc* dibe *kencîr*, *dirêj* dibe *dirêjtîr*. Ji bo hevrûkirina du tiştan /ji/ tê bikaranîn, wek nimûne, *Evrû germîr e ji duhu*. Ji bo payeya berztirîn bi vî rengî pêk tê: “*Ev mirov ji hemî kencîr e*”. (Rhea, 1869:122).

Ev xebat jî nîşan dide ku paşgira payeya berztirîn /-tirîn/ di kurmancîyê de zêde ne berbelav e. Hêjayî gotinê ye ku Yûsif Diyaadîn Paşa di pêşeke ferhenga xwe de qala vê qertafê kiriye. Wî di beşa *Alavên Ku Dikevin Dawiya Peyvê* de der barê vê mijarê de wiha gotiye: “ *Tir* jî heye ku wateya baştiryê dide wek *qencîr* û *alimtîr* û hwd. tê gotin *qencîrîn* jî ku ew jî forma mubalexeyê ye” (Dost, 2017: 36).

Her wekî me li jor jî diyar kir, qertafên kêşanê yên bi lêkerê re peywendîdar di nava beşa lekerê de hatine ravekirin.

4.1. Qertafên Bêjesaz di Xebata Rheayî de

Her wekî tê zanîn, di kurmancîyê de gelek qertafên bêjesaz (pêşgir, paşgir, navgir, navbergir) hene, lê belê di vê xebatê de der barê qertafên bêjesaz de tiştêk nîn e, bi tenê di nav beşa navdêrê de bi van gotinan qala paşgira /-î/ (atî, yatî, îtî) hatiye kirin: “Gelek navdêrên razber jî rengdêran tên bidestxistin. Dema

¹ Di Hawarê de komek bi wateya hevok (sentence) hatiye bikaranîn.

² Kirar: biker (subject)

ku /î/ (atî, yafî, îtî)yek bi dawîya rengdêrekê ve dibe, ev yek pêk tê, bo nimûne *dirêj* > *dirêjî*, *spî* > *spîyatî*, *reş* > *reşatî*, *padişah* > *padişahî* yan jî *padişahahûtî*” (Rhea, 1869: 121).

Di vê xebatê de peyvsazîya kurmancîyê cih negirtiye, lê belê di mijara lêkeran de qala peyvsazîya lêkeran hatiye kirin. Her çî qas lêker li gorî awayê kêşana wan hatibin dabeşkirin jî tê de qala qertafên bêjesaz ên lêkersaz jî hatiye kirin. Bo nimûne:

Kêşana yekem:

“Ev kom ji lêkerên ku bi /-andin/ê diqedin pêk tê. Di pêkanîna reha dema niha, bê û raweya fermanî ya van lêkeran de /-andin/ dibe /-în/, her wekî *standin* dibe *stîn*. Ji bo bidestxistina reha dema borî jî /-in/ ji dawîya raderê tê avêtin, bi vî awayî *standin* dibe *stand* an jî bi gelemperî dibe *stant*. Ji vê rehê bi pêvekirina /-iye/ dema borîya dûdar, bi lêzêdekirina /-ibû/ çîrokîya dema borîya têdeyî û bi pêvekirina /-ibe/ jî raweya mercî pêk tê.” (Rhea, 1869: 123).

4.2. Kategorîyên Rêzimanî li gorî Xebata Rheayî

Rhea kategorîyên rêzimanî di nav beşên axaftinê de pêşkêş kirine. Kategorîyên têkildarî navdêrê di bin sernavê navdêrê de û kategorîyên têkildarî lêkerê jî di bin sernavê lêkerê de hatine pêşkêşkirin.

4.2.1. Navdêr û Kategorîyên Rêzimanî yên Têkildarî Navdêrê

Di vê xebatê de heft beşên axaftinê hatine pêşkêşkirin. Kategorîyên rêzimanî yên têkildarî navdêrê anku zayend, mêjer û rewş di beşa navdêrê de, kategorîyên têkildarî lêkerê di beşa lêkerê de hatine dayîn. Ji beşên axaftinê bi tenê qala baneşanê nehatiye kirin. Li aliyê din, di nav beşên axaftinê de *hejmar* jî hatine dayîn.

Di xebata Rheayî de der barê navdêrê de agahîyên berfireh nehatine dayîn. Bi tenê der barê hinek kategorîyên rêzimanî yên têkildarî navdêrê yên mîna zayend, mêjer, binavkirin û rewşên navdêrê de hin nixandîna hatine kirin.

4.2.1.1. Zayend

Li gorî vê xebatê di zimanê Kurdî de cudakirina zayendê nîn e. Di beşa navdêrê de der barê zayendê de wiha hatiye gotin: “Di Kurdî de zayenda navdêran hin caran bi rêya bikaranîna peyvên cuda ji bo giyanewerên ji zayendên cuda pêk tê. Ji bilî vê jî, bi rêya peyvên *nêr* û *mê* tê destnîşankirin. Ev her du bêje ji bo diyarkirina zayenda ajalan tîna bikaranîn, lê hin caran jî bi dûv peyvan tîna xistin, bi vî rengî zayendê nîşan didin.” (Rhea, 1869:120).

Xebatên der barê zimane kurdî de nîşan didin ku ramana Rheayî di vî warî de çewt e, berhemên zimanzanên mîna MacKenzie (1961), Haig & Öpengin (2014), Barbera (2001) nîşan didin ku di kurdîya kurmancî de cudatîya zayendê

heye û ew jî bi riya veqetandek û qertafên tewang û banglêkirinê xwe nîşan dide.

Li aliyê din, Rojan Hazim diyar kiriye ku li herêma Hekarîyê ji bo navdêrên nêr qertafa tewangê ne /-î/, lê belê /-i/ ye. “Mînak: Ez çûm aşi. - Kê got? Wi mirovi got. Nanê Şivani” (Hazim, 1994: 145).

4.2.1.2. Mêjer

Pirhejmarî li gorî vê berhemê bi alîkarîya paşgira /-an/ çêdibe. Her wekî “*mal* > *malan*, *mirov* > *mirovan*; *hesp* > *hespan*. Lê heke navdêr berî cînavka xwedîtîyê paşgira /-ê/ bigire, hingî ew paşgir nayê dawîya /-an/ê, li şûna wê /-ê/ tê bicihkirin. Lewma jî *malê min* dibe, *malêt min* ne *malanê min*, *bira* dibe *biraêt min*, *biraêt wî*, *biraêt wan*” (Rhea, 1869: 121).

Nirxandina Rojan Hazim a di vî warî de jî gotinên Rheayî diselmîne. Wî jî der barê veqetandeka pirhejmarîyê de ev mînak daye: “Gundîyêt Hekarîya, dara ji rêhlêd dûr tînin” (Hazim, 1994: 144) Lê dîsa jî di warê mêjerê de jî gotinên Rheayî kêm dimînin, di kurmancîyê de mêjer bi alîkarîya veqetandekê (-ên), qertafa tewangê (-an) pêk tê û mêjera navdêrên xwerû jî bi kêşana lêkerê tê destnîşankirin. Her wekî mînak Celaledet Bedirxan dayî:

Hesp hat.

Hesp hatin.

4.2.1.3. Binavkirî û nebinavkirî

Di xebata Rheayî de der barê rewşa binavkirî û nebinavkirî ya navdêran de zêde agahî nîn in, der barê mijarê de ev tişt hatiye gotin: “Rengdêr û cînavkên şanîdanê her tim wekî pirtikên binavkirinê tînin bikaranîn û hejmara /êk/ wekî pirtika nebinavkirinê tê bikaranîn.

Mînak: *Hesp* hatiye. ([the] horse has come)

Kitêbêk bide min. (Give me a book)” (Rhea, 1869: 120).

Lê belê gelek xebatên rêzimana kurmancîyê nîşan didin ku di kurmancîyê de peyva xwerû binavkirî ye, ji bo nebinavkirinê di kurmancîya nivîskî du qertaf hene; /-ek/ (yekhejmar) û /-in/ pirhejmar. Her wiha peyvên bi van qertafan li gorî rewşê ditewin û dikevin rewşa /-ekî/ (yekhejmar/nêr), /-ekê/ (yekhejmar/mê) û /-inan/ (pirhejmar), hem jî veqetandekan digirin û dibin /-ekî/ (yekhejmar/nêr), /-eke/ (yekhejmar/mê) û /-ine/ (pijhejmar).

Di vê xebatê de der barê rewşê de tiştêk nîn e. Bi tenê di beşa navdêran de ev tişt hatiye gotin: “Navdêran ji bo rewşê bi tenê guhartoyek heye; di hin devokan de ev rewş bi pêvekirina /-ê/ yan /-a/, di hinekan de jî pêvekirina /ra/yeke pêk tê. Lewma jî *şehr* dibe *şehrê* (to the city), *minra* (to me), *mera* (to us), bi awayî rewşên berpêbûnê û akûzatif tînin nîşandan. Piştî daçekên /bi/ û /li/ paşgira rewşê /ê/ tê, her wekî *li şehrê*, *li esmanê*. Di rewşa xwedîtîyê de /ê/yeke dikeve navbera navdêrên diyarker û diyarbûyî; *genimê Êrmî*, *mirovê çîya...*” (Rhea, 1869: 120).

Di Kurmancî de rewşa xwerû û tewandî du rewşên bingehîn in, rewşa tewandî bi qertafan tê nîşandan. Li hin herêman jî tewanga navdêrên nêr bi tewanga hundirîn (ez diçim bajêr) pêk tê. Ev rewş ji bo pergala ergatîfî jî pir girîng in. Her çî rewşên din in, bi alîkarîya daçekan tîn nîşandan. Nirxandinên Rheayî di vî warî de pir kêr û qels dimînin.

4.2.1.4. Cînavk di Xebata Rheayî de

Di berhema Rheayî de der barê cînavkan de ev tişt hatine gotin: “Cînavkên kesane, ji bilî kesê sêyem ê pirhejmar, her yekê du form (forma yekem û forma duyem an jî forma kirdarî û forma xwedîtîyê yan jî bireserîyê) hene.

Cînavkên kesane

Koma yekem	Koma duyem
ez	min
tu	te
ew	wî
em	me
hûn, hingû	heve
wan	wan

Ji bo nîşandana xwedîtîyê cînavkek ji koma duyem tê ber navdêrê /-ê/ yan /-êt/ dikeve navberê, her wekî *malê te*, *malê heve*, *malêt wan* û hwd. Xwedîtîya teqez bi alîkarîya pêşgira /yê/ û heman cînavkan pêk tê. Her wekî *yê min*, *yê te*, *yê wî*, *yê me*, *yê heve*, *yê wan*. Cînavka vegerok *xwe* yan jî *xo* yan jî *bi xo* piştî cînavkan tê û rewşa vegerok pêk tê. Her wekî *ez bi xo*, *tu xo* yan *tu bi xo* û hwd.

Cînavkên pirsyarî kî, çî, kîjkî ne, her duyên pêşîn peywira cînavkên girêkî jî pêk tînin. Nedyariya wan bi alîkarîya her çêdibe, mîna her kî, her çî” (Rhea, 1869: 121).

Di vî xebatê de nirxandinên der barê cînavkan de jî bi giştî û gelemperî ne. Li gorî berhemên nûjen ên rêzimana Kurmancî di Kurmancî de gelek ev cureyên cînavkan hene. Her wekî; “Cînavkên kesane, cînavkên şanîdanê, cînavka vegerok, cînavka qertafî, cînavkên kesandinê, cînavkên berbihevîn, cînavkên lihevistî, cînavkên nebinavkirî, cînavkên jimarîn, cînavkên pirsyarî” (Tan, 2015: 125).

Rojan Hazim (1994) der barê cînavkên herêma Hekarîyê de jî daye zanîn ku kesê sêyem ê yekhejmar “ewi (nêr)” û “ewê (mê)” ye. Her wiha kesê sêyem ê pirhejmar jî “ewan” e. Di rêzgirtinê de jî kesê duyem ê pirhejmar “we”, dibe “hewe”, li herêma Şemzînan li şûna “hewe” forma “hingo” jî tê bikaranîn.

4.2.1.5. Rengdêr di Xebata Rheayî de

Di vê mijarê de Rheayî zêde tiştêk negotiye, qala cureyên rengdêr û taybetiyên wan nekiriye. Bi tenê qala payeya hevrûkirin û raveka rengdêrî hatiye kirin. Her wekî me di beşa rêzimanê de destnîşan kiriye, di kurmancîyê de pênc cure rengdêr hene, taybetiyên wan jî ji hev cuda ne.

Rheayî der barê rengdêran de ev agahî dane: “Ji bilî payeya hevrûkirinê rengdêr nayên kêşanê, ji bo ravekirinê li pey navdêran tên û /ê/yeke dikeve navberê, her wekî *mirovê bilint*, *berê koîm*, *malê mazin*. Payeya hevrûkirinê bi alîkarîya pêvekirina paşgira /-tir/ pêk tê. Her wekî *kenc* dibe *kencîr*, *dirêj* dibe *dirêjtîr*. Ji bo hevrûkirina du tiştan /ji/ tê bikaranîn, wek nimûne, *Evrû germîr e ji duhu*. Ji bo payeya berztirîn bi vî rengî pêk tê; *Ev mirov ji hemî qencîr e*” (Rhea, 1869: 122).

4.2.1.6. Hoker di Xebata Rheayî de

Rheayî der barê hokeran de ev agahî dane: “Hokerên cih û fermanê ev in: kî derî, kanî, ji kî derî, li kî derî, l’êre an li hêre, li vir j’êre, wêrî, wê derî, li wêrî, evrazî, jore, xwarî, li xwarî, nişîv, li derwe, li wê der, nêzûk, dûr, ji dûr.

Hokerên demê ev in: kengî, kînga, hengî, wê çaxî, wê demî, wê gavî, wê cari, niha an jî nuke, heta nuha, ji nuha, ji ber nuha, hîç, qut an jî qet, dîsan, paşî, spêde, dereng, ji mêje, car car, gelek car, çent car, pêş, berê, berahî, dûmaî evrû, îrû, duhu, pêr, subahî, par, pêrar.

Hokerên çawanî û çendanîyê ev in: çeve, kureng, bo çî, ho, horeng, we, ehwe, hinde, hint, bes, jî, wekû, gelek, qewî, piçek, zêde, kenc, spehî, rend, belkî, koma, elbete, bî şik, drust, micid, yanî, belî, herê, ne, çû, ma, gelêk, beranber, pêkwe yan jî pêkîeve, dumaî, beleş, herwe, sanaî, zû, hêdî.” (Rhea, 1869: 133-134).

Em dişên bibêjin ku di xebata Rheayî de agahiyên der barê hokeran de ji beşên din zêdetir û zelaltir in.

4.2.1.7. Daçek di Xebata Rheayî de

Li gorî Rheayî di kurmancîyê de daçek ev in: “bi, bes, bê yan jî bî, ber, bin, bo, çahr nukar, dû, gel, heta,, li, lalê, li ba, mabên an jî mabeyn, nav, navbend, nêzûk, nik, pê, sebeb, ser, yê, ji, ji bedel, ji bil, jûr.” (Rhea, 1869: 134).

Lê divê were zanîn ku daçek di kurmancîyê de gelek in û rist û peywira wan jî ji hev cuda ne. Di Kurmancî de hem daçek, hem jî bazinedaçek hene. Hin daçek rewşa navdêrê diyar dikin, hin hokerên cih û demê çêdikin. Her wiha bi alîkarîya daçekan lêkerên daçekî û cînavkên lihevxiştî jî pêk tînin.

4.2.1.8. Gihanek di Xebata Rheayî de

Di xebata Rheayî de ev gihanek hatine pêşkêşkirin: “eger, ema, an, bulu, çimakî, çunkî, dîsan, heke, hem, hêj, ile, ca, ku, lakîn, ne ke, ne ku, sebeb, û, wekû, yan,

ji, jî, ji bereng.” (Rhea, 1869: 134). Agahîyên Rheayî yên der barê vê mijarê de jî di ser re ne.

4.2.1.9. Hejmar di Xebata Rheayî de

Di vê berhemê de hejmar jî wekî beşeke axaftinê hatine pêşkêşkirin: “1. êk, 2. du, 3. sê, 4. çahr, 5. pênc, 6. şeş, 7. heft, 8. heşt, 9. neh, 10. deh, 11. yanzdeh, 12. danzdeh, 13. sêzdeh, 14. çahrdeh, 15. panzdeh, 16. şanzdeh, 17. hefdeh, 18. heşdeh, 19. nûzdeh, 20. bîst, 21. bîst û êk, 22. bîst û du, 30. seh, 40. çil, 50. pênçeh, 60. şeşt, 70. hefteh, 80. heştah, 90. nawêt, 100. sad, 200. dused, 1000. hizar

Hejmarên rêzîn ji bilî hejmara pêşîn (ewil) yên mayî bi alîkarîya /-ê/yekê pêk tên. Her wekî *duê, sêyê, çahrê* û hwd.” (Rhea, 1869: 122).

4.2.1.10. Baneşan di Xebata Rheayî de

Di vê xebatê de der barê *baneşanê* de tiştek nehatiye gotin.

4.2.2. Lêker û Kategorîyên Rêzimanî yên Têkildarî Lêkerê

Wekî hemû pirtûkên rêzimanê, di vê xebatê de jî ji lêkeran re cihekî berfireh hatiye veqetandin. Lêker li gorî forma kêşana wan ji hev hatine dabeşkirin, bi nimûneyan li gorî dem û raweyan mînak hatine dayîn.

4.2.2.1. Kes û Kesandin di Xebata Rheayî de

Rheayî der barê kesandina lêkeran de ev agahî dane: “Di kurdî de qertafên kesandinê ev in: Ji bo yekhejmaran 1. -m, 2. -î, 3. -t; ew ên pirhejmar in, her sê jî /-n/ digirin. (Rhea, 1869: 122).

Em dikarin wekî mînaka kesandinê pêşî lêkera *standinê* bidin:

yekhejmar	pirhejmar
ez bistînim	em bistînin
tu bistînî	hûn bistînin
ew bistînit	wan bistînin

(Rhea, 1869: 124).

Rheayî di xebata xwe daye zanîn ku lêkera /bûn/ê bi awayekî din tê kişandin, lê belê wî der barê vê mijarê de tiştek negotiye. Bes di beşa raderê de cînavk li gorî lêkera /bûn/ê ya ku ew lêker rewşê nîşan dide bi vî rengî kişandine:

Erênî

yekhejmar	pirhejmar
ez im	em in
tu î	hûn in

ev e	wan in
------	--------

Neyînî

yekhejmar	pirhejmar
ez nîn im	em nîn in
tu nîn î	hûn nîn in
ev nîn e	wan nîn in

(Rhea, 1869: 132)

S. A. Rheayî der barê mêjera bi alîkarîya kêşana lêkerê de tişteq negotiye. Heta kêşana lêkerê jî her tim yekhejmar daye. Piri caran yekhejmar li şûna pirhejmarê tê bikaranîn, her wekî *çend hesp heye*, piştî hejmarekê jî heman tişt dibe, her wekî *bîst mirov*.

4.2.2.2. Ergatîfî di Xebata Rheayî de

Di vê xebatê de der barê ergatîfîyê de tişteq nehatiye gotin, lê belê cuda kêşana hinek lêkeran di demên borî de bala wî kişandiye û di wê mijarê de ev tişt hatine gotin: “Li gel vê, di dema borî ya nediyar û dema borî ya sade de, lêkerên bi kêşana yekem ji bilî lêkera *bûnê*, qertafên kesandinê nagirin, li şûna cînavkên koma yekem, cînavkên koma duyem (min, te, wî, me, heve, wan) digirin. Di pêkanîna wan de /-n/ya raderê jê tê birin, her wekî *min kir*.” (Rhea, 1869: 123).

4.2.2.3. Dem û Rawe di Xebata Rheayî de

Her wekî me li jorê jî da xuyakirin, dem û raweyên bingehîn di vê berhemê de di nav beşa lêkeran de hatine pêşkêşkirin. Di vê berhemê de raweyên pêşkerî û xwestekî ji hev nehatine cudakirin.

Dema niha

Dema niha ya pêşkerî di nav mijara lêkeran de bi navê *dema niha ya domdar* hatiye destnîşankirin. Der barê pêkhatina vê demê de ev tişt hatine gotin: “Pêşgira /ti-/yê dema niha ya domdar pêk tîne. Her wekî *ez tikem*.” (Rhea, 1869: 122-123)

Dema bê

Dema bê di vê xebatê de wiha hatiye ravekirin: “Her wekî; *ez bikem*, heke *dê bikeve navberê*, dema bê çêdibe. Her wekî; *ez dê kem*, hin caran /bi-/ jî dê ber lêkerê û dibe *ez dê bikem*” (Rhea, 1869: 123).

Dema boriya têdeyî (dema borîya sade)

Di dema borî ya nediyar û dema borî ya sade de, lêkerên bi kêşana yekem ji bilî lêkera *bûnê*, qertafên kesandinê nagirin, li şûna cînavkên koma yekem, cînavkên koma duyem (min, te, wî, me, heve, wan) digirin. Di pêkanîna wan de /-n/ya raderê jê tê birin, her wekî “*min kir*” (Rhea, 1869: 123).

Dema boriya dûdar

Li ser vê demê di pirtûkê de ravekirineke berfireh nîn e, ev dem jî di nav beşa lêkeran de hatiye ravekirin. “Ji bo pêkanîna dema borîya dûdar, ji bilî lêkerên bi kêşana sêyem, paşgirên /-e/ yan jî /-ye/ tê dawîya lêkerê, ew jî cînavkên koma duyem digirin, her wekî; *min kirîe*” (Rhea, 1869: 123).

Dema boriya berdest

Di vê xebatê de dema borîya berdest wiha hatiye ravekirin: “Dema ku em pêşgira /ti-/yê bînin ber vê forma lêkerê, dema borîya berdest anku çîrokîya dema niha bi dest dikeve. Her wekî “*min tîkir*.” (Rhea, 1869: 123).

Çîrokîya dema borîya têdeyî

Rheayî ev dema wiha rave kiriye: “Ji bo bidestxistina çîrokîya dema borîya têdeyî, /-bû/ tê ber lêkerê, her wekî; *min kirîbû*” (Rhea, 1869: 123).

Raweya fermanî

Di vê xebatê de der barê raweya fermanî de agahî nehatine dayîn, bes di nav beşa lêkerê de mînak ji wê jî hatine pêşkêşkirin.

yekhejmar	pirhejmar
bistîne	bistînin

(Rhea, 1869: 123).

yekhejmar	pirhejmar
bikote	bikotin

(Rhea, 1869: 125).

yekhejmar	pirhejmar
biçemîê	biçemîên

(Rhea, 1869: 127).

yekhejmar	pirhejmar
Bikene	bikenin

(Rhea, 1869: 128).

Dema niha ya xwestekî

Dema niha ya xwestekî di berhemê de wekî *dema niha ya nediyar* hatiye binavkirin û bi vî rengî hatiye ravekirin: “Li aliyê din /bi-/ dema niha ya nediyar an jî giştî pêk tîne, hin caran jî xwestekîyê pêk tîne. Her wekî; *ez bikem*” (Rhea, 1869: 123).

Dema borî ya xwestekî û dema bê ya pêknehatî

Rheyî di berhema xwe de ev dem wekî *dema mercî* bi nav kiriye û wiha rave kiriye: “Paşgira /be-/ bi heman awayî *dema mercî* pêk tîne, di vê demê de bêjeya erkî (particle) /dê/ berî cînavkê tê, her wekî; *dê min kirêbe*”. (Rhea, 1869: 123).

Di vê xebatê de di warê dem û raweyan de zêde kêmasî nîne. Dem û raweyên ku di kurmanciyê de karîger hatine pêşkêşkirin.

4.2.2.4. Avanî di Xebata Rheyî de

Di vê berhemê de der barê avanîyan de zêde tişt nehatine gotin, bi tenê *avanîya tebatî* (passive voice) hatiye pênasekirin û di cihekî de jî qala *avanîya hokarî* (causative) hatiye kirin.

Avanîya Tebatî

Rheyî di berhema xwe de bi vî rengî qala *avanîya tebatî* kiriye: “Pêkanîna *avanîya tebatî* di Kurdî de bi vî awayî pêk tê; berî forma raderî ya lêkerê, demên lêkera *hatinê* tînan danîn û li ber wê jî daçeka /li/ tê bicihkirin. Her wekî; *hatin li kuştin*. Pîrî caran li forma raderî /-î/ya navdêrên razber tê zêdekirin, her wekî; *hatin li kuştinî*.”

Mînak:

Dema niha	ez tîm li kuştin
Dema borîya têdeyî	min hat li kuştin ³
Dema borîya dûdar	min hatiye li kuştin
Çîrokîya dema borîya têdeyî	min hatibû li kuştin
Mercî	dê min hatibe li kuştin

Lê belê *avanîya lebatî* ya kesê yekem ê yekhejmar di dema borîya dûdar û çîrokîya dema borîya têdeyî de wateya *tebatî* dide. Her wekî “wî kuştîye (ew hatiye kuştin)”, “wî kuştibû (ew hatibû kuştin)” (Rhea, 1869: 133).

Di vê mijarê de aliyê balkêş di *avanîya tebatî* de bikaranîna daçeka /li/ ye, îro ev daçek di devokan de jî bi ber çavan nakeve. Mîrov nizane bê ka bi rastî jî ew

³ Her wekî jî van mînak diyar e, Rheyî mijara ergatîfîyê zêde fehm kiriye, lewma jî mînaka xwe li gorî zimanê xwe ava kiriye. Ev mînak li gorî rêzika ergatîfîyê çewt in. Li şûna wan pêwîst e; *ez hatim kuştin*, *ez hatime kuştin*, *ez hatibûm kuştin*, *ez dê hatibûma kuştin*, *ez dê hatibim kuştin* bihata nivîsandin.

daçek di devoka wê herêmê de hebû û bi demê re ji holê rabû yan jî Rheayî bi şaşî ew form li devoka herêmê zêde kiriye.

Rheayî diyar kiriye ku “avanîya lebatî ya kesê yekem ê yekhejmar di dema borîya dûdar û çîrokîya dema borîya têdeyî de wateya tebatî dide” û der barê mijarê de jî ev mînak dane: “wî kuştîye (ew hatiye kuştin), wî kuştibû (ew hatibû kuştin)”. Tiştê ku li vir xuya dike, Rheayî raweya çêbiwar wekî avanîya tebatî pejirandiye. Mînakên ku wî dane jî di rastîya xwe de divê wiha bin: *ew kuştî ye, ew kuştî bû*.

Avanîya Hokaî

Rheayî di berhema xwe de bi tenê di mijara lêkerên ku bi /-andin/ê diqedin de qala avanîya hokaî kiriye û wiha gotiye: “Lêkerên ji vê komê bi piranî sedemkar (causative) in, hempayên wan ên negerguhêz jî hene, ev ji wan hatine bidestxistin. Lêkerên bi vê kêşanê ev in: *afîrandin, elimandin, berandin (birîan), bizdandin (bizdîan), çandin, çemandin (çemîan), dirandin (dirîan), êşandin (êşan), gehandin (gihaştin), gerandin (gerîan), hekandin, helandin, helinandin (helatin), helînandin (helîan), hijandin (hijîan), ceribandin, kemilandin, kesandin an jî xesandin, qetandin, kêşandin, xeniqandin (xûndiqîn), xorandin (xorîan), xwandin an jî xondin, kosandin, mirandin (mirin), niwandin (niwistin), perxandin, raçandin, reşandin (reşîan), sekinandin (sekinîn), şîandin, şelandin, şemirandin, şibandin (şîbîan), şidandin (şîdîan), şikandin (şikestîn), standin, tirsandin (tirsîn), westandin (wastin), zringandin*” (Rhea, 1869:124-125).

Ev lêkerên ku wekî forma hokaî hatine pêşkêşkirin, hemû jî lêkerên têper in, avanîya hokaî di kurmancî de bi alîkarîya lêkera /dan/ pêk tê. Lê belê Rheayî di berhema xwe de qala vê mijarê nekiriye.

Encam

Bi awayekî gelemperî, her wekî ji navê berhemê jî diyar e, Rheayî di berhema xwe de der barê denganî, morfolojîya kurmancîya herêmê kurte-agahî pêşkêş kirine. Armanca wî ew e ku kurmancîya herêmê fêrî mîsyonerên piştî xwe bike, bi vê yekê jî karê wan hêsantir bike. Di dawîya berhemê de jî ferhengokek danîye.

Di vê berhemê de dengên Kurdî li gorî dengên Îngilîzî bi awayekî berawirdî hatine dayîn, mînakên wê ji zimanê Îngilîzî hatine pêşkêşkirin.

Di warê morfolojîyê de Rheayî bi tenê cureyên peyvan pêşkêş kirine, qertafên kêşanê yên tîkildarî navdêrê di mijara navdêrê de, yên tîkildarî rengdêran di nav rengdêran de û dem û rawe jî di nava lêkeran de destnîşan kirine.

Mijara peyvsazîyê ji bilî lêkeran di nav berhemê de qet cih negirtiye. Lêker wekî rêzikî-nerêzikî, hevedudanî ji hev cuda kirine. Der barê hevoksazî û watenasîya kurmancîya herêmê de di vê xebatê de tu agahî nîn in.

Kêmasîya sereke ya vê xebatê ew e ku amadekarê wê, Rheayî ne axêvekî resen ê kurdî ye, lewma jî wî hinek formên kurdî baş fehm nekirine û çewt rave kirine. Bo nimûne li gorî Rheayî di kurmancîyê de zayenda rêzimanî nîn e.

Tevî ku xebata Rheayî ji aliyê qewareyê ve xebateke biçûk û ji aliyê naverokê ve jî xebateke berteng e, lê ji ber girîngîya xwe ya dîrokî û ji ber ku xebateke li qadê ye, hêjayî lêkolîn û lêhûrbûnê ye. Me jî bi vê mebestê dest avêt xebatê, me xwest em naveroka wê bi nêrîneke berawirdî li gel rêzimana nûjen a Kurmancî pêşkêşî we bikin.

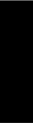
Çavkanî:

- Aydın M. (2007), *Dilbilim El Kitabı*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- Bedirxan, C. (1998). *Gramêra Kurdmancî; Tewang (H.32). Hawar 2*, Hejmar: 24- 57. Stockholm: Weşanên Nûdem.
- Dost, J. (2017) *Ferhenga Hemîdî Kurdî-Kurdî*. Yusif Diyadîn Paşa. Amed: Weşanên Dara.
- Garzoni, M. (1787). *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda*. Hewlêr: Dezgay Çap û Bilawkirdinewey Bedirxan.
- Kıran, Z.; Kıran, A. (2000). *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Seçkin Yayınları.
- Leezenbeng, M. (2015). *Elîyê Teremaxî and the Vernacularization of Medrese Learning in Kurdistan. Kurdish Studies; Empire, ethnicity and identity*. (Edit: Djene Rhys Bajalan and Sara Zandi Karimi). New York: Routledge.
- Lescot, R., Bedir Han, C. (2001). *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Rhea, S. A. (1869). *Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District. Journal of the American Oriental Society*, Vol. 10 (1872 - 1880), pp. 118-155.
- Tan, S. (2015). *Rêzimana Kurmancî*. (Çapa Sêyem). Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

Çavkanîyên elektronîk:

- Thackston, W. M. (2006). *Kurmanji Kurdish: A Reference Grammar with Selected Readings*, Rênas Media,
https://www.fas.harvard.edu/~iranian/Kurmanji/kurmanji_1_grammar.pdf
(tikandin: 18.11.2017).
- Hazim, R. (1994). *Devok Hekarîyê. Kovara Kurmancî, hejmar 14-15*. Paris: Enstîya Kurdî ya Parisê.
<https://www.institutkurde.org/publications/kurmanci/telechargement/ku1415.pdf>
(tikandin: 25.03.2018)
- Haig, G. & Öpengin, E.(2014). *Gender in Kurdish Structural an Socio-cultural Dimension*.
https://www.academia.edu/6001901/Gender_in_Kurdish_Structural_and_socio-cultural_dimensions (tikandin: 25.12.2017).

Barbera, G. (2001). Exploring Gramamatical Gender in New Iranian Languages and Dialects: An Overview with Some Typological Considerations. *Proceeding of the First Seminar of Iranian Dialectology*. Hassan Baghbidi. (Ed.) Department of Dialectology; Iranian Academy of Persian Language and Literature. https://www.academia.edu/3753267/Gender_in_New_Iranian (tikandin: 12.01.2018).

Makale Geliş Tarihi: 28.05.2018

Makale Kabul Tarihi: 08.08.2018

JI ALİYÊ BINYATÎ VE LÊKER Û LÊKERÊN VEQETÎNBAR DI ZARAVAYÊ KURMANCÎ DE*

Zana Farqîni**

KURTE

Rêziman wek hêman û stûneke girîng a zimanê nivîsînê ya zimanekî tê hesabandin û ji ber ku şayesandin û peyitandina rêzikên zimên jî li xwe digire, ew bi rola rêbera zimanekî radibe. Di gel vê yekê, gava bi çavekî hûrbînî li pirtûkên rêzimanên kurmancî tê nihartin, tê dîtin ku ne tenê di warê mijarên taybetmend de, her wisan di biwara hin mijaran de ku ew wek ên sereke tîn pejirandin, zimannas û rêzimanannas ne li hev in û di navbera wan de nêrinên cuda yê berbiçav xwe tafilê didin der. Mîna mijarên cureyên lêkeran û ji aliyê binyatî ve senifana lêkeran.

Di vê xebatê de li ser yazdeh (11) pirtûkên rêzimanê yê zaravayê kurmancî tê rawestandî û bal li ser lêker û ji aliyê binyatî ve senifana cureyên lêkeran tê kêşan. Li ser warên ku bûne mijara xebatê, jî nû ve senifanek der barê cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve tê kirin û bi navê lêkerên veqetînbar jî cureyek lêker li senifanê tê zêdekirin. Ev cure lêker, bi awayekî serbixwe di tu rêzimanekê zaravayê kurmancî de cih jî wan re nehatiye veqetandin, lê di xebatên cuda de, ew di nav lêkerên hevedudanî, lêkerên biwêjî û lêkerên bidaçek de hatine nîşandan.

Peyvên Sereke: Lêker, senifana lêkeran, lêkerên veqetînbar.

* Ev nivîsar beşek e ji teza min a bi navê “Binyat û Rastnivîsîna Lêkeran di Berhemên Rêzimanê yê Kurmancîya Bakur de” ku wek gotar di bin vî sernavî de jî nû ve hatiye amadekirin. Teza min a navborî ji aliyê Enstîtûya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê ya Zanîngeha Mardîn Artukluyê ve hatiye pejirandin.

** Çendî navê min ê nasnameyê/fermî Mehmet Gemsiz e jî, lê ji ber ku ez bi navê Zana Farqîni tîm zanî û xebatên min hemû bi vî navî ne, loma jî bo gotarê jî min ev navê xwe tercîh kir.

ÖZET

Kurmançî Lehçesinde Yapı Bakımından fiiller ve Ayrılabilir Fiiller

Dil bilgisi, yazılı bir dilin en önemli öge ve sütunlarından bir olarak kabul edilmekte ve bir dilin tasviri ile dilin kurallarının tespitini içerdiği için de o dilin rehberi olarak görülmektedir. Buna karşın, eleştirel bir gözle Kurmançça dil bilgisi kitaplarına bakıldığında sadece spesifik konularda değil genel kabul gören bazı konularda da dil bilimciler ile gramercilerin uzlaşmadığı ve aralarındaki bariz görüş ayrılıkları da hemen göze çarpacaktır. Fiil türleri ve yapı bakımında fiil türlerinin sınıflandırılması konuları gibi.

Bu çalışmada on bir (11) Kurmançça dil bilgisi çalışması ele alınıp fiiller ile yapı bakımından fiil türlerinin sınıflandırılması konularına dikkat çekiliyor. Çalışmaya konu olan alanlarla ilgili yapı bakımında fiil türleri hakkında yeni bir sınıflandırmaya gidilerek daha önce bağımsız bir ad altında hiçbir Kurmançça lehçesi gramer çalışmasında yer verilmeyen ayrılabilir fiiller adıyla yeni bir fiil türünü de bu sınıflandırmaya dâhil ediyor. Fakat belirtmeli ki söz konusu fiiller, farklı çalışmalarda birleşik fiiller, deyim fiiller ve edatlı fiiller içinde gösterilmişlerdir.

Anahtar Sözcükler: Fiil, fiil sınıflandırması, ayrılabilir fiiller.

ABSTRACT

Verbs and Verbs in Terms of Structure in Kurmançî Dialect

Grammar is regarded as one of the important elements and pillars of a written language, and it is also seen as a guide for a language as it involves description of a language as well as identification of the rules of it. On the other hand, when we look at the Kurmançî grammar books with a critical eye, linguists and the grammarians neither agree on the specific topics nor the generally accepted ones, besides the obvious differences among them on, for instance, types and the classification of verb types in structure will be immediately seen.

In this study, eleven (11) Kurmançî grammar studies are examined and attention is given to the classification of kinds of verbs and verbs in terms of structure. A new classification of verb forms in the structure maintenance of the subject areas of study is included in this classification with the name of *separable verbs* which has not previously been included in the grammatical work of the Kurdish language under an independent name. Yet it should be noted that the verbs are shown in conjugated verbs, idiomatic verbs and prepositional verbs in different works.

Key Words: Verb, Classification of verbs, Separable verbs

Destpêk

Mijara peyitandina cureyên bêjeyan, mijareke pir kevn e ku li gorî çavkaniyên nivîskî diçe heta berî zayînê. Li Yûnana berî Platon (Eflatûn; B.Z. 427-347) behsa navdêr û lêkeran kiriye û wî ew ji aliyê kategoriya kirde û pêveberê ve ji hev veqetandine.¹ Aristo (B.Z 384-322) jî beşên rapeyvê (nutqê) wekî herf, kîte, gihanek, herfa terîf, navdêr û lêkerê² bi rêz kirine û wî navdêr (onoma) û lêker

¹ İsmail Yergüz, "İkinci Baskıya Önsöz", di Süheylâ Bayrav *Yapısal Dilbilimi* de, Multilingual, İstanbul 1998, r. 9-11.

² Süheylâ Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul 1998, r. 111.

(rhêma) ji nav wan cihê kirine.³ Lê yê ku rapeyv li heşt beşan (navdêr, rengdêr, herfa terîf, hoker, lêker, gihanek, daçek û cînavk) dabeşandiye Dionysios (B.Z 170-90) e. Piştire, ji ber ku di zimanê latîni de herfa terîf (artîkel) tune ye û zimanê grekî ji aliyê hebûna cureyên peyvane ve ji hemû zimanên din re nabe bibe mînak, loma ji hêla zimannasan ve bêjeya “baneşan”ê li şûna herfa terîfê hatiye bicihkirin û bi vê yekê cureyên peyvane gihîştîye heştan⁴, ku roja îro jî ev peyta hanê bi awayekî giştî derbasdar e.

Berhema Dionysios a bi navê “*Tekhne Grammatike*”, ji bilî hevoksaziyê, der barê hemû mijarên zimên de 13 qirn wek deqeke hîmî û sereke li Rojava hatiye pejirandin.⁵ Wê ji bilî rêzimana zimanê latîni, tesîr li rêzimanên neteweyên Rojava jî kiriye û her wiha ev xebata Dionysios bûye maka rêzimana kevneşopî/klasîk jî. Îcar ji ber ku berhema Dionysios li zimanên neteweyên derî cografyaya Ewrûpayê hatiye wergerandin, wekî zimanên ermenî û suryanî û ji xebatên li ser rêzimanê yê îbranî û erebî re jî bûye rênişander,⁶ loma mirov dikare bibêje ku vê xebata hanê kartêkerî li xebatên rêzimana zimanên neteweyên nerojavayî kiriye û ji bo wan jî bûye nimûne û çavkanî ku neteweyên din li berê rêzimana xwe şayesandiye.

Ji ber ku lêker yek ji hêmanên girîng ên cureyên bêjeyan tê pejirandin û “yekeya hîmî ya tenebihur a zimên e”⁷, di rêzimana de xwedî cihêkî pir girîng e. Ji ber vê taybetiya hanê, lêker ji gelek aliyan ve bûne mijara lêkolînan û her wisane ew ji gelek aliyan ve jî hatine senifandin. Eger bi awayekî giştî bê gotin, di rêzimanên li ser zaravayê kurmançî de jî ev yek hatiye kirin. Lê belê li ser cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve, nemaze yê ku bi cînavkên lihevxiştî (*jê, lê, pê û tê*) pêk hatine, di navbera rêzimanas û amadekarên rêzimana de yê li ser kurdî/kurmançî, lihevkirineke tam nîn e bê ka ew ji kîjan senifanê ne û her wisane navê wan divê çî be.

Der barê vê mijarê de, ji aliyê me ve yazdeh (11) rêzimanên kurmançî/kurdî hatin vekolan ku tê fikirîn têkiliyeke kronolojîk di navbera wan de heye û mirov dikare wan wekî peyrewên hev, mîna nifşên destpêkê, yê navîn û yê dawî bi nav bike. Her wisane wek pîvan, bandora wan a li axêverên civata zimani, bikaranîna van berheman di dam û dezgehane de jî, li ber çav hat girtin.

Beriya ku ji vê nakokiyê bê behskirin, ji bo zelalbûna mijarê hewce pê heye ku bi awayekî puxteyî ji lêker û senifana wan bê behskirin, ku ne bi awayekî

³ Doğan Aksan, *Her Yöniyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. 1, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, r. 18.

⁴ Süheylâ Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, r. 111.

⁵ Steven Roger Fischer, *Dilin Tarihi*, 3. basım, Muhtesim Güvenç (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, r. 144.

⁶ Süheylâ Bayrav, *Yapısal Dilbilim*, Multilingual, İstanbul 1998, r. 30-31.

⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, r. 527.

rasterast be jî, kan û çavkaniya senifanan lêkeran digihîje xebatên destpêkê yên li ser gramerê ku li jorê ji wan bi kurtasî hat behskirin.

1. Lêker û Senifana Lêkeran

Lêker, ku yek ji beşên axaftinê yên bingehîn in, kir û karekî, bûyîn û bizavekê û rewşekê didin zanîn. Di heman demê de ew têgiha kes û demê jî didin xuyakirin.⁸ Wekî ji pênaseyê jî tê fehmkirin, ew hem kar, rûdan û tevgerên heyberan û rewşa wan a ku ew tê de ne radigihînin, hem jî ew çemka kes, dem û darazê jî didin diyarkirin. Ev bêjeyên ku di liguîstîkê de ji wan re lêker tên gotin, hîmên zimên û hêmana bingehîn a hevokê ne. Her wisan ew hêmaneke girîng a pêveberê ne ku hevok bi wan sergihayî dibin. Li gel vê, ew maka gelek bêjeyan in û gelek peyv jî ji rayekên wan tên çêkirin. Eger bi taybetî ji aliyê zimanê kurdî ve were gotin, lêker kana dariştina bêjeyên wekî navdêr û rengdêran in. Ew, kan û jêderka çêkirina kirdenavan (îsmê failan) û tiştênavan (îsmê meful) in ku nemaze kirdenav ji rayeka lêkeran, bi piranî ji morfema rayeka dema niha ya lêkeran tên duristkirin. Her wiha, wekî ku tê zanîn, di zimanê kurdî de gava lêker di rewşa xwe ya raderî de ne, di heman demê de navdêr in jî; bi gotineke din ew navdêrên lêkerî ne.

Bi saya lêkeran mirov çendî ji kar, qewimîn, bizav û rewşê haydar dibe jî, lê divê bê diyarkirin ku kategoriyên rêzimanî yên mîna avanî, rawe, dem, kes û mêjer (mîqdar/hejmar) jî, dîsan têkildarî lêkerê ne. Di senifana klasîk a bêjeyan de, lêker hêmana sereke ya xwedî wesfê avakar a bastûra hevokê ango ya sentaksê ye. A ji ber van taybetiyên hanê yên lêkeran, pêwîstî bi nasîna çawanî û wesifên lêkeran jî çêbûye û ji hin aliyan ve ew hatine senifandin.

Lêker, li gorî pîvaneyên wekî teşeya lêkerê, erka (fonksiyona) wê, wate (semantîk) û peywira wê ya ji hêla avaniyê (bîna/voice) ve jî tên vekolan. Lê ji aliyê perspektîfa rêzimana klasîk ve, bi awayekî giştî lêker li sê beşan tên levakirin. Mîna I) Ji aliyê binyatî ve lêker (wekî *lêkerên xwerû*, *lêkerên dariştî* û *lêkerên hevedudanî*), II) ji aliyê avaniyê ve lêker (*lêkerên têper*, *lêkerên teneper*, *lêkerên lebatî*, *lêkerên tebatî*, *lêkerên dançêker*, *lêkerên vegerok* û *lêkerên berbihevîn*) û III) ji aliyê teşeyê ve lêker (*lêkerên rêzîkî* û *nerêzîkî*).⁹

Ji ber ku mijar ji aliyê binyatî ve lêker û lêkerên veqetînbar¹⁰ ve hatiye sînardarkirin, di vê gotarê de dê li ser her duyên din (ji aliyê avaniyê ve lêker û

⁸ Der barê vê mijarê de ji bo agahiyên zêde *bnr.* Qanatê Kurdo, *Gramera Zmanê Kurdî (kurmancî-sorani)*, Koral Yayınları, İstanbul 1991, r. 117, Samî Tan, *Rêzimana Kurmancî*, Çapa nûkirî ya 3., Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2015, r. 215, Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, 8. baskı, Engin Yayın Evi, Ankara 2005, r. 200, Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. 2, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, r. 98.

Ji bo agahiyên zêdetir ên der barê mijarê de *bnr.* Doğan Aksan, *h.b.*, r. 103-105, Mehmet Hengirmen, *h.b.*, r. 200-213, Neşe Atabay, Sevgi Özel & İbrahim Kutluk, *Sözcük Türleri* de, 2. baskı, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2003, r. 182-195, A. Bali, *Kürtçe Dilbilgisi Türkçe Açıklamalı/ Rêzimana Kurdî*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1992, r. 171-172.

¹⁰ Ev têgiha lêlêrên veqetînbar ji aliyê me ve wek berginda têgiha bi îngilîzî “separable verbs” û ya bi almanî “trennbare verben”ê hat çêkirin. Lê, ev lêkerên kurmancî, wek nimûne ji zimanê almanî cuda

ji aliyê teşeyê ve lêker) bi awayekî berfirehî neyê rawestandî. Tenê dê qîm bi dayîna hin agahiyên raveker ên der barê wan de bê anîn

Gava lêker ji ber kirde yan jî bireserê wate wergire û bikeve teşeyekê, jê re avanî (bîna/voice) tê gotin. Ji lew re lêker li gorî stendî û nestendî kirde û bireserê jî tî senifandî û ev senifan jî avahîsaziya lêkeran nîşan dide.¹¹ Ji avaniya lêkerê tê zanîn bê ka lêker tekûz an jî kême e. Eger lêker tekûz be, bûyer li kirdeyê, lê ku kême be îcar bûyer li tiştêkî/kesêkî din vedigere.¹² Bi vî awayî têperî yan jî tîneperîya lêkeran tê zanîn.

Ji ber meseleya kirde û bireserê, avaniya lêkeran li du koman tê dabeşkirin: Wekî avaniya li gorî bireserê û avaniya li gorî kirdeyê. Lêkerên têper û lêkerên tîneper di bin jêrnavê “avaniya li gorî bireserê” û lêkerên lebatî, lêkerên tebatî, lêkerên dançêker, lêkerên veqerok û lêkerên berbihevî jî di bin jêrnavê “avaniya li gorî kirdeyê” de tîne bicihkirin.¹³

Ji aliyê teşeyê (formê) ve lêker dibin du bir: Lêkerên rêzîkî û yênerêzîkî.¹⁴ Li gorî zimanê kurdî lêkerên rêzîkî, ji bilî tewang û ketina deng, ku di rayeka lêkeran de çêdibe, tu guherîn di rayeka wan de çênabe û hemû dem li ser wan rayekan tîne kêşan. Qertafên demê û yênerêzîkî (gireyên kesane) li wan tîne zêdekirin (wekî lêkerên *bûn*, *çûn*, *dan*, *filitîn*, *gestin*, *ketin*, *rabûn*, *vexwarin* û hwd). Lê lêkerên yênerêzîkî ne xwedî vî rêsayê (qaydeyê) ne. Hemû dem li ser heman rayekê nayên kêşan. Ji ber ku rayeka wan a dema niha û ya borî ji hev cuda ne (mîna *anîn*, *dîtin*, *herin* û *werin*). Lêkerên yênerêzîkî wekî du beşan jî dikare bîne senifandî: Wekî lêkerên yênerêzîkî yêner ku tenê dema niha, dema bê, raweya fermanî, xwestek, daxwazî û hwd. bi wan tîne kêşan (wekî ‘*her*’in, ‘*bîn*’in û ‘*bêj*’in) û lêkerên yênerêzîkî yêner ku tenê demên borî bi wan tîne kêşan (mîna *anîn*, *dîtin* û *gotin*’ê).

2. Ji Aliyê Binyatî ve Lêker

Lêker wekî çawan ji aliyê teşeyê, peywir, erk (fonksiyon), wate û avaniyê ve tîne senifandî her wisan ji hêla binyatê ve jî tîne polînkirin. Binyat (structure), ku têgihêke zimannasiyê ye û her wisan di warê rêzimanê de jî tê bikaranîn, bi awayê cuda tê ravekirin. Wekî “pergala ku ziman û hêmanên di nav ziman de

ne. Di dema kêşanê de di zimanê almanî de pêşgir diçe dawiyê, lê yênerêzîkî ji hev dibin, hêmanên pêşgirê li esilê xwe vedigerin. Nimûne: *an-kommen* (gihîştin), *Der Zug kommt um 12.30 Uhr in Stuttgart an* (Tren saet di 12.30’yî de digihîje Ştûtgartê). Ji bo kurmançî jî mînak: *Tê gihîştin; ez di mijarê pir baş gihîştin*. Ji bo zimanê almanî *bnr* Rudolf & Ursula Hoberg, Duden Almanca Gramer, Mihan Çatak (Kurt) & Mehmet Çatak (Çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2003, r. 18.

Bnr. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, r. 103, Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, r. 202.

¹² Samî Tan, *Rêzimana Kurmançî*, r. 318.

¹³ Ji bo agahiyên zêdetir *bnr*. A. Bali, *Kürtçe Dilbilgisi Türkçe Açıklamalı/ Rêzimana Kurdi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1992.

r. 71-72, Mehmet Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, r. 2003.

¹⁴ Ji bo agahiyên *bnr*. Kamuran Bedir-Xan, *Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer*, Weşanên Deng, İstanbul 1991, r. 39, A. Bali, *Kürtçe Dilbilgisi Türkçe Açıklamalı/ Rêzimana Kurdi*, r. 172.

pêk tînin”¹⁵ an jî “pergala ku ji têkiliya di navbera beşên cur bi cur de yên tevahiyekê çêdikin û ji fonksiyona ku ew di nav tevahiyekê de tînin cih, tê pê.”¹⁶ Binyat ku mîna “riayeta li pergala anîna cem hev a tevahiyê”¹⁷ jî tê pênasikirin, îcar gava ji bo rêzimanê ev bêje tê bikaranîn, mebest jê jî amrazên ku bêjeyê pêk tînin (morfem), taybetiyên van keresteyan (yekeyên zimanî), pergala anîna ba hev a van morfeman tê fehmkirin.¹⁸ Ji lew re ji bo vekolîna zimanekî, ji bo têgihîştina bê zimanek çawan dixebite, yekeyên wî zimanî çawan tînin cem hev, ji bo şayesandîna û ravekirina vê yekê hewce bi peyitandîna rêzîkên zimanekî, ango bi binyata wî zimanî heye.¹⁹ Bi kurtî, eger ji bo lêkeran bê gotin, mebest ji binyatê awayê çêbûna lêkerê, pêkhatina wê ya bi morfem û gireyan, pergala wan a hatina cem hev û fonksiyona wan e. Çawan bêje ji aliyê binyatî ve tînin vekolan, her wisan bi heman azîne li ser lêkeran jî, ku ew ji cureyên bêjeyan in, tê rawestandîna û ew ji van hêlan ve tînin nixandîna. Senifandîna lêkeran jî ji hêla binyatî ve tê kirin, bê ka ew ji çi hêmanan çêbûne, ew xwerû ne, dariştî ne yan jî hevedudanî ne û hwd.

Gava mirov bala xwe dide rêzimanên li ser zaravayê kurmancî, dibîne ku di navbera daner û amadekarên rêzimanên li ser zaravayê kurmancî de ramanek wan a hevbeş a li ser senifana cureyên lêkeran a ji aliyê binyatî ve, nîn e. Bi rastî ev war, warekî pir kêşedar xuya dike. Ne hejmara cureyên lêkeran a ji aliyê binyatî ve, ne navlêkirina van polînan û ne jî mînakên wan ên ku ji bo senifanan hatine dayîn bi temamî mîna hev in. Wek nimûne; li gorî Kemal Badilli (lêkerên xwerû û yên hevedudanî)²⁰ û Samî Tan (lêkerên xwerû û nexwerû), didu ne.²¹ Li gorî Celadet Bedirxan û Roger Lescot (lêkerên xwerû, hevedudanî û yên biwêjî)²², A. Balî (lêkerên xwerû, hevedudanî û yên alîkar)²³, Halîl Altug (lêkerên xwerû, pêkhatî û pevedanî)²⁴ û Bahoz Baran jî (lêkerên xwerû, dariştî û yên hevedudanî)²⁵, sisê ne. Anegorî Kamûran Bedirxan (lêkerên alîkar, lêkerên xwerû, lêkerên hevedudanî û lêkerên biwêjî)²⁶, Qanatê Kurdo (fêlên kokanî, fêlên efrînok, fêlên bargirani/lêkdiraw û fêlên ardîmîyê)²⁷, Feqî Huseyn Sagniç (lêkerên binyatî, lêkerên çêkirî, lêkerên qertaf û lêkerên hevedudanî)²⁸,

Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, “Yapı”, İstanbul 2011.

¹⁶ Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, “Yapı”, Ankara 2013.

¹⁷ Hüseyin Toptaş, *Türkçe Dersler 1. Kitap*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2016, r. 479.

¹⁸ Toptaş, *h.b.*, r. 479.

¹⁹ Emel Huber, *Dilbilime Giriş*, Multilingual, İstanbul 2008, r. 129.

²⁰ Kemal Badilli, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, Med Yayınları, İstanbul 1992, r. 102.

²¹ Samî Tan, *Rêzimana Kurmancî*, r. 230.

²² Celadet Ali Bedir Han & Roger Lescot, *h.b.*, r. 119.

²³ A. Balî, *Kürtçe Dilbilgisi Türkçe Açıklamalı/ Rêzimana Kurdi*, r. 171.

²⁴ Halil Altug, *Gramera Kurdi (Kürtçe Gramer)*, Avesta, İstanbul 2013, r. 404

²⁵ Bahoz Baran, *Rêzimana Kurmancî*, Belkî, İstanbul 2012, r. 171-174.

²⁶ Kamuran Ali Bedir-Xan, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*, Weşanên Deng, İstanbul 1991, r. 47., r. 39.

²⁷ Qanatê Kurdo, *Gramera Zmanê Kurdi (kurmancî-sorani)*, Koral Yayınları, İstanbul 1991, r. 117-182.

Navên di nav kevanekê de ji hêla me ve hatine danîn

²⁸ Feqî Huseyn Sagniç, *Hêmana Rêzimanê Kurdi*, Melsa Yayınları, İstanbul 1991, r. 94.

Mûrad Ciwan (lêkerên xwerû, lêkerên dariştî, lêkerên hevedudanî û yên biwêjî)²⁹ û Kadri Yıldırım (lêkerên xwerû, yên dariştî, yên hevedudanî û yên biwêjî)³⁰ di kurmancî de ji aliyê binyatî ve çar cure lêker hene. Bi gotina puxteyî, li gorî van daner û amadekarên rêzimanê, di zaravayê kurmancî de ji aliyê binyatî ve şeş cure lêker hene: Lêkerên xwerû, lêkerên dariştî, lêkerên hevedudanî, lêkerên alîkar, lêkerên biwêjî û lêkerên qertaf. Wekî dixuye, der barê vê mijarê de nikare ji ramanê hevpar bê behskirin.

Ji bo ku nixandineke bijûndar der barê senfina cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve bê kirin, hewce bi pênaseya van cure lêkeran heye. Bi alîkariya ronîya van terîfa di mirov bikare xwe bigihîne encameke hîn rasttir û qebûlbar.

Serê pêşî ku ji lêkerên xwerû bê destpêkirin, ji bo pêdeçûna bi mijarê ve de sanahîtir be. Lêkerên xwerû (sade), cure lêker in ku ew bi serê xwe ne, ne bi alîkariya gireyên (qertafên) dariştinê ne ji bi riya hêmanên zimên hatine çêkirin. Bi gotineke hîn aşkeratir, ew lêkerên eslî ne ku ji yek bêjeyê pêk hatine û di rewşa rayekê de ne³¹ ku li yekeyên watedar nayên parevekirin. Wekî van lêkeran: *ajotin, bihîstin, bûn, cûtin, çûn, dirûtin, firotin/firoştin, girtin, hiştin, jendin, kirin, leyîstin/lîstin, malaştin, nivîstin, nixamtin, parastin, qelaştin, rêtin, spartin, şuştin, vêtin, xistin, xwarin, zivartin...*

Lêkerên dariştî, wekî ji nav jî dixuye ew bi gireyan hatine dariştin, ji hêmanê tenê çênebûne û ne bi tena serê xwe ne. Ew an ji lêkerekê xwerû yan jî ji cureyekî peyvê hatine piraştin.³² Divê bê gotin ku di kurmancî de lêkerên dariştî bi pêşgir û paşgir çêdibin û her wisan, ji lêkerên dariştî yên bi paşgir cardin bi alîkariya pêşgir lêkerên nû yên dariştî tên duristkirin. Wekî van lêkerên nimûneyî: *Bezîn, bezandin, germijîn, germijandin, beliqîn, beliqandin, helisîn, helisandin, germixîn, germixandin* (ev bi paşgir çêbûne), *berdan, dadan, derketin, hilbûn, radan, rûniştin/rokirin, vexwarin, vêsandin û wergirtin* (bi paşgir çêbûne³³), *dagerandin, hilgerandin, veqerandin, wergerandin* (ev jî cardin bi alîkariya pêşgir ji lêkerên dariştî yên bi paşgir hatine piraştin).

Mijara lêkerên hevedudanî (lêkdayî), mijareke zêde xwedî kêşe ye, hem der barê pênaseya wan de, hem jî der barê senifana wan de, di navbera zimannas, daner û amadekarên rêzimana kurmancî de lihevkerin nîn e. Li gorî hinekan ew cure lêkerên wisan in ku bi alîkariya lêkerên alîkar û ji bêjeyê ji esilê navdêran

²⁹ Mûrad Ciwan, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi)*, Weşanên Jîna Nû, Balinge 1992., r. 81.

Kadri Yıldırım, *Temel Aştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilgisi (Kurmancî Lehçesi)*, 2. baskı, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2012., r. 40.

³¹ Der barê mijarê de ji bo agahiyên hîn berfireh *bnr.* Samî Tan, *Rêzimana Kurmancî*, r. 230, Mûrad Ciwan,

Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi), r. 81, A. Bali, *h.b.*, r. 172, Hanifi Vural & Tuncay Böler, *Ses ve Şekil Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, r. 207.

³² *Bnr.* Samî Tan, *Rêzimana Kurmancî*, r. 257, Qanatê Kurdo, *Gramera Zmanê Kurdi (kurmancî-sorani)*, r. 129.

³³ Halê hazir da-, der-, hil-, ra-, rû/ro-, ve-, vê- û wer- ên di zimanê kurdî de wek pêşgirên piraştinê tên qebûlkerin û der barê binyata wan te tiştêkî vebir/esehî nîn e.

çêdîbin.³⁴ Di gel vê yekê, kesên ku berevajiyê vê pênaseyê nêzikahî di terîfa lêkerên hevedudanî didin jî hene. Wek nimûne, li gorî Qanatê Kurdo, lêkerên hevedudanî ji navên heyînê, ji rengdêran, ji pêşgir û paşgir û ji lêkerên xwerû û yên dariştî pêk tên.³⁵ Kamûran Bedirxan li ser lêkerên hevedudanî dadixuyîne ku lêkerên hevedudanî du cure ne; yek jê bi pêşgirek û lêkerêke xwerû ya din jî ji rengdêrek an jî ji navdêrekê û ji lêkerêke xwerû pêk tê.³⁶ Li vir mebest ji pêşgirê jî ew pêşgir in ku bi wan ji lêkerên xwerû lêkerên dariştî tên çêkirin. Ramana Rojen Barnas a der barê lêkerên hevedudanî de jî wiha ye: "... *gewda lêkerê bi piranî ji lêkerê û ji pêrkîteke xwerû an ji pêrkîteke hevedudanî, ji navdêrekê, ji rengdêrekê, an ji hokerekê pêk tê.*"³⁷ Wekî ji van kurtedaxuyan jî aşkera dibe, ramanêke hevpar a li ser pênaseya lêkerên hevedudanî nîn e. Ne tenê di navbera rêzîmannasên kurd de, di navbera yên tirk de jî der barê pênaseya lêkerên hevedudanî de gelşeke wiha heye. Yên ku pênaseya lêkerên hevedudanî bi awayê "...*ew cure lêker in ku ji navdêrek û ji lêkerêke alîkar an ji du şekilên cuda yên lêkeran an jî ji peyvek an ji yekê zêde ya ji bêjeyên esilê navdêrê û ji lêkerêke eslî bi hev dikevin*"³⁸, jî dikin hene. Lê li gorî Ferhenga Tirkî ya Saziya Zimanê Tirkî, lêkera hevedudanî wek "*ew lêker e ku ji hêla teşe û wateyê ve bi bêjeyêke ji esilê navdêrê ve bi yek bûye*"³⁹ tê kirin.

Wekî dixuye, der barê pênaseya lêkerên hevedudanî de raman û nêrînên ku hev nagirin hene. Loma, bi ya me qet nebe ji bo lêkerên hevedudanî yên zaravayê kurmançî hewce bi pênaseyêke hevpar heye. Gava ji pênaseyên jorê jî sûd bê wergirtin, mirov dikare terîfêke wiha bike: Lêkerên hevedudanî hem bi alîkariya lêkerên alîkar û bêjeyêke ji esilê navdêran (wekî navdêrek, rengdêrek an jî hokerekê), hem jî bi çend cureyên bêjeyan (mîna daçek û bêjeyêke ji esilê navdêrê) û ji lêkerêke alîkar çêdîbin (ji bo vê yekê çend mînak; *av dan, sond xwarin, reş bûn, mitane bûn, li hev ketin, bi serî kirin, bi ser de girtin*). Îcar bêjeya ji esilê navdêran dibe ku xwerû, dariştî yan jî hevedudanî be, her wiha lêkera alîkar jî dibe ku xwerû yan jî dariştî be. Li hêla din, li gorî zaravayê kurmançî, rêza bêjeyan a ku bi wan lêkerên hevedudanî pêk tê, bi temamî ne wisan e ku divê lêkera alîkar bê dawiyê. Awarte ev e ku di hin lêkerên hevedudanî de, li derî rêza bêjeyan a gelemper, lêkera alîkar tê destpêkê û bêjeyêke ji esilê navdêrê tê dawiyê. Wekî lêkera hevedudanî ya "*çûn ava*"yê (ku rewşa kêşayî bi vê şeweyê "*roj çûbû ava*" çêdibe). Di encamê de lêkera hevedudanî, komeka bêjeyê ye û hemû hêmanên wê divê ji cureyekî bêjeyê bin. A hîmî ew e ku ji aliyê wateyê ve tevahiyekê pêk bîne û di hevokê de jî kirariya

³⁴ Bnr. Celadet Ali Bedir Han & Roger Lescot, *Kürtçe Gramer*, 2. Baskî (Wergera ji Fransî; li jêr çavdêriya Enstîtuya Kurdî ya Parisê), Avesta, İstanbul 2004, r. 182, Mürad Civan, *Temel Alisturma ve Metinlerle Kürtçe Dilgisi (Kurmançî Lehçesi)*, r. 88.

³⁵ Qanatê Kurdo, *Gramera Zmanê Kurdi (kurmançî-sorani)*, r. 151.

³⁶ Kamuran Ali Bedir-Xan, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*, r. 47.

³⁷ Rojan Barnas, "*Lêkerên Hevedudanî*", Kurmançî, h. 5, Weşana Enstîtuya Kurdî ya Parisê, Paris 1989, r. 2.

³⁸ Hanifi Vural & Tuncay Böler, *Ses ve Şekil Bilgisi*, r. 244.

³⁹ Türkçe Sözlük, "Birleşik fiil", *Türk Dil Kurumu Yayınları*, 11. baskî, Ankara 2011.

bêjeyê bîne cih. Her wiha divê ku her lêkerê hevedudanî, tenê têgiheke derbibe.⁴⁰ Cudahiya van lêkeran ji lêkerên dariştî ew e ku di pêkhatina wan de gire (qertaf) nîn in û ew tenê ji cureyên bêjeyan çêdibin. Çend mînak ji bo lêkerên hevedudanî: *av dan, baş bûn, cih girtin, dest vegirtin, gef xwarin, pirs kirin, kêfxweş bûn, bêcan bûn, bihiş bûn, dabor bûn, derpêş kirin, nexweş ketin, raçav kirin, verê kirin, werbêj kirin, dostanî kirin, deyndar bûn, şermezar bûn, dehfik vedan, şermî kirin, çepeve bûn, berevajî bûn, çaverê kirin, qîjewîj kirin, beranber man, paşopê bûn, bextbireş bûn, bêserûber bûn, birêkûpêk kirin, bi hev ketin, bi serî kirin, di ber dan, ji bîr kirin, li êk dan, li hev asê bûn, bi ser de girtin, ji bîr ve çûn, jev çûn, jêk bûn, lêk dan, pev ketin, pêk hatin, tev dan, têk çûn...*

Ji bo “lêkerên biwêjî” tê gotin ku ew “ji gelek hêmanên ku ne lêker in (daçek, pêşdaçek, paşdaçek, cînavk, rengdêr, navdar) û ji hêmana lêkerê sade yan jî ji ya hevedudanî pêk tên.”⁴¹ An jî “ew ji lêkerê û ji çend hêmanên nelêkerî tên himatê.”⁴² A rast ev pênase, hema yekser lêkerên hevedudanî tîne bîra mirov. Loma tebîra “lêkera biwêjî”, ji bo vê polîne bi ya me ne çemkeke rast e. Ji ber ku bi gotina “biwêjî”ê, bal li wateya lêkerê tê kêşan û ew ji aliyê semantîk ve rewşa lêkerê derdibe. Li aliyê din, lêkerên ku ji bêjeyê esilê navdêrê û ji lêkerê pêk hatine jî, dikarin bikevin nav kategoriya wateya biwêjî. Mîna “sor bûn”ê, ku ne bi wateya reng, lê bi wateya rewşa ji ber şermê ye. Dîsan lêkera “bi serî kirin”ê, ku ne bi mehneya tijebûna heta ber dev a derdanekê, lê bi wateya “zewicandin”ê ye. Ji van ravekirinan, bi awayekî pir zelal diyar dibe ku divê ew û lêkerên hevedudanî ji aliyê binyatî ve, ji hev cihê bin. Loma senifana bi navê “lêkerên biwêjî” senifaneke wateyî ye ku êdî ew ne di wateya xwe ya rast de lê bi wateyê din e û ew nabe senifaneke lêkeran a ji aliyê binyatî ye. Eger wek dubare bê gotin; lêkerên biwêjî ne kategoriyeke lêkeran a ji aliyê binyatî ve ye, ew kategoriyeke semantîk e. Jixwe gava ku ji hêla wateyî ve li ser lêkeran bê rawestandî; a bi awayê wateya rast, a bi wateya layekî û ya bi wateya mecazî, ew dibe nêzîktêdaneke semantîk a lêkeran. Bi ya me, ew lêkerên ku ji wan re lêkerên biwêjî tê gotin, ji aliyê binyatî ve ew ji cureyên lêkerên hevedudanî ne ku bi daçekan çêbûne û ji lew re ji wan re lêkerên hevedudanî yê bidaçek⁴³ û kombêjeyên lêkerî⁴⁴ jî tê gotin. Eger di bin navê lêkerên hevedudanî de polînek

⁴⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, r. 299.

⁴¹ Bnr. Celadet Ali Bedir Han & Roger Lescot, *Kürtçe Gramer*, r. 190, Mûrad Ciwan, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanç Lehçesi)*, r. 86, Kadri Yıldırım, *Temel Ağıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilgisi (Kurmanç Lehçesi)*, r. 42.

⁴² Rojan Barnas, “*Lêkerên Hevedudanî*”, r. 2.

⁴³ Bi zimanê îngilîzî ji wan re “phrasal verbs” tê gotin û ew di nav lêkerên hevedudanî de cih digirin ku ji du yan jî sê bêjeyan pêk tên. Wek mînak; “to look out” (diqat kirin), “to keep on” (dewam kirin, domandin).

⁴⁴ Kamiran Bêkes, *Bingehên rêzimana kurdî/zaravê kurmançiya bakur*, Weşanxane?, Osnabrück 2004, r. 211.

bê çêkirin dikare navê lêkerên hevedudanî yê kompleks jî li hinekên binbeşên vê senifanê bê kirin. Wekî bi ser de girtin, bi ser ve bûn, bi ber ketin...

Di bin ronîya xebatên teorîk ên eleqedarî mijarê û li gorî pênaseya binyatê ku têkildarî awayê çêbûn û pêkhatina lêkeran e nabe ku lêkerên alîkar, wek cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve rast bê pejirandin. Ji lew re lêkerên alîkar, di pêkhatina lêkerên hevedudanî de bi rola alîkariyê radibin û bi saya wan bêjeyeke jî esilê navdêrê tê kêşan. Loma ji hêla binyatî ve lêkera alîkar ne cureyeke lêkerê ye.

Her wisan “lêkerên qertaf” jî ku mebest jê gireyên kesane ne (*im, î/yî, e/ye, in, in, in; me, yî, ye, ne, ne, ne*), ew nakeve nav senifana ji aliyê binyatî ve ya cureyên lêkeran. Ev, gire kesan/tiştan dinimîn û bi saya wan hem pirhejmarî û yekhejmarî hem jî rêza kesan/tiştan tê zanîn û naskirin. Loma eleqeya wan bi cureyên lêkeran a ji aliyê binyatî ve nîn e. Wek nav her siyên din (lêkerên xwerû, dariştî û hevedudanî) bi ya me rast in. Liv an ên hane ji aliyê me ve, bi navê “lêkerên veqetînbar” cureyeke din li wan tê zêdekirin. Bi vî awayî li gorî ramana me di zaravayê kurmancî de wekî lêkerên xwerû, lêkerên dariştî, lêkerên hevedudanî û lêkerên veqetînbar, ji aliyê binyatî ve çar cure lêker hene.

3. Lêkerên Veqetînbar

Divê di serî de bê aşkerakirin ku ne di rêzimanê li ser zaravê kurmancî de ne jî di gotarekê eleqedarî vî warî de çemkeke bi navê “lêkerên veqetînbar” tune ye. Ev nav û senifan bi temamî aîdî me ye. Mebesta ji gotina lêkerên veqetînbar jî ew e ku ev lêkerên kurmancî di dema kêşanê de ji hev dibin û hem jî aliyê bastûrî (binyatî) ve hem jî ji aliyê kêşanê ve, ji yê din cuda dibin.⁴⁵ Ev lêkerên ku di wexta kêşanê de cînavka wan a lihevxiştî ji hev dibe û bireser⁴⁶ dikeve navbera daçek û lêkerê, ku bi şeweyeke gelemper bê gotin, xwedî du awayan in. Koma pêşî ji cînavkeke lihevxiştî û ji lêkerekê (wekî *tê gihîştin* û *pê ketinê*) yan ji cînavkeke lihevxiştî, ji paşdaçek û lêkerekê (*mîna pê de çûn* û *tê de kirinê*), yan jî ji bêjeyeke esilê navdêrê, ji cînavkeke lihevxiştî û ji lêkerekê (wekî *dest pê kirin* û *dev jê berdanê*) çêdibin. Koma duyem jî ji bêjeyeke ji esilê navdêrê, ji hêmaneke rêzimanî/morfosentaktîk /-a/yê yan jî ji /-î/yê û ji lêkerekê tên pê (*mînak; hînî...kirin* û *kêfa...anîn*). Taybetiya lêkerên ji koma pêşî ew e ku di dema kêşanê de hêmanên cînavkên lihevxiştî (*jê, lê, pê û tê*) li esilê xwe vedigerin û bireser dikeve navbera daçek û lêkerê. Rewşa lêkerên ku /-a/ an jî /-î/ bi dawîya bêjeyeke ji esilê navdêrê ve dizeliq wekî hev e û dîsan bireser dikeve navbera wan û lêkera alîkar. A ji ber vê yekê navê lêkerên veqetînbar jî aliyê me ve ji bo wan cure lêkeran guncan hat dîtin ku di dema kêşanê de ne lêkerên xwerû ne lêkerên dariştî ne jî lêkerên hevedudanî dikevin rewşa wan.

⁴⁵ Ev lêkerên kurmancî, çawan ku berê jî di dipnota 10'an de hat aşkerakirin, wekî yê zimanê almanî pêşgira wan di dema kêşanê de naçe dawiyê.

⁴⁶ Bireser/tiştê dibe ku yekser an jî ne yekser be. Ji niha pê ve jî bo hêsaniya serwextbûna ji mijarê dê tenê bêjeya bireser (an jî tiştê) bê bikaranîn.

Di xebatên rêzimanên li ser zaravayê kurmançî de, ev cure lêkerên ku ji aliyê me ve wek lêkerên veqetînbar tînin binavkirin, ji hêla binyatî ve wek kategoriyeke serbixwe ya cureyên lêkeran nehatine senifandin. Tenê behs ji lêkerên ku bi cînavkên lihevxiştî (mîna *lê xistin, pê ketin, jê kirin, tê dan, tê werdan, jê hez kirin û dest pê kirin* 'ê) û yên ku bi morfema /-î/yê çêbûne, hatiye kirin.

Di van berheman de, lêkerên ku ji aliyê me ve wek lêkerên veqetînbar tînin pênasekirin, ku di wan de cînavkên li hevxiştî hene, di bin sernavên cuda de hatine senifandin. Beriya ku bê kî bi çî çavî li van cure lêkeran dinêre bê aşkerakirin, divê em bidin xuyakirin ku ji bo mijar zêde dirêj nebe û ji armanca xwe averê nebe, dê tenê di nav kevanekê de qîm bi dayîna çend nimûneyan bê anîn. Li gorî Celadet Bedîrxan û Roger Lescot (*lê xistin, pê ketin, jê kirin*)⁴⁷, Qanatê Kurdo (*lê dan, çav pê ketin, jê pirsîn, pê ketin, dest pê kirin, tê dan*)⁴⁸, Kemal Badîllî (*jê ketin, lê ketin, pê ketin, tê ketin*)⁴⁹, A. Balî (*jê kirin, tê dan, lê dan, pê xistin*)⁵⁰, Halîl Altug (*lê ketin, pê vedan, jê kirin, lê xistin*)⁵¹ û Bahoz Baran (*lê kirin, jê kirin, pê ketin*)⁵² ew lêkerên hevedudanî ne, lê li gorî Kamûran Bedîrxan (*lê ketin, lê xistin, dest pê kirin, ser jê kirin*)⁵³, Mûrad Ciwan (*pê xistin, jê hatin, tê xistin, pê de kirin, tê de kirin*)⁵⁴ û Kadri Yıldırım (*lê çûn, jê kirin, pê ve kirin*)⁵⁵ ew lêkerên biwêjî ne û li gorî Samî Tan (*tê dan, pê de çûn, jê kirin, tê hilhatin, lê kirin, pê ve kirin*)⁵⁶ jî ew "lêkerên bidaçek" in. Li hêla din, divê bê aşkerakirin ku di xebata rêzimana Feqî Huseyn de ji van cure lêkeran behs nehatiye kirin.

Îcar ji her du yê din, ên ku bi /-a/ û /-î/yê çêdibin, em tenê lê rast hatin ku ji aliyê Kamûran Bedîrxan ve bal li ser morfema /-î/yê ya ku tê dawîya bêjeyê (mîna *rastî... hatin û hînî...kirin*) hatiye kêşan û ev cure lêker jî ji hêla wî ve wek lêkerên hevedudanî hatine binavkirin.⁵⁷ Lê bi ya me ev jî lêkerên veqetînbar in ku di wan de jî bireser dikeve navbera bêje û lêkerê.

Ji ber lêkerên veqetînbar ên bi alîkariya cînavkên lihevxiştî çêbûne, di dema kêşanê de bi awayekî giştî cînavkên lihevxiştî wekî xwe namînin û li beşên xwe yê eslî dadigerin, loma nabe ji bo wan ev navên li jorê bînan bikaranîn. Eger bi dorê li ser van navlêkirinan bê sekinandin; bi ya me pênaseya "lêkerên hevedudanî" ji bo van lêkeran ne navekî guncan e. Ji lew re di wexta kêşana deman a lêkerên hevedudanî de, di binyata bêjeya ji esilê navdêrê de (çî xwerû,

⁴⁷ Celadet Ali Bedîr Han & Roger Lescot, *h.b.*, r. 183.

⁴⁸ Qanatê Kurdo, *Gramera Zmanê Kurdi (kurmançî-sorani)*, r. 168-175.

⁴⁹ Kemal Badîllî, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, r. 112.

⁵⁰ A. Balî, *Kürtçe Dilbilgisi Türkçe Açıklamalı/ Rêzimana Kurdi*, r. 178-179.

⁵¹ Halîl Altug, *Gramera Kurdi (Kürtçe Gramer)*, r. 418-420.

⁵² Bahoz Baran, *Rêzimana Kurmançî*, r. 173.

⁵³ Kamuran Ali Bedîr-Xan, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*, r. 48-49.

⁵⁴ Mûrad Ciwan, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanç Lehçesi)*, r. 86-88.

⁵⁵ Kadri Yıldırım, *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilgisi (Kurmanç Lehçesi)*, r. 42-43.

⁵⁶ Samî Tan, *Rêzimana Kurmançî*, r. 266.

⁵⁷ Kamuran Ali Bedîr-Xan, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*, r. 48.

çi dariştî, çi jî kompleks be) tu guherînek pêk nayê. Ji aliyê pênaseya lêkerên hevedudanî ve, çendî bişibe wan jî ku tê gotin herî hindik ew ji du hêmanan pêk tîn, lê di wextê kêşana deman de ji wan cudatir in. Her wisan tebîra “lêkerên biwêjî” jî wan nanimîne (temsîl nake). Têgiha biwêjî jî, ji aliyê wateya lêkeran ve kategoriyeke e. Loma ji vî aliyê ve gava li mijarê bê nihartin, çawan hin lêkerên hevedudanî di heman demê de awayên wan ên biwêjî hene, hin lêkerên veqetîbar ên bi cînavkên lihevxiştî hatine dariştin jî, awayên wan ên biwêjî hene. Navlêkirina “lêkerên bidaçek” jî wek navekî somdar (şimûl) hemûyan li xwe nagire. Wekî mînakên “*bi serî kirin, di ber dan, ji ber xwe kirin, li hev xistin, li ber xwe dan*”ê, ku îcar di van de cînavkên lihevxiştî nîn in. Eger bi kurtasî bê gotin; hem di lêkerên xwerû û dariştî de hem jî di yên hevedudanî de, ji bilî lêkera alîkar tu guherîn di hêmanên din de çênabin. Tu hêmaneke beşên ku lêker pê çêbûne, di wextê kêşana deman de ji hev venaqete û bireser jî nakeve navbera daçek û lêkerê. Ji lew re hewce ye ev cure lêker ji aliyê bastûrî ve ji yên din bîn veqetandin û bi navekî din bîn binavkirin ku mesele ne ew e bê ew ji çend hêmanan hatine pê. Lê mesele xwe di rewşa wan a di dema kêşanê de dide der.

Ji ber ku ev cure lêker ji aliyê binyatî ve xwedî taybetmendiyekê ne, bi ya me, ev cudahî bi xwe dihêle ku ew di bin navekî serbixwe de bîn senifandin. Her wisan divê bê aşkerakirin ku bi saya cînavkên lihevxiştî jî lêkeran, lêkerên din tîn piraştin. Ev cînavkên lihevxiştî di pêkhatina lêkeran de jî bi rola pêşgiran radibin, loma ew êdî dibin xwedî kategoriyeke din a ji aliyê binyatî ya cureyên lêkeran ve. A ev cure lêker, ango lêkerên veqetîbar, ji ber sedama ku ew xwedî şeweyên ji hev cihê ne, divê di bin sernavên cuda de bîn polînkirin û bi jêrbeşan jî dirêjî bi wesifê/çawaniya wan bê dan.

4. Senifana Lêkerên Veqetîbar

Lêkerên ku ji aliyê me ve wek lêkerên veqetîbar tîn binavkirin, di bin navên du koman de dikare bîn senifandin. Wekî lêkerên ku bi cînavkeke lihevxiştî û lêkerekê û yên ku bi morfema /-a/ an jî /-î/yê çêdibin, ku ew jî tîn dawiya bêjeveke ji eslê navdêran.

4.1. Lêkerên Veqetîbar ên bi Cînavkên Lihevxiştî

Beriya tîketina nav mijarê û derpêşkirina nimûneyên der barê van cure lêkeran de, divê bê daxuyandin ku cînavkên lihevxiştî, wekî ji nav jî dixuye, ne sade ne, ew ji daçekek û cînavkekê hatine pê. Bi domana demê re, ji ber sedemên cuda bi ser hev de hatine, quncivîne ser hev û ketine vê rewşê. Di zaravayê kurmançî de ev cînavkên lihevxiştî du tof in. Tofa yekem ji *jê, lê, pê* û *tê* û tofa duyemîn jî, ji *jev/jêk, lev/lêk, pev/pêk, tev/têk*’ê pêk tê. Lê ji ber ku koma pêşî eleqedarî mijarê ye, bi kurtasî be jî rawestandina li ser wan, ji bo zelaliya mijarê pêwîst dike. Lê di gel vê yekê, divê bê gotin ku cînavkên lihevxiştî yên tofa duyem jî ne sade ne û ew jî ji daçek û cînavka “hev” û ya “êk”ê çêbûne. Cudahiya van ji yên din ew

e ku di dema kêşanê de dibe ku ew ji hev venebin. Bi gotina din, ew hem dikarin bi forma kurt hem jî bi ya dirêj bîn kêşan; lê çend awarte ne tê de (wekî *pev çûn*, *tev gerîn*, *pêk hatin* û *têk çûnê*, ku êdî di dema kêşanê de ji hev venabin). Biresera wan jî cînavka wan (hev, êk) e.

Cînavkên ji tofa yekem ku ew bi rola pêşgiran jî radibin, ev in û ji van hêmanan hatine pê:

Jê: Ji daçeka /ji/yê û ji cînavka kesane yan jî ji ya îşarkî /wî/, /vî/ an jî /wê/, /vê/ yê,

lê: Ji daçeka /li/yê û ji cînavka kesane yan jî yan ji ya îşarkî /wî/, /vî/ an jî /wê/, /vê/ yê,

pê: Ji daçeka /bi/yê û ji cînavka kesane yan jî ji ya îşarkî /wî/, /vî/ an jî /wê/, /vê/ yê,

tê: Ji daçeka /di/yê û ji cînavka kesane yan jî ji ya îşarkî /wî/, /vî/ an jî /wê/, /vê/ çêbûye ku ev hemû ji ber rewşa quncivînê bi ser hev de hatine û ketine vê rewşê.

Lêkerên ji cînavkeke lihevxiştî û ji lêkerêke alîkar têne pê, di dema kêşanê de ev cînavkên lihevxiştî, bi awayekî gelemper li hêmanên xwe yên ku ew bi wan çêbûne, dadigerin. Lê carinan jî bi ser hev de tên û dikevin rewşa xwe ya quncaftî. Gava di rewşa xwe ya quncaftî de ne, her ji bo cînavka kesê sêyemîn ê yekhejmar in an jî ji bo cînavkeke yekhejmar a îşarkî ne. Di van lêkerên de, lêkera alîkar jî dibe ku xwerû yan jî dariştî be. Loma dê senifana wan ji aliyê bastûra lêkera alîkar ve bê kirin.

4.1.1. Lêkerên Veqetînbar ên bi Cînavkeke Lihevxiştî û Lêkerêke Xwerû

Ev lêker, di rastiya xwe de ji daçekê, ji cînavkê û ji lêkerêke xwerû pêk tên; wekî *jê çûn*, *jê hatin*, *jê ketin*, *jê xwarin*, *lê dan*, *lê kirin*, *pê ketin*, *pê kirin*, *tê dan* û *tê gihîştinê*. Bi dayîna çend hevokên nimûneyî, dê guherîna ku di dema kêşanê de di van cure lêkeran de pêk tê, were nîşandan:

jê xwarin: Wî gelek **ji kurê** xelkê **xwariye**.

jê çûn: Di leyîstikê de pir pere **ji Azad** ê qurmarbaz **çûbû**.

lê kirin: Were avê **li destê** min **bike**.

lê dan: Ew pir xweş **li sazê dide** ku mirov *jê* re hejmetkar dimîne.

pê ketin: Ew gişt **bi xwarina** nivistî **ketibûn**.

pê kirin: Destê xwe hat **bi min** ê reben **kir**.

tê dan: Rûn **di nanê** kartû **dabû** û dixwar.

tê ketin: Tu **di hundirê** vê malê **nakevî**.

Rêzik û qanûna giştî ya ji bo van lêkerên hanê wiha ye: Di wexta kêşanê de hêmanên cînavkên lihevxiştî ji hev vediqetin û tişte (bireser) dikeve navbera daçek û lêkera alîkar. Lê bi qonaxa demê re, averêbûnek di vê rêzika giştî de çêbûye û awayekî din a bikaranîna van lêkeran qewimiye. Mîna lêkerên *lê kirin*

(bi wateya “ava kirin”ê), *jê kirin* (bi mehneya “birîn”ê), *pê xistin* (bi wateya “dadan”a agir); her wisan bêyî ku wateyeke din ji wan biçe, mîna lêkerên *tê ketin*, *tê kirin*, *lê dan* û *lê xistin*’ê. Wek nimûne: *Min xanî lê kir*, *tiliya xwe jê kiribû*, *agir pê bixe ez xwe germ bikim*, *sazeke xweş lê dide/dixe*, *paxav nekir tê ket govendê*, *sola xwe tê kiriye piyê xwe*.

Di van hevokên nimûneyî de, wekî tê dîtîn cînavkên lihevxiştî wek xwe mane, ango ew li hêmanên xwe yên hîmî danegeriyane. Ev cudabûneke ji rêzika giştî ya van cure lêkeran e ku rêjeya wan gelek hindik e. Di gel vê rewşê, di devokên wekî hêla Qerejdax, Riha û Semsûrê de qaydeyê gelemper hîn zindî ye û li şûna awayê gotina “*tê keve hundir*”, forma “*di hundir keve*”⁵⁸, li cihê “*Dikin ku tê bikevin bin piştîyên xwe...*” şeweya “*Dûre dikin di bin piştîyên xwe kevin û herin malê...*”⁵⁹ tîn bikaranîn. Ji bo awayên bikaranînên ji hev cuda yên lêkerên wekî “*lê kirin*”, “*pê xistin*”, “*tê ketin*” û “*tê kirin*”ê, çend hevokên nimûneyî dikare bi hêsanî ji wêjeya devkî yanê ji zargotina kurdî ya kurmancî were derpêşkirin da ku ev cihê berbiçavtir bibe:⁶⁰ “*Siwar hin bi hin nêzikayî li malê dikin*”⁶¹, “*Agir bi xan û manê xwe t’ev xistîye*”, “*Ez û tu, emê têk’evine kêf û h’enekê di dinê ye*”⁶², “*Lawo ar di mala we keve*”⁶³, “*Ezê milê xwe ter’a têkim p’er’r û bask e.*”⁶⁴, “*Min serê Kêço di te kirê*”.⁶⁵

Qaydeyê giştî yên kêşana van lêkerên hanê, ji bilî çend lêkerên mîna yên ku li jorê ji wan hat behskirin, wisan e ku di gava kêşana deman de hêmanên cînavkên lihevxiştî ji hev dibin û tişte dikeve navbera daçek û lêkerê.

4.1.2. Lêkerên Veqetînbar ên bi Cînavkeke Lihevxiştî û Lêkereke Dariştî

Lêkerên ji vê komê, ji cînavkeke lihevxiştî û ji lêkereke dariştî pêk tîn. Têperî û tîneperiya van lêkeran jî dîsan ji lêkerê diyar dibe. Cudahiya van ji ya xala berî vê, tenê ew e ku lêkerên wan ên dariştî ne. Ji bo vê binbeşê çend hevokên mînak:

jê hılanîn: Tehm ji gotina çîroka xwe hildianî û welê didomand.

lê rabûn: Şênî tev li wan bêkesan rabûbûn.

lê vegerandin: Min kitêb gişt li wan cîrnexweşan vegerandin.

pê vedan: Mar bi binê piyê wî camêrî vedabû.

⁵⁸ Mustafa Gazî, *Ferheng Kurdî-Tirkî*, “Têketin”, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Amedê, Îstanbul 2006.

⁵⁹ Zekî Akdag, *Çirokên Gelêrî yên Kurda (Herêma Semsûr û Ruhayê)*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Îstanbul 2016, r. 53.

⁶⁰ Dest li rastnivîsîna hevokên nimûneyî nehatiye gerandin û ew wek awayê jêgiranê hatine hiştin.

⁶¹ Ordixanê Celîl & Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda I*, çapa 3., Aram Yayinevi, Amed 2013, r. 86.

⁶² *Celîl, h..b.* r. 69.

⁶³ Mahpus Bilîz, “Kêço” *Folklorê Kurda*, h. 3, Weşana Şaredariya Bajarê Mezîna Amedê, Îstanbul 2015, r. 47-55.

⁶⁴ Ordixanê Celîl & Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda*, r. 364.

⁶⁵ Mahpus Bilîz, “Kêço” *Folklorê Kurda*, r. 47-55.

*pê werkirin: Wê îsot **bi** xwarinê ku tehma wê ne xweş bû, **werkir**.*

*tê derxistin: Wî bi têkiliya **di** navbera wan **derxist**.*

*tê hildan: Nanên xwe **di** riçala miz **hildidan** û dixwarin.*

4.1.3. Lêkerên Veqetînbar ên bi Cînavkeke Lihevxiştî û Lêkerekê Hevedudanî

Cihêtiya van lêkeran ji yên din ji ber lêkera alîkar a hevedudanî ye. Her wiha bêjeya beriya lêkerê jî dibe ku navdêreke hevedudanî be. Ji bo mijara van cure lêkeran, tiştê girîng jî heye ku divê bê diyarkirin û dêhn lê bê kêşandin, kêmbûna rêjeya wan e. Di dema kêşanê de gava ew ji hev dibin, cînavka wan a lihevxiştî ku tê pêşiyê, li esilê xwe vedigere û tişte dikeve navbera daçek û lêkera alîkar a hevedudanî, mîna van lêkerên li jêrê:

*jê mijûl bûn: Tu **ji** kê **mijûl dibî?***

*jê xweş bûn: Ez **ji** vê kira hanê **xweş bûm**.*

*lê guhdar bûn: Ew **li** me qet **guhdar nabe**.*

*lê bar kirin: Bernameyê **li** kompîtera xwe ya nû **bar bike**.*

*pê aciz bûn: Ew **bi** xwarina kartû **aciz bû**.*

*pê emel kirin: Gelo tu **bi** çî karî **emel dikî?***

4.1.4. Lêkerên Veqetînbar ên bi Cînavkeke Lihevxiştî, bi Paşdaçek û Lêkerekê Xwerû

Ev ji cînavkeke lihevxiştî, ji paşdaçekek û ji lêkerekê xwerû çêdibin. Cihêtiya van a sereke ji yên din tenê ew e ku piştî cînavka lihevxiştî paşdaçekek jî heye. Ji bo zelalbûna mijarê tevî hevokên nimûneyî çend lêkerên mînak:

*pê de çûn: Sola wî **bi** avê **de çû**.*

*pê de ketin: Ew **bi** xebata xwe **de ketiye**.*

*pê re gihîştin: Eger ez **bi** vî karî **re bigihîjim**.*

*pê ve kirin: Ta **bi** derziyê **ve kir**.*

*tê de kirin: Wan zarok **di** avê **de kiribûn**.*

*tê re çûn: Av **di** dewlê **re diçe**.*

*tê re kirin: Tiliya xwe **di** kunê **re dikir**.*

4.1.5. Lêkerên Veqetînbar ên bi Cînavkeke Lihevxiştî, bi Paşdaçek û Lêkerekê Dariştî

Lêkerên ji vê komê, ji cînavkeke lihevxiştî, ji paşdaçekek û ji lêkerekê dariştî tên pê. Ji bo ronîkirina ravekirina van cure lêkeran, çend nimûne:

*pê ve danîn: Nivzêrk **bi** bûkê **ve danî**.*

*pê re raketin: Gelek kesan xwestibû ku **bi** wê **re rakevin**.*

*tê de hilhatin: Pênc kes çawan dê **di** vî xaniyê biçûk **de hîlbên?***

4.1.6. Lêkerên Veqetînbar ên bi Bêjeyek, bi Cînavkeke Lihevxiştî û Lêkereke Alîkar

Ew lêkerên ku di bin vî jênavî de hatine nîşandan ji bêjeyek, ji cînavkeke lihevxiştî û ji lekerekê (çi xwerû çi dariştî) pêk tên. Cudahiya van lêkeran ji yên berê, berî cînavka lihevxiştî hebûna peyveke ji esilê navdêran e. Cînavkên lihevxiştî di van lêkeran de jî mîna yên berê li gorî rewşê, li gorî ku di hevokê de peywir digirine ser xwe, ji hev dibin an jî nabin. Gava ji hev veqetin, bireserek an jî hêmaneke hevokê dikeve navbera daçek û lêkera alîkar. Bi vî awayî lêker dibe lêkereke veqetînbar:

dest pê kirin: Em dest bi dayîne bikin.

dev jê berdan: Dev ji min berde.

serî lê dan: Serî li kar daye.

serxweşî tê dan: Me serxweşî di Hevind da.

Hin ji van lêkeran, ji ber ku cînavka wan a lihevxiştî ji rêşaya xwe ya adetî averê bûye, di dema kêşanê de ji hev venabin. Wekî lêkera “*ser jê kirin*” an jî “*şerjê kirin*”ê: Ev yek jî, ji “*jê kirin*”ê diqewime ku ew bi wateya “*birîn*”ê ye. Loma ew êdî wisan di zimên de cihgir bûye.

4.2. Lêkerên Veqetînbar ên bi Morfeman

Lêkerên ji vî senifanê yan bi morfema /-a/yê yan jî bi /-î/yê çêdibin (wekî van lêkeran: *berî...dan*, *sonda...xwarin*). Ev morfemên hanê yan jî dengdêrek tê dawiya cureyeke bêjeya ji esilê navdêrê û pê ve dizeliqe, piştê jî lêkera alîkar tê. Di dema kêşanê de îcar bireser dikeve navbera bêjeya ku morfem hatiye dawiyê û lêkerê. Cudahiya van ji lêkerên veqetînbar ên bi cînavkên lihevxiştî ew e ku di gava kêşanê de bêje wekî cînavka lihevxiştî ji hev nabe, ango li esilê xwe danagere, tenê tişte (bireser) piştî morfemê tê. Ev cure lêker jî bi du awayan çêdibin.

4.2.1. Lêkerên Veqetînbar ên bi Morfema /-a/yê

Lêkerên ku di bin vî sernavî de tên senifandin, ji navdêrekê û ji lêkereke alîkar pêk tên. Ev navdêr dibe ku sade yan jî dariştî bin. Ferqa van cureyên lêkeran, ji lêkerên veqetînbar ên ku bi cînavkên lihevxiştî pêk hatine, ev e: Di dema kêşanê de morfema (yan jî dengdêra) /-a/yê tê paşiya bêjeyê, piştê tişte û paşê jî lêker tê. Lê eger dawiya bêjeyê bi dengdêrekê biqede herfa pêwendiyê/pevgirêdanê tê pêşiya/-a/yê (yan /-w-/ an jî /-y-/) û piştî pêkhatina awayê ravekê (terkîbê) lêkera alîkar dikeve dewrê. Li ser vî /-a/yê jî divê bê gotin ku çendî ew bişibe veqetandeka binavkirî ya yekhejmar a mêtîyê jî, lê ew di van lêkeran de bi erka îzafeyê (veqetandekê) ranabe û pê ravek çênabe. Ew amrazeke zimanî ye û pir pir dikare bê gotin ku ew peywira berpêbûnê tîne cih. Ku bi kurtasî bê gotin, halê hazir di kurmancî de bi veqetandeka /-a/yê raveka diyarkirî ya yekehejmar çêdibe. Lê di wekî ji mînakên li jêrê dixuye, pê cureyekî lêkerê ya ji aliyê binyatî ve çêdibe. Wek nimûne, ji bo vî mijarê çend hevokên kurt:

Bi kevîran bera wan dan.
Her tim behsa te dibû.
Kêfa zarokên taxê anî.
Qala serpêhatiya xwe kir.
Sonda te xwaribû.
Wê bêriya me dikir.

4.2.2. Lêkerên Veqetînbar ên bi Morfema /-î/yê

Ev lêker, ji bêjeyek û ji lêkerekê alîkar çêdibin. Cihêtiya van ji yên li jorê, li şûna /-a/yê bikaranîna /-î/yê ye. Hemû rêsayên zimanî yên mijara berî vê ango ya li jorê, ji bo wan jî derbasdar in. Li aliyê din bêjeya ku morfema /-î/yê tê paşîya wê, dibe ku xwerû yan jî dariştî be û her wisan ev lêker jî hem têper hem jî teneper bin. Eger lêkera alîkar têper be ew jî têper e, lê lêkera alîkar teneper be, ev cure lêker jî teneper e. Her wiha, /-î/ya ku dabaş li serê ye ne îzafê ye û pê terkîb durist nabe. Wekî /-a/yê, pir pir dikare ji bo wê jî bê gotin ku ew bi erka berpêbûnê radibe. Di çêbûna van cure lêkeran de fonksiyona morfema /-a/ û ya /-î/yê, eynî ye.

Divê ji rewşeke taybet a forma van lêkeran bê behskirin. Ev lêkerên hanê (ji bo yên ku bi /-a/yê û /-î/yê çêdibin), gava tişte nekeve navbera wan, ew lêker ji hev nabin û ew di rewşa lêkerên hevedudanî de dixuyên. Ji bo zelalbûna mijarê çend hevokên mînak:

Çêlî çîrokeke seyr kir.
Camêr berî wan neda.
Êrîştî wan dikir.
Ferî xwendin û nivîsandinê bûbû.
Hînî xuyekî ne xweş bûye.
Nan dirêjî min kir ku ez jê bistînim.
Xwarî erdê bû ku kevîrekî hilîne.
Pirtûk radeştî me bûn.
*Zimanê kurdî dabeştî ser çend zaravayan dibe?*⁶⁶

Der heqê lêkerên veqetînbar de, çend xalên girîng:

I) Eger tişte bikeve navbera daçek û lêkerê, wê gavê ew (ango hêmanên lêkerê) ji hev dibin û ew êdî lêkerekê veqetînbar e. Mînak: *tê bihurîn* (ew di *mafê xwe bihurî*) û *hînî... bûn* (ew *hînî ba me* bûye).

II) Lêkerên ku ji cînavkên lihevxiştî û ji hêmanên din çêdibin, di wexta kêşanê de eger cînavka lihevxiştî ji hev nebûbe û hêmanek neketibe navbera daçek û lêkerê, cînavka lihevxiştî tenê ji bo kesê sêyem ê yekhejmar e. Di halê jihevbiyê de, ji bo her cînavkê ye. Wekî van nimûneyan: *lê dan* (*lê bide*, li *wan sazan*

⁶⁶ Di hin devokan de, wekî ya Farqînê, ne bi temamî be jî di zimanê devkî de li cihê morfositaktîka /-î/yê, ya /-ê/yê jî tê bikaranîn: Mîna “*ez hînê wan bûme*”.

bide), *pê ketin* (*pê dikeve*, *bi me rebenan ketiye*) û *tê gihîştin* (ez *tê digihîjim*, ez *dî wan gihîştim*).

III) Hin cînavkên lihevxiştî ji rewşa xwe ya dêrin averê bûne û bûne wek pêrkîten çêkirina lêkeran, ji lew re ew ji hev nabin. Mîna van lêkerên hanê: *lê kirin* (*xanî lê bike*), *pê xistin* (*agir pê bixe*) û *tê ketin* (*tê bikeve hundir*).

IV) Rewşa van lêkerên ku ji cînavka lihevxiştî û ji lêkereke alîkar hatine pê, ji lêkerên sade, dariştî û hevedudanî cuda ye. Di meseleya ergatîfiyê de rewşeke din dertê holê. Loma nikare bê gotin ku “*Min li wan dan*”, ji lew re wek ku tê zanîn, gava lêker têper bin, wekî di dema niha, bê û raweya fermanî de, lêker bi kirdeyê re ahengdar e, ji lêkerê kirde tê naskirin. Îcar di demên borî de ji lêkerê tişte tê naskirin. Mînak:

Ez sêvê dixwim.

Min sêv xwarin.

Ew pirtûkan dixwîne.

Wî pirtûk xwendin.

Gava lêker lêkerên veqetînbar bin, ji ber ku beriya tiştêyê daçekek tê, êdî di dema borî de bi lêkera têper ew yekhejmarî yan jî pirhejmariya tiştêyê nikare bê nîşandan. Tişte pirhejmar an jî yekhejmar dibe; nimûne:

Wî ji min pir xwaribû.

Wî ji nas û dosatan pir xwaribû.

Min li sazê da.

Wan li sazên da.

Wan ji zarokan hez kir.

Encam

Rêziman, ku bi awayekî kurt û puxteyî bê gotin, binyata zimên û pergala xebitîna zimên vedikole; li ser mijarên wekî deng, teşe, bêje, senifana bêjeyan, kêşan, erk û pêwendîya wan a li nav hevokê, ango li ser hevoksaziya zimanekî radiweste û rêzikên wan dipeyitîne. Rêzikên peyitandî jî ji bo bikaranîna rast a zimanekî dibin alîkar. Ji lew re rêziman dikare wek rêbera zimên jî bê pênasakirin ku ew hem rênîşandera bikaranîn û axaftina rast a zimanekî hem jî ya rastnivîsîna wî zimanî ye.

Ji ber ku rêziman ev çend girîng e, divê qet nebe di navbera zimannas û amadekarên rêzimana kurmançî de, di warê mijarên sereke de ramanên pir ji hev dûr nebin. Lê dibe ku cudahiya nêzikahîtdanê ya ji aliyê metodê ve û bikaranîna termînolojiyê di navbera wan de hebe. Her wisan dibe ku der barê mijarên spesîfîk de jî raman û nêrînên wan ne mîna hev bin. Lê divê ku bi awayekî tevahî şayes û peyitandinên wan ên rêzikên zimanekî hev bigirin, an jî qet nebe li ser mijarên hîmî yên zimanekî, nakokiyên wisan beloq û berbiçav tune bin.

Piştî vekolana rêzimanên li ser zaravayê kurmancî yên ku bûne mijara xebatê hat dîtîn ku ramanên amadekarên gramerên li ser zaravayên kurmancî yên li ser cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve û der barê lêkerên ku bi cînavkên lihevxiştî û bi alîkariya morfemên /-a/ û /-î/yê ve hatine dariştin (ku ji aliyê me ve wek lêkerên veqetînbar tên binavkirin), ji hev pir cuda ne. Ne hejmara wan a cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve hev digirin ne jî senifana wan a der barê lêkerên de. Der barê van yekan de, nakokiya di navbera wan de xwe bi awayekî pir aşkera dide der.

Ji aliyê binyatî ve cureyên lêkeran ên di kurmancî de li gorî hinekan didu, li gorî hinekan sisê û li gorî hinekan jî çar e. Eger bi awayekî tevahî bê gotin; li gorî van berhemên ku bûne dabaşa xebatê, di kurmancî de ji aliyê binyatî ve şeş cure lêker hene: Wekî lêkerên xwerû, lêkerên dariştî, lêkerên hevedudanî, lêkerên alîkar, lêkerên biwêjî û lêkerên qertaf. Li gorî peyta me, lêkerên alîkar, lêkerên biwêjî û lêkerên qertaf nabe di polîna “ji aliyê binyatî ve cureyên lêkeran” de cih bigirin. Ji lew re lêkerên alîkar, di lêkerên hevedudanî de bi rola alîkariyê radibin û bi saya wan bêjeyê ji esilê navdêrê tê kêşan. Herçî lêkerên biwêjî ne, bi çemka biwêjê bal li wateya lêkerê tê kêşan û ew ji aliyê semantîk ve rewşa lêkerê derdibin. Her wisan, lêkerên qertaf jî ku mebest jê gireyên kesane ne, di dema kêşana deman a lêkeran de ew kesan/tiştan dinimînin û bi saya wan hem pirhejmarî û yekhejmarî hem jî rêza kesan/tiştan tê zanîn û naskirin. Eleqeya wan bi cureyên lêkeran a ji aliyê binyatî ve nîn e. Wek nav, bi ya me polînkirina lêkerên xwerû, dariştî û yên hevedudanî rast in.

Lêkerên ku ji aliyê me ve wek lêkerên veqetînbar hatine binavkirin, di rêzimanan de, ku ew bûne mijara lêkolîna me, hat dîtîn ku ji aliyê amadekarên berhemana ve ji wan re lêkerên hevedudanî, lêkerên biwêjî û lêkerên bidaçek hatine gotin. Der barê wan lêkeran de jî nikare ji lihevhatinekê bê behskirin.

Di bin navê lêkerên veqetînbar de, ji aliyê me ve du cure lêker hatin destnîşankirin ku di rêzimanan de bi awayekî serbixwe ji wan nehatiye çêlkin. Ji ber lêkerên bi van cînavkên lihevxiştî (*jê, lê, pê û tê*) hatine çêkirin, di çaxa kêşana deman de ji hev vediqetin, li hêmanên xwe yên eslî vedigerin û bireser dikeve navbera daçek û lêkera alîkar; ku ev taybetiyeke wan a cudaker a ji lêkerên din e. Çend nimûne ji bo koma yekem a ku bi cînavkên lihevxiştî pêk hatine: *jê çûn, lê dan, pê ketin, tê dan, jê xweş bûn, lê guhdar bûn, pê emel kirin, pê de ketin, pê re gihîştin, tê re kirin, tê de hilhatin, dest pê kirin, serî lê dan, serxweşî tê dan.*

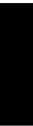
Koma duyem a ji lêkerên veqetînbar jî, ew lêker in ku di dema kêşanê de ew jî ji hev dibin. Cudahiya van ji ya pêşî ew e ku di wan de cînavkên lihevxiştî tune ne. Ev lêker ji bêjeyê ji esilê navdêrê, ji hêmaneke rêzimanî/morfosentaktîk /-a/yê yan jî ji /-î/yê û ji lêkerêkê pêk tên. Mîna van nimûneyan: *behsa...kirin, bera...dan, bêriya...kirin, kêfa...anîn, sonda... xwarin, berî... dan, çêlî...kirin, dirêjî...kirin, êrişî...kirin, ferî...bûn, hînî...kirin, radestî...bûn. xwarî...bûn.*

Wek gotina dawî: Eger bi awayekî puxteyî bê gotin, piştî vekolîn û nirxandinên xwe, di bin ronîya pênasayên cureyên lêkeran ên ji aliyê binyatî ve em gihîştin wê hizirê ku di zaravayê kurmancî de, ne şeş, lê belê ji aliyê binyatî ve çar cure lêker hene. Ew jî ev in: Lêkerên xwerû, lêkerên dariştî, lêkerên hevedudanî û lêkerên veqetînbar (ku ev a dawî jî aîdî me ye ku li senifanê hate zêdekirin).

Çavkanî

- Akdag, Zekî, *Çîrokên Gelêrî Yên Kurdan (Herêma Semsûr Ê Ruhayê)*, Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê, İstanbul 2016.
- Altuğ, Halil, *Gramera Kurdî (Kürtçe Gramer)*, Avesta, İstanbul 2013.
- Baran, Bahoz, *Rêzimana Kurmancî*, Belkî, İstanbul 2012.
- Barnas, Rojan, “*Lêkerên Hevedudanî*”, Kurmancî, H. 5, Weşana Enstîtuya Kurdî Ya Parisê, Paris 1989.
- Bayrav, Süheylâ, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul 1998.
- Bayrav, Süheylâ, *Yapısal Dilbilim*, Multilingual, İstanbul 1998,
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Atabay, Neşe, Sevgi Özel & İbrahim Kutluk, *Sözcük Türleri*, 2. Baskı, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Badıllı, Kemal, *Türtçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, Med Yayınları, İstanbul 1992.
- Bali, A., *Kürtçe Dilbilgisi Türkçe Açıklamalı/ Rêzimana Kurdi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Bedir Han, Celadet Ali & Roger Lescot, *Kürtçe Gramer*, (Wergera Ji Fransî; Li Jêr Çavdêriya Enstîtuya Kurdî Ya Parisê), Avesta, İstanbul 2004.
- Bedir-Xan, Kamuran Ali, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*, Weşanên Deng, İstanbul 1991.
- Bêkes, Kamiran, *Bingehên Rêzimana Kurdi/Zaravê Kurmanciya Bakur*, Weşanxane?, Osnabrück 2004.
- Bîlîz, Mahpus, “*Kêço*” Folklorî Kurdan, H. 3, Weşana Şaredariya Bajarê Mezin A Amedê, İstanbul 2015.
- Celîl, Ordîxanê & Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda I*, Çapa 3., Aram Yayınevi, İstanbul 2013.
- Cıwan, Mûrad, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanç Lehçesi)*, Weşanên Jîna Nû, Balıngê 1992.
- Fisher, Steven Roger, *Dilin Tarihi*, 3. Basım, Muhtesim Güvenç (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Gazî, Mustafa, *Ferheng Kurdî-Tirkî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Amedê, İstanbul 2006.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- Hengirmen, Mehmet, *Türkçe Dilbilgisi*, 8. Baskı, Engin Yayın Evi, Ankara 2005.

- Hoberg, Rudolf & Ursula, *Duden Almanca Gramer*, Mihan Çatak (Kurt) & Mehmet Çatak (Çev.), Alfa Yayınları, İstanbul 2003.
- Huber, Emel, *Dilbilime Giriş*, Multilingual, İstanbul 2008.
- İmer, Kâmile, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, “Yapı”, İstanbul 2011.
- Karaağaç, Günay, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, “Yapı”, Ankara 2013
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Kurdo, *Gramera Zmanê Kurdi (Kurmanci-Sorani)*, Koral Yayınları, İstanbul 1991.
- Sağnıç, Feqi Huseyn, *Hêmana Rêzimanê Kurdi*, Melsa Yayınları, İstanbul 1991.
- Tan, Samî, *Rêzimana Kurmancî*, Çapa Nûkirî Ya 3., Weşanên Enstîtuya Kurdi Ya Stenbolê, İstanbul 2015.
- Toptaş, Hüseyin, *Türkçe Dersler 1. Kitap*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2016.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Ankara 2011.
- Vural, Hanifi & Tuncay Böler, *Ses Ve Şekil Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014.
- Yeryüz, İsmail, “İkinci Baskıya Önsöz”, Di Süheylâ Bayrav *Yapısal Dilbilimi De*, Multilingual, İstanbul 1998.
- Yıldırım, Kadri, *Temel Alıştırma Ve Metinlerle Kürtçe Dilgisi (Kurmancî Lehçesi)*, 2. Baskı, Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2012.

Makale Geliş Tarihi: 06.02.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

TEMSÎLÊN ROMANÊN DÎROKÎ YÊN ELİYÊ EVDILREHMAN

Cumhuri Ölmez¹

KURTE

Di vê xebatê de em ê li ser temsîlên romanên Eliyê Evdilrehman yê dîrokî bisekinin. Temsîl, ji bo derbirîna eleqeya di navbera nivîskar û îdeolojiya wî de hatiye vegotin. Em ê ji bo temsîlan mînakên xwe ji *Xatê Xanim*, (1959) *Gundê Mêrxasan* (1968) û *Şer Li Çiya* (1989) bistînin. Di vê çerçoveyê de *Romana Dîrokî, Edebiyata Mêldar û Realîzma Sosyalîst, Dîskura Netewî*, dê ji bo xebata me bibin paşxaneyên teorîk. Bi vê xebata xwe em îddia dikin ku helwesta Eliyê Evdilrehman a îdeolojîk û rewşenbîrî sinorên edebiyata wî teng dike, girêdayî vê yekê ji berhemên wî ji metnên edebî zêdetir wek belgeyên dîrokî xuya dikin. Ji ber nêzîkbûna wî ya îdeolojîk, temsîlên leheng û dijminahiyê, îdealîzekerîna têkiliyên kurdan bi netewên wek ermen û azerîyan, derveyî rastiyên dîrokî tîm temsîlkirin. Dîsa ji bo netewperwerî û nasnameya kurdan, avakirina hafizayê kolektîf, di berhemên nivîskarî de hewildaneke eşkere heye. Armanca xebata me ew e ku em bi van temsîl û meseleyên dîrokî xwendineke nêzîk bikin û sinorên van romanên edebî, siyasî û fikrî binirxînin.

Bêjeyên Sereke: Eliyê Evdilrehman, Edebiyata Mêldar, Ideolojiya Sosyalîst, Dîskura Netewî û Nasname

¹ Zanîngeha Mardîn Artukluyê- Xwendekarê Mastera Çand û Zimanê Kurdî, cumhurnemir@gmail.com

ÖZET

Eliyê Evdilrehman'ın Tarihi Romanlarındaki Temsiller

Bu çalışmada Eliyê Evdilrehman'ın tarihi romanlarındaki temsilleri üzerinde duracağız. Temsil kavramı ideolojik açıdan yazarın eserleri ile olan bağını açıklamak üzere dile getirilmiştir. Sözkonusu temsilleri belirtmek için "*Xatê Xanim*" (1959), "*Gundê Mêrxasan*" (1968) ve "*Şer Li Çiya*" (1989) romanlarından istifade edeceğiz. Bu çerçevede "*tarihi roman*", "*tarafli edebiyat*", "*sosyalist gerçekçilik*" ve "*ulusal söylem*" çalışmamızın teorik arka planını oluşturacaktır. Bu çalışma ile Eliyê Evdilrehman'ın ideolojik, entelektüel duruşunun O'nun edebi ufkunu sınırladığını, buna bağlı olarak eserlerinin edebi birer metinden ziyade tarihi birer belge gibi görüldüğünü iddia etmekteyiz. Yazarın ideolojisinden dolayı kahraman ve düşman temsillerinde, Kürtlerin Ermeni ve Azerilerle ilişkilerinin idealizasyonunda, tarihi gerçeklerden uzaklaşıldığı görülmektedir. Yine milliyetçilik ve Kürt kimliğinin oluşumu için kolektif bir hafıza oluşturma çabası yazarın eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın amacı, işlenen temsil ve tarihi olaylarla tematik bir okuma yapmak ve bu çerçevede eserlerin edebi, siyasi, fikri sınırlarını ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Eliyê Evdilrehman, tarafli edebiyat, sosyalizm ideolojisi, ulusal söylem ve kimlik.

ABSTRACT

Representation in Eliyê Evdilrehman's Historical Novels

In this article, we analyze Eliyê Evdilrehman's historical novels. We will do a thematic reading through representation and examples from *Xatê Xanim* [Lady Khate] (1959), *Gundê Mêrxasan*, [Land of Bravemen] (1968) *Şer Li Çiya* [Battle on the Mountains] (1989). In this framework, Historical Novel, Partisan Literature, Socialistic Realism and National Discourse are theoretic background for our article. In this article we claim that Evdilrehman's ideological and intellectual attempts restrict his literary borders. Accordingly, his works look like historical documents rather than literary texts. Because of his ideological approach and representation of characters and hostility and idealization of relations of Kurds with other nations such as Armenian and Azeris are represented out of historical realities. Even though, there are clear attempts in works of this writer for Kurdish patriotism and identity as well as for formation a collective memory. In this perspectives, we aim to do a thematic reading via these representation and historical themes and evaluate the literary, political and intellectual borders of mentioned novels.

Key Words: Eliyê Evdilrehman, Partisan Literature, Socialist Ideology, National discourse and identity

Destpêk

Romanên Eliyê Evdilrehman yê nîvîskî ku bi perspektîfêk sosyalîst û kurdewar hatine nivîsîn jî aliyê babetan ve pîralî ne. Bi dîtina me sedemê vê yekê ew e ku nivîskar di navbera îdeolojiya sosyalîzmê û nasnameya xwe ya kurdewar de dikeve dudiliyeke rewşenbîrî. Di gelek cihan de ev her du fikr li hev nakin û nivîskarî mecbûrî tercîhekê dikin. Di encama vê tercîhê de nivîskar dixwaze her du aliyan nêzîkî hev bike û wan di nava yekîtiyekê de nîşan bide. Ji ber vê hewldanê, îdealîzasyon û temsîlên nivîskarî jî asta rastiyê derdikevin û ber bi

senaryoyek bê bingeh ve diçin. Îdealîzekirina têkiliyên kurdan bi ermen û ezeriyan, gotinek wek *tirkên kedkar*, pesindayîna welatê sovyetê, di encama terciha nivîskarî ya îdeolojîk de bi awayekî ji derveyê rastiya dem û buyeran tên temsîl kirin. Ji ber vê yekê di bin serenavê *edebiyata mêldar, realîzma sosyalîst û romana dîrokî* û di berdewamiya wê de me qala sosyalîzmê û bandora wê ya li ser nivîskar û edebiyata wî kir. Em li wê baweriyê ne ku di dewama xebatê de temsîl û îdealîzasyonên nivîskarî bi riya vê paşxaneyê dê bêtir bînin fahmkirin.

Her wekî di nava xebatê de xuya dibe, di van romanên de edebiyata mêldar û îdeolojiya sosyalîzmê, dîskura netewî, welatperwerî, nasname, lehengî û mêrxasiya kurdan cihek berfireh digirin. Ji ber vê yekê, van mijaran berê me dane çavkaniyên cuda cuda û em mecbûrî xwendinek berfirehtir kirin. Di vî warî de hem ji bo paşxaneya teorîk me berê xwe da îdeolojiya sosyalîzmê, gotara netewî û hem jî ji bo nixandina temsîl û îddîayên nivîskarî, me hin berhemênderbarê meseleyên dîrokî de raçav kirin.

Wek kêmasiyek zanistî bê dîtin jî di gelek cihan de ji şiroveyê zêdetir rasterast me gotinên nivîskarî neql kirin. Ev çend jî ji şewaza nivîskarî peyda dibû ku gotinên xwe bêyî ku hewceyî şiroveyê bin, rasterast vedigotin. Ji xwe şewaza nivîskarî ya rewşenbîrî, ku ji hunereke sembolîk-alegorîk dûr e, bi her awayî di berheman de di hate dîtin û di vê çerçovê de zêde hewcedarî bi şiroveyên berfireh nedibû.

Şert û mercên demê û nasnameya nivîskarî ya dibin bandora koçberî û xerîbiyê de ava bûyî, li ser milên berhemên wî dibin barekî îdeolojîk û ev çend wekî bendavekê rê li ber pêkhatina reng û teşeyên şewazeke hunerî-edebî digirin. Lê atmosfera dîrokî ya romanên wî aksîyonekê, heyecanekê pêk tînin û perçeyek be jî mirovî daxilî cîhaneke hunerî dikan.

1. Edebiyata Mêldar, Realîzma Sosyalîst û Romana Dîrokî

Her wekî G. Lukacs dibêje romana dîrokî di destpêka sedsala 19mîn de, piştî xilasiya *Şerên Napolyon* (1805-1813) dest pê dibe (Lukacs, 2008: 21). Ev şer li ser dîroka Ewropayê, li ser bîr û baweriyên împaratoriyê, her wiha li ser netewbûnê bandoreke mezin pêk tînin. Heman bûyer li ser jiyana Ewropiyan ya sîyasî, îktîsadî, civakî guherînên bingehîn çêdike û ev guherîn dibin sedem ku netewên Ewropî ji bo lêgerîna paşxaneyê dîrokî bikevin nava hewldanekê. Ji van lêgerînan a herî zêde bandorê li ser Ewropayê dibe, fikra netewperweriyê ye. Ji ber van sedeman di vê dewrê de dîrok û rabirdûya netewî wekî têgeheke netewperweriyê daxilî hişê mirovan dibin. Di vê çerçovê de di têkiliya dîrok û edebiyatê de rûpeleke nû vedibe. Li gel vê perspektîfê edebiyat ji bo avakirina dîrokeke netewî dibe amrazek û romannûsên wê demê jî romanên xwe bi gotara netewî dinivîsin.

Li Fransayê piştî şoreşê fikra netewî, li Almanyayê fikra antifaşîst, li Rûsyayê fikra sosyalist û li Tirkiyeyê jî fikra netewdewletê bûye bingeha nivîsîna romana dîrokî. Li gor Tûrkeş di edebiyata miletên bindest, kêmine û bêdewlet de romana dîrokî li şûna dîroka takekesî û civakî, îdeolojiya berxwedêr û tekoşer cih digire. Şi'ura nivîsandina romana dîrokî di edebiyatên van miletan de li ser rizgarkirina welatî ava dibe (Tûrkeş, 2008: 97). Li gor vê fikrê huner (meqseda me ji vê pênasê niha edebiyat e) hewce ye tenê rastiyên mirovahiyê vebêje û ji romantîzmekê dûr bikeve ku dibe sedemê têkçûna dîtina rastiyê. Her rastiyek îspatê dixwaze û hewceye xwe bispêre belgeyan. Di vê çerçoveyê de teybetiya sereke ya romanên sosyalist ên sovyetê ew e ku li ser rastiya belgeyên dîrokî hatine avakirin (Tûrkeş, 2008: 103).

Fikra sosyalist ku bingeha xwe ji fikrên Marks, Engels û Lenîn hildigire, ne tenê meseleyeke îdeolojîk, di heman demê de meseleyeke hunerî, edebî, çandî ye jî. Piştî avabûna YKSSê (Yekîtiya komarên sovyetê yên sosyalist) di serî de li Rûsya, Qafqasya û pişt re li gelek welatên cihanê îdeolojiya sosyalist-komunîst deng veda. Her îdeolojî di geşadana xwe de xwedî îddiyên mezin e. Ji bo mafên mirovan û azadiyê, ji bo desthilatdariyêke bi dad û wekhevîyê, gotinên xwe pêşkêş dike. Îdeolojiya sosyalîzmê bi destê Marx ku wek teoriyêke îktîsadî li hember kapîtalîzmê hatiye danîn, dûv re derbasî qadên mîna siyasat, çand û edebiyatê jî dibe. Realîzma sosyalist teoriya van îddiayan tê qebûlkirin û di heman demê de wek teoriyêke edebî jî cihê xwe digire.

Derbarê meseleyê de Moran, pejirandina polîtîkayên partiyê, alîkariya marksîzmê û prensîba *partînost* ji bo nivîskarekî/e realist-sosyalist wek şîarên sereke nîşan dide (Moran, 2012: 72). Dîsa Moran qala peywîr û şîarê dike ku bi têgehên wekî *proletkûlt* û *partînost* ve eleqedar in. Piştî *Şoreşa Oktoberê* (1917) ji bo danasîn û belavkirina fikrên şoreşê huner jî tevî vê macerayê dibe û *Partiya Bolşevîk* bi her awayî piştigiriyê dide sazîbûna vê hewldanê. Nivîskarên wê demê yên Sovyetê tevî vê desteyê dibin û hunera xwe ji bo şoreşê dikin piştevanî. Wek saziyêke çandî-hunerî *proletkûlt* bi vî awayî derdikeve holê. Helbet ev alîkarî wek Akîf Kurtuluş jî îfade dike, ne yekalî ye û bi nêzîkbûna xwe ya germ ve piştigirîya *proletkûltê* ya ji bo şoreşê, dibe sedem ku partî bi hebûna xwe, herî zêde alîkariyê bide vê saziyê (Kurtuluş, 1996: 20).

Proletkûlt bi van daxwazên îdeolojîk sazîbûna hewldaneke çandî ye. Di navbera 1917 û 1920an de proletkûlt wek saziyêke, peywîreke baş pêk tîne lê bi desthilatdariya Lenîn û pişt re jî hatina Stalîn, li vê saziyê zêde mudaxele tê kirin û proletkûlt ji bingeha xwe ya eslî dûr dikeve. Her çiqas ji bo fikrên şoreşê nivîskarên wê saziyê bi dildarî xebat kiribin jî piştî van mudaxaleyên polîtîk nivîskar li hember t'edayî û yektîpkirinê (homojenîzekirinê) derdikevin. Di encama vê nerazîbûnê de realîzma rexneyî derdikeve holêku Greogry Lukacs jî nûnerekî wê ye.

Di salên sovyetê yê ewil de li hemû Qafqasyayê, her wiha li Ermenistanê jî ji bo pêşxistina sosyalîzmê mafên milletên kêmîne hatine parastin û ji aliyê meseleyên civakî, çandî û perwerdeyî ve ji bo pêşvebirina wan miletan hewldanên mezin pêk dihatin. Ev yek jî bandorê li ser nivîskarên kurd dike û metnên kurdên Qafqasyayê bi piranî di bin bandora vê îdeolojiya sosyalîst de tên nivîsîn.

Derbarê vê bandorê de Ahmedzade di bin sernavên *Kurdiyên ewil: realîzma sosyalîst* de li ser bingeha avabûna van romanên disekine û dibêje ku; *Li yekîtiya sovyetan, piştî Şoreşa Oktoberê di sala 1917an de, ji ber ku kurdên li wê derê dijîyan dikaribûn ji hin mafên ziman û çandî îstifade bikin, romanên kurdî yê ewil ji aliyê aktivîstên ku endamên Partiya Komunîst a Yekîtiya Sovyetan bûn, hatine nivîsandin* (Ahmedzade, 2011: 18). Di dewama nivîsê de wek nimûneyên realîst-sosyalîst li ser romanên *Şivanê Kurmanca* û *Pêşmerge* disekine. Eliyê Evdilrehman jî hewce ye li gor vê bingehe bê nirxandin. Ji ber ku temamiya temenê xwe li vî welatî û di bin bandora îdeolojiya sosyalîzmê de derbas kiriye.

Hewce ye bê diyarkirin ku di ewra Qafqasyayê de beriya Eliyê Evdilrehman, Erebe Şemo; Jiyana Bextewar, Hopo û Dimdim, Heciyê Cindî; Hewarî, Seîde Îbo; Kurdê Rêwî, Egîde Xudo; Dê û Dêmarî kêm zêde li gor pîvanên romana dîrokî ya Sovyetê ev berhemên xwe nivîsandine.

Helbet nivîskarên kurd vê şeweyê ji edebiyata Sovyetê hildigirin. Di vê edebiyatê de ji bo bicihkirina îdeolojiya sosyalîzmê li gel helbesta ajîtatîf herî zêde romana dîrokî dihatê karanîn. Di salên 1920an de di edebiyata Sovyetê de ev cure cihek sereke digire. Li gor van teybetîyan jî tîkiliya edebiyatê û dîrokê bêtir xwe nîşan dide.

2. Temsîla Îdeolojiya Sosyalîst

Çawa hemû nivîskarên kurd ên sovyetê di bin tesîra vê şeweya edebî de dimînin, her wiha Eliyê Evdilrehman jî belgeyên dîrokî di romanên xwe yê dîrokî de bi kar tîne. Lê bi ferqekê; nivîskar di nava romanên xwe de her çiqas propagandaya sosyalîzmê bike jî, serpêhatiyên kurdan, lehengî û têkoşînên wan bêtir temsîl dike. Tecrûbeyê heyatê ya Eliyê Evdilrehman jî dişibe hevçaxên wî yê li sovyetê ku serpêhatiya wan a li wir bi koçberiyê dest pê kiriye.

Eliyê Evdilrehman piştî salên 1920an tevî gelek kurdan ji bajarê Wanê koçberî Yekîtiya Sovyetan dibe û jiyana wî li cihên wek Nexçivan, Ermenistan û Azerbeycanê derbas dibe. Di Şerê Cihanê yê Duyemîn de li hember dijminên Sovyetê li gelek eniyan de şer dike. Em di hevpeyvîna ku Tîmûrê Xelîl li gel nivîskarî kiribû, rastî van gotinan tên: *Min çar sala di nava desta partîzana da li dijî almanên şerbaz ber xwe da, tevî birayên xwe li dijî faşîstan cenga jiyîn-mirîna daniye û angorî hêza xwe jî nehiştiye wekî dijmin welatê me zevt bike.*" (Tîmûrê Xelîl, Neqqal Uzun, 1995: 387). Her wiha di sala 1960an de dibe endamê *Yekîtiya Nivîskarên YKSS'yê* (Evdilrehman, 2011: 15). Ev serencama

rewşenbîr û nivîskar Eliyê Evdilrehman ya ku li welatê Sovyetê derbas bûyî dibe sedem ku ew hem ji aliyê îdeolojiyê hem jî ji aliyê huner û edebiyatê ve girêdayî fikra sosyalîst bibe.

Bi du awayan îdeolojiya sosyalîzmê di nava romanên Eliyê Evdilrehman de cih digire. Ya yekêmin; rasterast li pesnê vê îdeolojiyê dide, wek cihekî îdeal welatê sovyetê nîşan dide. Lehengî û mêrxasiya kurdan bi têgeha şoreşê ve girê dide. Bi riya hevrukirinê, li gor welatên Tirkîye û Îranê, Sovyetan wekî warê biratî, wekhevî û 'edalatê nîşan dide. Disa li hember axa û begên feodal alîgirtina desthilatdariya Sovyetê ya ji bo gundî û feqîran bi berfirehî temsîl dike. Em dixwazin bi çend mînakên van gotinên xwe piştrast bikin.

Di romana *Gundê Mêrxasan* de dema kurdek bi navê Mehmet ku li Sovyetê bi cih bûye, bi serokê eşîran, Çolo re diaxive, wiha dibêje: *Welatê ûrisetê welatekî baş e. Padîşahê wê qanûneke wisa daniye, kesek ji xatirê kesekî nakeve, mîna bira dijîn. Li wir niha dest pê kirine xweliyê ji dewlemendan, axa û begleran distînin, didine gundiyan kesib. Karxane û fabriqeyan didine palyan* (Evdilrehman, 2012b: 72). Em dikarin bibêjin ku seranserê vê pirtûkê îdealîzekirina fikra sosyalîzmê, şoreşê û welatê Sovyetê ye. Kurd ji daxwaza azadbûna welatê xwe zêdetir ji bo şoreşê şerî dikin. Nivîskar parastina vê fikrê di asteke ewqas bilind de vedibêje ku keçeke kurd ji bo şoreşê û îdeolojiya xwe li hember bavê xwe jî derkeve û şer bike. Dema Xezala keça Heso Begê -ku di romanê de Heso Beg wek feodalekî ye, li hember şoreşê ye û wekî xain tê temsîl kirin- di derbarê kiryarên bavê xwe de nameyekê ji serkarê şoreşker dişîne, serkar jî wiha bersivê dide wê: *Binihêre, qîza kurd û zêdeyîya li ser qîza dijminê cimaeta Şêwrê yê xedar çawa li miqabilî dijminan şer dike û ya sere,(muhim) li miqabilî bavê xwe yê helal. Belê li miqabilî bavê xwe...* (Evdilrehman, 2012b: 186). Kurdên ku ji ber zilma tirk û farisan reviyane welatê Sovyetê, li vir jî di nav şerekî de ne. Lê vê carê dijmin tê guhertin û li şûna zilma tirk û farisan *dijminên sinifê* derdikevin pêş me. Nivîskar tabloyek wisa nîşanî me dide ku kurd bi rastî jî bi hemû hebûna xwe, hêz û baweriyên xwe ve alîgirtin sosyalîzmê ne û ji bo vê çendê bi dil û can bizavê didin (Evdilrehman, 2012b: 141).

Di vê çendê de em dixwazin bipirsin; gelo bi rastî jî nêzîkbûna Sovyetê ji bo kurdan bi vî rengî bû? Eliyê Evdilrehman dema ku welatê sovyetê li gel Îran û Tirkîyê muqayese dike wê wek bihuştêkê nîşan dide (Evdilrehman, 2012b: 114). Dema em piçek li ser rastiyan demê bisekinin em ê bibînin ku çi eleqe bi bihuştbûna Sovyetê nîn e. Bihuşt li rexekî ji bo kurdan bi sedan kul û derd, zehmetî û zordarî, sirgûn û kuştin, qirkirin derdikevin pêş me. Helbet ji salên destpêka avabûna Sovyetê heya demekê ji bo hemû kêmwelatîyan her wiha ji bo kurdan jî derfêten baş hatin dayîn. Lê ev çend têra berzekirin an jî kêmkirina zilm û zordariyan nake ku li kurdên Sovyetê hatine kirin. Hejarê Şamîl di pêşgotina pirtûka xwe ya *Diaspora Kürtleri* de, di derbarê vê mijarê de gelek agahiyan dide û ji îdealîzasyonê hestiyarî dîr dikeve. Li ser têkbirina

Kurdîstana Sor (1923-1929) sirgûnkirina Sibîrya û Asyaya Navîn, zordestiyên desthilatdariya sovyetê; li ser qirkirina kurdên Azerbaycanê, feqîrî û bêîmkaniyên kurdan disekine (Hejarê Şamîl, 2005: 13). Rewşenbîrek ku jiyana xwe di nav van şert û mercan de derbas kiriye çima tenê bi pesindayinekê nêzikî meseleyê dibe? Ya rast ev rewş ne tenê di romanên Eliyê Evdilrehman de her wiha di berhemên hemû nivîskarên kurd ên Qafqasyayê de, bo nimûne di berhemên yekî wek Erebe Şemo de jî derdikeve pêş me. Derbarê vê meseleyê de Alan, piştî nirxandinek berfireh ya li ser rewşa edebiyata Qafqasyayê tespîten xwe vedibêje û digehe vê encamê: *Bi min hêvîşikestina Şemo, eva duyemîn bû. Ew komunîstekî bawermend bû, sedemê sirgûniya xwe ya 19 salan, wekî kiriyareke şexsî didît. Sedemê wê, Stalîn, madem ji holê rabûbû, nexwe kêş û pîrsgirêk jî çareser bûbû. Yanê sirgûnî, di Erebe Şemo de wek navbireke bêdil e; ne ezmûnek e ku mirov sewqî şik û guhertinan bike!.. An belkî jî di wijdana wî de minetdariya welatê duyem hebû; çawa be rejîma Sovyetê, wî û gelê wî ji muhaciriyê xelas kiribû, di mafên hemwelatîyê de nasnaveke wekhev dabû wan, fîlan bêvan...*(Alan, 2009: 199).

Em ji hevpeyvîna Eliyê Evdilrehman û Tîmûrê Xelîl dizanin ku wî di berhemên xwe yê din de jî fikrên xwe yê sosyalîst, pesindana Sovyetê û şoreşê vegotine. Pirtûka *Dê* li ser serpêhatiyên kurdên Yekîtiya Sovyetê û jiyana wan a têr û tîjî; *Gulistan* li ser Lenîn û Şoreşa Oktoberê; *Hebandin* li ser biratî û dostaniya gelên Sovyetê hatine nivîsandin. (Tîmûrê Xelîl, Neqqal Uzun, 1995: 387). Belê piştî nirxandinên me, tespîten Alan û herî dawî zanîna naveroka berhemên din yê nivîskarîem dikarin bi rehetî bibêjin ku wek rewşenbîr û nivîskarekî, Eliyê Evdilrehman di berhemên xwe de ji ber îdeolojiya xwe ya sosyalîst dev ji pesindayina Sovyetê û nirxên wê bernedaye û ji bo îcrakirina minetdariya xwe gelek rastiyên dîrokî yê wê dewrê bînpê kirine ku bûne sedemê gelek êş û azaran li ser jiyana kurdan.

Ya duduyan; bi dîskura *tirkên kedkar* nivîskar dixwaze di nava tirk û kurdan de pêwendiyekê pêk bîne. Ji aliyê nivîskarî ve di temsîla dijminahiya tirkan de peyvên wek; *roma reş, tirkên zalim, dagirkerên tirk, zevtkarên romê, tirkên tirsonek, roma virrek, tirkên xwînmij* tên gotin. Hem li aliyekî rexneyeke tund, gotinên dijwar û li aliyê din jî tirkên kedkar ên hevalbend û bira hene. Em dixwazin bi riya çend mînakên vê mijarê berfirehtir bikin. *Elîqulî got, Şêx Zayîr, tu ne ku tenê hezkirî û mêrxasê neteweya kurd î! Tu wisa jî xilaskiriyê tirkên me yê jar î jî* (Evdilrehman, 2011: 181). Em dibînin ku nivîskar gelek caran vê têkiliyê dide zorê û mînakên wisa pêşkêş dike ku ji rastiyê dûr dikevin. Dema serkarê leşkerê tirkan ji aliyê şervanên kurdan ve tê revandin nivîskar wiha vedibêje: *Çend rojan şunve derheqê dizîna efserê tabûra romê ya li Wanê, Îdirê, Erdîşê di nava temamiya welatîyan de jî belav bûye. Çawa dîwanê û wisa jî gelê kurd her digot ku ew tenê şixulê Şêx Zayîr e. Di Kurdistanê de kurdan û tirkên kedkar bona wî şixulê mêrxasiyê û bi rûmet qurban didan, ên ku pez û dewar tunebûn weke qurban dik serjê dikirin* (Evdilrehman, 2011: 207).

Em li vê baweriyê ne ku ev îdealîzekirin girêdayî fikrên nivîskarî yên sosyalîst in. Nivîskar di beşa yekem a romana *Şer li Çiya* de bi berfirehî qala *Serhildana 1925an* dike û piştî têkçûna serhildanê dema dewlet pêşengên tevgerê bi dar ve dike, wesiyetên wan vedibêje. Yek ji van wesiyetan ev e: *Tewfîq Beg wexta dardakirinê wiha got: Cenazê min nişanî kurd û tirkên kedkar bikin, bila her kes bizanibe wekî min ne bona azadiya nefsa canê xwe û wezîfeyê, lê ji bona azadî û bextewariya neteweya xwe, kedkarên tirkan û neteweyên mayî şer kiriye û îro jiyana xwe didim! Bila bijî Kurdistan û serbestiya gelan!* (Evdilrehman, 2011: 27). Gelo bi rastî jî çî eleqeya kesayetên ku pêşengiya *Serhildana 1925an* kirine bi hizrek wek *tirkên kedkar* heye? Nivîskar çima welatparêzên kurd wekî rewşenbîrên enternasyonal nişan dide? Yek; Aîdiyeta vê dîskurê ya îdeolojiya sosyalîzmê tiştê aşîkar e. Îdealîzekirina karakterên serhildanên kurdan veguhestiye enternasyonalîyê. Ev temsîlên derveyî rastiye ne. Ya duyan jî di derbarê vê tîkiliyê de ku Eliyê Evdilrehman xwestiye nişan bide, rastiyeke dîrokî nîn e. Ji ber ku *tirkên kedkar* li rexekê netewparastin û kurdariyê serhildanê her tim di nava nîqaşekê de ye. Çavkaniyên netewperwer wek serhildanek netewî, yê oldar jî wek serhildanek olî nişan didin. Bruinessen îddîa dike ku di nava sedemên serhildana Şêx Seîd de rakirina xilafetê xwedî roleke girîng e (Bruinessen, 2013: 108). Mebesta me ne ew e bikevin nav nîqaşa vê meseleyê. Dibe ku serhildanên kurdan wê demê xwedî dîskureke netewperest bin an jî nasyonalîst bin lê wê demê em nikarin bibêjin ku kurd enternasyonal bûn û xilasiya hemû gelên bindest difikirin. Belkî tenê wek pîrsekê; gelo dibe ku Eliyê Evdilrehman ji bo fikrên xwe yê sosyalîst ev gotin kiribin amraz? Bersiva me erê ye.

Îdeolojiya nivîskarî dibe sedem ku leheng û jiyana romanên di nav sekûleriyekê de bin. Di *Şer li Çiya* de nivîskar di derbarê lehengê romanê Şêx Zayîr û malbata wî de agahiyên dide û meşrebê wî bi Şêx Evdilqadirê Gêlanî vegirê dide (Evdilrehman, 2011: 35). Her wekî em dizanin di nava çanda kurdan de malbatên şêxan berî her tiştî bi m'ewewiyat û pîrozîyêtên zanîn. Teqwa û ruknên Îslamî di nava jiyana wan de cihek mezin digirin. Lê hem di vê romanê hem jî di herdu romanên din de em qet rastî vê temsîlê nayên. Em di romanê de Şêx Zayîr ji şêxekî zêdetir wek şoreşgerekî sosyalîst dibînin.

Em dixwazin ji aliyek din ve sedemên vê terciha nivîskarî şirove bikin. Ew jî tîkiliya Eliyê Evdilrehman bi *Êzîdîtiyê* ye. Bi rastî jî rasterast belgeyek di destê me de nîne ku em êzîdîbûna nivîskarî îspat bikin. Lê ew dema ku Eliyê Evdilrehman li gel eşîreta xwe koçberî qafqasyayê dibe em dizanin ku ji herêma Wanê girseyek mezin ya Êzîdîyan ji ber zilm û zordariyê koçberî qafqasyayê dibe. Di derbarê van bûyeran de Tosîne Reşît îddîa dike ku, piştî Şerê Cîhanê yê Yekemîn piraniya Êzîdîyên herêma serhedê tî kuştin û yê sax dimînin jî derbasî Ermenistan û welatê Sovyetê dibin. Nîşê yekem yê nivîskarên qafqasyayê zêde di bin bandora wan de dimînin ku ev bandor jî di berhemên wan de tê dîtin. *Berbang, Hewarî û Kurdê Rêwî* li ser van bûyeran ava bûne

(Tosinê Teşît, Neqqal Erbay, 2012: 210). Hejarê Şamîl derbarê koçberiya Êzîdiyan de dibêje ku; piştî komkujiya 1914-1918ana li Tirkîyeyê, muameleya li hember ermenîyan hatiye kirin li kurdên Êzîdî jî tê kirin û wan salan jî ‘Entab, Qers û Wanê gelek Êzîdî koçberî Qafkasyayê dibin (Hejarê Şamîl, 2005: 88). Dîsa Thomas Boîs, di *Ansîklopediya Îslamê* de, li ser nivîskarên kurd ên li Ermenîstanê wiha dinivîse: *Piraniya pîyonên vê meseleyê Êzîdiyên nexwende bûn û ew jî welatê Tirkîyayê koçber bûbûn. Fayde jî işertên civakî yê demê hilgirtin. Hem jî bandora çanda Îslamê dûr bûn hem jî jirewşenbîrên kurd. Berhemên wan bi piranî îdeolojîk bûn û bi hunereke xwerû hatibûn nivîsîn* (Thomas Boîs, Neqqal Şamîl, 2005: 205). Em dizanin ku jî bo edebiyata kurdên qafqasyayê edebiyata sêwîyan tê gotin û ev diskur jî bingeha xwe jî sêwîxaneyê li Nexçîvanê hildigire. Nivîskar di *Gundê Mêrxasan* de wiha behsa vê çendê dike: *Bo weleh ev dîwana me ya Şêwrê dîwaneke baş e, xwedanê feqîr û belengazan e. Dibêjin di qezaya Nexçîvanê de çend êtîmxane wekirîne, jî zarokên beran girtî heta yê givre tê de bê heq tene terbiyekirin û xwendin* (Evdilrehman, 2012b: 157). Nivîskar di nava van serpêhatiyên pîralî de dîsa jî rasterast li dijî Îslamê gotineke tund nabêje. Hetta dixwaze îspat bike ku sosyalîzm ne li dijî Îslamê ye, tenê li dijî wan kesan e ku baweriya mîletî jî bo berjewendiyên xwe bi kar tînin û wan dixapînin. Dema rexneyên wekî ku sosyalîzm li dijî Îslamê ye tînin, nivîskar îtiraz dike û dibêje; *Mescît û dêr vekirîne, kî dixwaze diçe kî naxwaze naçe, lê pêşiya şêx û meleyan jî tu kesî nebirîye* (Evdilrehman, 2012: 157). Hetta van gotinan nisbetî kesên menfaetperest dike û dibêje ku ew kes jî bo desthilatdariyên xwe yê feodal van îddîayan dikin û rastiya wan nîne.

2.1. Temsîla Lehengên Erênî û Dijminan

Berî ku em derbasî çawaniya temsîlên nivîskarî bibin hewce ye derbarê têgeha temsîlê de çend tiştan bibêjin. Temsîl di wateya tevgerîna li ser navê kesekî/ê an jî civakê de ye. Her wekî Zeyno Zeynep di nivîsa xwe de diyar dike; *Têgeha temsîlê bi wateya xwe ya herî nas bi temsîliyeta siyasî ve têkildar e. Lê belê jî bilî şeweyên pêşkêşkirina diyardeyên civakî û çandî yê qada ziman û estetîkî wateyeke duyemîn a din jî heye; teswîrkirin, resimkîrin, ango pêşkêşkirin* (Zeynep, 2008: 19). Ev pêşkêşkirin bi riya lehengan pêk tê û niyeta nivîskar û avakirina teybetiyên lehengan bi hev re gelek eleqedar in. Ji ber ku Eliyê Evdilrehman li gor pîvanên ekola realîzma sosyalîst berhemên xwe nivîsandine em ê bêtir li ser vê perspektîfê qala lehengan bikin. Di vê êkolê de nivîskar li gor fikr û ramanên xwe tîp û karakterên îdeal ava dikin û di heman demê de dibin alîgirên van tîp û karakteran. Teoriya realîzma sosyalîst bi temsîla tîpên îdeal, lehengên erênî û ji her aliyê ve serkeftî, fikr û ramanên xwe pêşkêş dike. Ew kesê/a ku xwediyê teybetiyên temsîlê ye hêzên dîrokî û lehengî di kesayeta xwe de şênber dike û di heman demê de bi teybetiyên xwe jî dibe mînakek erênî.

Moran dibêje ku; *hewce ye lehengek wisa bê temsîlkirin ku civak bixwaze wek wî be, rêzê jê re bigire û xweziyên xwe pê bîne. Civak gelek zilm û zordariyan dibîne û bi tena serê xwe riya çareseriyê, rizgariyê nabîne. Hewceyî bi birêberekî, zanayekî heye. Lehengê/a erênî di nava wê civaka ku ji wî alîkariyê dixwaze, peywîra xwe ya dîrokî bi cih tîne* (Moran, 2012: 61). Belê lehengên erênî di nava vê îdealîzasyonê de ji bo îdeolojiya sosyalîst dibin amrazek. Helbet ev îdealîzekirin ne tenê ji bo îdeolojiya sosyalîst ji bo her cure fikr û baweriyên nivîskarî dikare bê gotin. Ji ber ku Eliyê Evdilrehman ji xeynî fikrên xwe yên sosyalîst ji bo lêgerîna bingehek dîrokî, avakirina nasnameyek kollektîf jî teybetiyên lehengên xwe ava kirine.

Belê li gor nivîskarî ji bo avakirina nasnameyek kollektîf têra xwe sedem hebûn. Serpêhatiyên kurdan li welatê Tirkiye û Îranê, belavkirin, sirgûn û talanên li ser kurdan, perçebûna axa kurdan û gelek sedemên din... Dema daxwaza avakirina nasnameyekê armanca sereke be berî her tiştî hewceyî bi dijminekî heye. Ji xwe nivîskar wek rewşenbîrek kurd di vî warî de têra xwe xwediyê keresteyan bû. Daxwaza me ne ew e qala wan bûyeran û dijminahiyên li hember kurdan bikin. Gelo nivîskarî di vî warî de temsîl û mînakên xwe çawa diyar kirine? Bersiva vê pirsê dê bibe armanca me. Ji bo zelalbûna mijarê em dêbi riya mînakên ji romanên, şiroveyên xwe pêşkêş bikin.

Nivîskar ji aliyê kesayet, mîrxasî û başiyê ve li rexekî, ji aliyê ruxsarî, şeweyî ve lehengên kurdan ji yên dijminan cuda nîşan dide. Balkêş e ku em di çi cihan de rastî dijminek bedew, spehî nayên. Dema nivîskar melazimek nahiyeyê, teswîr dike ku xerec û baceyê distîne, dibêje ku; *merivekî çavşaş, diranqîl, porşûjin, li ser maseyê wek bûmê kor dihate kifşê*. Dema ev mirov li ber çavê xwendevanan şênber dibe bê guman texeyula dijminahiyê dê bêtir bi cih bibe. Ji bo temsîlek berovajî vê, bo nimûne dema lehengê *Şer Li Çîya* tê teswîrkirin em rastî van gotinan tî: *Şênîyê gund ku Şêx Zayîr çiqas xeber dida ewqas nêzikî Şêx Zayîr dibû, dora wî çit girtibû. Li bejn û bala wî ya tîtalî, halet, li qirma mawzer, tivinga piçûkçap, li bedewîtiya wî bi şaşmayî mêze dikirin* (Evdilrehman, 2011: 170). Ev mînak alîgirtina nivîskarî nîşan didin.

Di romanên de em rastî hin gotinan tî ku nivîskar raste rast bi dijminahiyekê li tirkên dinêre. Di her sê berhemên de, ku me nivîsa xwe li ser wan ava kiriye, gelek mînakên vê dijminahiyê hene. Bo nimûne ji devê Şêx Zayîr nivîskar van gotinan pêşkêş dike: *Hey gelî kopekan, wexta ku hûn dikevin çetînayiyê di cî de dest bi lavayan dîkin. Diya xwe dikine jina xwe! Lê wexta ku derdikevine firehtiyê wan gotinan ji bîr dîkin, defa xwe çep lê dixin* (Evdilrehman, 2011:80). Dîsa ji devê Xatê Xanimê em tirsonekî û vizekiya tirkên dibihîsin (Evdilrehman, 2012: 31). Di heman berhemê de ji bo temsîla ruhiyeta tirkên em rastî van gotinan tî: *Xatê gote Zeynê; -çend zêran di destê xwe de bigire. Wexta ku tu bi serkarê wan re xeber dî, car caran jî zêran nîşanî wî bide. Ruhê tirkên di nava wan zêran de ye* (Evdilrehman, 2012a: 67). Lêbelê nivîskar di her sê romanên xwe de jî mîrxasî û lehengiyên kurdan vedibêje. Bo mimûne Ji devê Şêx Zayîr

mêhvanperwerî, mêranî û mêrxasiya wan dibihîzin ku dirok şahidiya wê dike (Evdilrehman, 2011: 178).

Nivîskar dixwaze bi awayekî kurdan di nav hûmanîzmekê de nîşan bide. Her çiqas dijmîn esîrên kurdan bikujin, malên wan talan bikin jî kurd bi çi awayî wekî wan nakin û girêdayî kevneşopiyên bav û kalan dimînin.

Dibe ku mirov bibêje ev temsîl li gor şert û mercên dem û bûyerê dikare pêk bîn. Lê em li wê baweriyê ne ku hin temsîlên nivîskarî ji asayîbûnê derdikevin û ber bi nijadperestiyekê, şovenizmeke netewî ve diçin. Helbet ev gotinên diwar hewce ye xwe bispêre rastiyeke. Li ser du mînakên em dixwazin van îddiyên xwe destnîşan bikin. Di *Gundê Mêrxasan* de ji devê lehengê romanê Çolo em rastî van gotinan tên: *Ez tu caran gotinên apê Hecî Elî ji bîr nakim ku digot 'Etbara xwe bi tirkan neynin, tirk xayîn in. Qîzan nedine tirkan û ji wan qîzan neynin... Diqewime jina tirk paşê li xweşa zilêm nayê berde, zarokê nedine wê, eger zaroka kurdan bigihîje tirkan wextekî û bi şûn de ew zarok ê bibe qesasê serê kurdan* (Evdilrehman, 2012b: 28). Dîsa em dibînin ku nivîskar di romanê de ji devê tirkan jî bingeha vê dijmînahiyê ava dike û bi wan dide gotin. Dema kurê serkarê bajarê Wanê di derbarê Şêx Zayîr de bi bavê xwe re diaxive, bavê wî wiha bersiva wî dide: *Lawo te aqilê xwe winda kiriye, tu dîn bûyî ku tu bûyî kurd ew şixulekî cuda ye. Here aqilê xwe berhevî serê xwe bike. Kurd dijminê me yê bav kalan in* (Evdilrehman, 2011: 62).

Di romanên nivîskarî de dîskurek balkêş heye ku ew jî *rom* e. Her wekî tê zanîn di nav kurdan de gotinek wekî; *bextê romê tune ye* heye. Gelo ev gotin bingeha xwe ji ku distîne, çima ji aliyê nivîskarî ve jî wek tercihek û bi zanîn di her sê romanên de hatiye bikaranîn? Nivîskar dibêje ku berî hatina tirkan ya li Anatolyayê, li wê derê Vizantiya (Bizans) hebû û tîkiliyên wan bi kurdan re ne baş bûn û zilm li kurdan dikirin. Piştî hatina tirkan heman zilm û zordarî berdewam bû. Ji ber vê çendê jî kurdan navê *Romé* di temsîliyeta zilmê de karanîn (Evdilrehman, 2011: 24). Helbet ev jî girêdayî niyeta nivîskarî ye ku ji bo avakirina hafîzayeke kolektîf temsîla dijmînahiyê dike amraz.

2.2. Temsîla Tîkiliyên Kurd Ermenî û Azerîyan

Bihevrebûna kurd û ermenan ji ber sedemên coxrafîk û dîrokî xwe dispêre heyamek kevn û ev yek ji aliyê dîroknasan ve wek rastiyeke heta roja me hatiye/tê vegotin. Di derbarê vê çendê de Kutlay dibêje ku; *Tîkiliyên ermenî û kurdan yê dostaniyê xwedî heyamek mezin e. Ev tîkilî di jiyana her du mîletan ya civakî û edebî de dibe xwedî cihê û ev yek jî derbasî berheman bûye* (Nacî Kutlay, Neqqal Erbay, 2012: 213). Di dewama gotinên xwe de Kutlay wek mînak dîroknas Hakop Şahbazyan nîşan dide ku di sala 1911an de pirtûkek li ser dîroka ermenî û kurdan nivîsandiyê. Pirtûk jî xwediyê wê îddiyê ye ku bihevrebûna ermenî û kurdan xwe dispêre bingehê gelek kevn û dîrokî. Her wekî tê zanîn li coxrafyaya ku azerî lê dijîn, kurd jî niştecih bûne û xwedî dîrokeke kevn in. Li Azerbaycanê li bajarên Laçîn, Kelbecer, Gubadli û

Zengilan-ku ev bajarên Kurdistanê Sor bûn- û li Nexçivanê kurd jiyane (Hejarê Şamîl, 2005: 18). Ev rastiyên dîrokî li rexekî, gelo nivîskar çawa nêzikî vê mijarê dibe û temsîleke çawa radixe ber çavên me.

Eliyê Evidilrehman bi çend awayan temsîliyeta vê tîkiliyê pêk tîne. Yek ji van ew e ku nivîskar bi avakirina dîrokeke hevpar bingeha bihevrebûna kurd, ermen û azeriyan ava dike. Qedîmbûna vê jiyînê, biratiyê xurttir dike û ew îddiyên ku nivîskar bixwaze pêşkêş bike bi hêsantir cihê xwe digirin. Em di her sê romanên da rastî temsîla biratiya kurd û ermeniyan tên. Di *Gundê Mêrxasan* de ji ber ku bûyer demek şûnde derbasî welatê sovyetê dibe, azerî jî tevî vê biratiyê dibin. Bo nimûne; di *Şer Li Çiya* de nivîskar ne ji devê lehengekî, rasterast ew bi xwe bi xwe hestên xwe vedibêje: *Gelî û çiyayê incîliyê! Hûn ji mêj ve, di serê serî de; helwesta dîrok, xwelî, ruh û zimanê gelê ermenî yê birayê qedîm in. Lê di rojên giran de cînar xwe li cînarê xwe digire, bira xwe li birayê xwe digire. Û aha hûn jî bi dewr û sedsalan bûne sitare û piştavanên kurdên dilhela* (Evidilrehman, 2011: 18).

Awayekî din ew e ku nivîskar ji aliyê çarenûsê ve, ji aliyê serpêhatiyên ve kurdan bi van her du miletan ve girê dide. Yanî kurdan çawa ji destê tirk û farisan zilm dîtine her wiha ermenan ji destê tirkan; azeriyan jî ji destê farisan ev zilm û zordarî dîtine. Bi vî awayî li hemberî dijminekî hevpar, biratî û yekîtî pêk tê. Di *Şer Li Çiya* de nivîskar wiha qala serpêhatiyên ermenan dike: *Wekî sala 1915an xwînmêjên tirk bi milyonan ermenî qir kirine. War û wargehê wan hilweşandine. Talan û şelandin dane ser wan û ji xwe re birine. Bêînsafîtiya nemirovane gihîştîye wê astê wekî goristan, heykelê kevnar, heta bibêjî deriyê ermeniyan hilweşandine, hedimandine* (Evidilrehman, 2011: 19). Dîsa di *Gundê Mêrxasan* de dema azeriyeke bi navê Kalikê Xoce bi Çoloyê kurd re diaxive di derbarê xwe de van gotinan dike: *Ey oxlim,oxlim! Ne îtiribsen, ne gezersen? Bîz de êle kara gun çox gurmîşik. Şukur bu gunumîze*² (Evidilrehman, 2012b: 87). Di heman rûpelê de berdeewamiya axaftinê de mîrikê azerî dibêje: *Em cimaeta dîlarê pirranî ji zilma zevtkarên îranê reviyane vir. Kurê min, çolo! Bila hûn sax bin, me jî derdê dinyayê gelekî dîtiye, dax di ser dilê me re hatiye kişandin. Lawo em mîletê ezerî û kurd di qirnan de cîranên hev bûne û me bi hev re biratî kiriye. Me di roja hev a şahiyê û şîne de piştta hev girtiye, me bi tevahî li miqabilî dijminê xwe şer kiriye* (Evidilrehman, 2012 b: 87).

Li miqabilî heman dijminî şerkirina pêkve di romanên nivîskarî de xwedî cihê berfireh e. Ne tenê şerkirin, ji her aliyê ve alîkariya hevûdu û fedakariyeke dildarane tê temsîlkirin. Di demên koçberiyê, sirgûniyê û êrîşên dijminî de, ev mîlet alîkariya hevûdu dikin û ruh û canê xwe datînin meydanê. Bo nimûne di dema komkujîya ermenan de Murtîla Begê Muksê, ku niha navçeya Wanê ye, bi

²Bi zimanê azerî: Hêy kurê min, kurê min! Te çi wînda kiriye, li çi digeri? Me jî rojên wisa yên reş gelek dîtine. Şukir ji vê roja me re! (Nîşeya nivîskarî ji romana navborî)

her awayî piştgiriyê dide ermenan û gelek malên wan ji ber zilma tirkan direvîne û ji bo vê jî xwe dide ber gelek te'dayî û nexweşiyên (Evdilrehman, 2011: 291).

Nivîskar bi teybetî li ser komkujiya ermenan ya 1915an disekine ku bi destê dewleta Osmanî ve pêk hatibû û rola parastin û biratiyê dide kurdan. Di vê çendê de kurdan qet sûcdar nake û dibêje tirk di vî warî de gunehên xwe diavêjin ser situyê kurdan; ... *seba ser wî şuxulê xwe yê qirêj bipêçin, dest davêtin fêlbaziyên cuda ku kurdan û ermeniyan berî hev bidin, ew hev qir bikin, qeweta wan sist be û paşê herdu neteweyan jî têxin bin destê xwe. Hinek serekvanên tirk ên fêlbaz, wiha bersîva ermeniyan dida: 'Cendirme û leşkerên me bêqanûniyên wisa nakin. Em tirk û ermenî cînarên hev ên bi sedsalan in, me heta roja îroyîn ji wî neteweyî tu xirabî nedîtiye û em birên hev in. Gelo bira dikare birayê xwe bikuje û wî talan bike? Gelî birayên me yên Ermenî, wê nêrîni ji serê xwe bavêjin, ew şuxulê qirêj ê Kurdan e. Kurd tenê bi ser gundên Ermeniyan de digirin, mirovan dikujin, hebûna wan talan dikin* (Evdilrehman, 2011: 262). Di meseleyê de ku ewqas nîqaş li ser tê kirin, nivîskar qet îmkanê nade sûcdarkirina kurdan. Gelo bi rastî jî wisan bû? An jî bi rastî jî tekiliyên li gel ermenan di wê astê de bûn ku nivîskarî ewqas baş nîşan dane? Em dixwazin li ser van pirsan bisekinin û bi vî awayî xwe bigihînin sedemên vê îdealîzasyona nivîskarî.

Berî her tiştî meseleyeke hêjayî nîqaşê heye ku ew jî di komkujiya ermenan de rola kurdan e. Belê fermana ve bûyerê ne ji aliyê kurdan ve hatibû dayîn û ji xwe kurd ne xwediyên wê hêza îqtîdarî bûn. Lê ev yek nayê wê wateya ku di vê bûyerê de kurd ne xwedî sûc û gunehan in. Mebesta me ne sûcdarkirina kurdan an jî miletekî din e. Ji bo zelalkirina mijarê em dê çend agahiyan bidin. Beriya vê meseleyê di serhildana ermenan ya 1894an de ku li Sasonê pêk hatibû, padîşah ji bo serqutkirina serhildanê *Alayên Hamidiye* dişîne û bi vî awayî komkujiyeke mezin pêk tê (Bruinnessen, 2013: 117). Di demê Şerê Cîhanê yê Yekemîn de, di axa Osmanî de girêdayî şerê li hember rûsan meseleya ermenan cihekî mezin digire. Bi alikariya rûsan ermen daxwaza avakirina netewedewletekê dikin û li hember vê jî dewleta osmanî êrişî ermenan dike. Helbet ew axa ku ermenan daxwaz dikir ne tenê ya wan, her wiha ya kurdan jî bû. Mirov dikare bibêje ne ji wan kêmtir, belkî gelek zêdetir kurd li ser wê axê dijiyan. Dîsa Bruinnessen îddîa dike ku; *Di Şerê Cîhanê yê Yekemîn de bi tevlîbûna kurdan gelek ermenî hatin kuştin û gelek eşîrên kurd jî hebûn ku alikariya ermeniyan dikirin. Lê şerê îstiklalê yê rojhilatê bêtir li hember ermeniyan bû ku wan daxwaza dewletek serbixwe dikirin. Ji ber ku kurdan (li hember ermennan) bi fikra parastina axa xwe şer dikirin, tevlîbûna kurdan ya şerî tiştêk ji rêzê bû* (Bruinnessen, 2013: 120). Di derbarê vê mijarê de îddiyên cuda hene û her yek ji aliyê xwe ve û li gor baweriya xwe nêzikî meseleyê dibe. Ji bo alikariya kurdan jî gelek belge hene û navek wek Murtilla Begê Muksê bûye mijara pirtûkan jî. Prof. Î.A. Orbêlî bi berfirehî li ser Murtilla Begê Muksê û keda wî ya ji bo xilaskirina malên ermenan disekine, her wiha biratiya kurd û

ermenan vedibêje (Orbelî, 2011: 56). Dîsa rewşenbîr û rêveberên kurdan yên serdema avabûna Komara Tirkiyeyê li hember îddiyên *kurdan ermenî kuştine* derdikevin û bi fikrek netewperwerî mafdariya kurdan vedibêjin. Şerîf Paşayê ku di gelek peymanan de temsîliyeta kurdan kiriye li Konferansa Parîsê ya 1919an debi navê *Li ser daxwazên milletê kurd notayek* nivîsarekê pêşkêş dîke. Di vê belgeyê de em dibînin ku li hember îddia û daxwazên ermenan derdikeve û wan bi dagirkirina axa kurdan îtham dîke (Göldaş, 1991: 257).

Belkî ji îddiyekê wêdetir wek rastiyekê, trajediya kurdan ya li Qafqasyayê bi serê xwe sedemê îtirazekê ye li hember vê îdealîzekirina nivîskarî. Hilweşandina Kurdistana Sor, di şerê Ermenistan û Azerbaycanê (1988-1993) de rewşa kurdên Qarabaxê, bişavtina kurdên Nexçivanê, ji 1937an a dema Stalîn bigire heta bi dehan sirgûn û belengaziyên kurdan, tenê çend mînakên berbiçav in. Belê di avabûna Sovyetê de ji bo milletên kêmîne gelek maf hatibûn dayîn. Kurd jî, Ermenistan di serî de, li gelek cihan dibûn xwediyên hin derfetan. Lê li hember wan trajediyên me behsa wan kirin, ev derfet kêm dimînin gelek.

Piştî van tehlîlan em veşerî ser nivîskarê xwe û sedemên îdealîzekirina wî ya di derbarê têkiliyên kurd, ermenî û azerîyan. Her miletek hewl dide ku xwe bispêre paşxaneyêke dîrokî ya pak û bêguneh. Li ser ruhê cihanê gelek bûyer, komkujî, zîlm û zordarî hatine kirin û helbet failên van bûyeran jî hebûne. Lê kêm millet bi dilekî şikeştî kirinên xwe dipejirîne û vê çendê digihijîne asta lêborînekê. Her wekî me diyar kiribû nivîskar ji ber fikrên xwe yên sosyalîst pesindana van milletan wek peywirekê dibîne. Dema nivîskar bi awayekî îdeolojîk nêzikî meseleyê dibe parastina fikrên wî ji edebîbûna metnê zêdetir xwe nîşan dide. Helbet li gel *minetdariya welatê duyem* (Alan, 2009: 199) avakirina hafizayêke kolektîf û nasname di vê îdealîzekirinê de xwedî roleke mezin in. Jixwe li hember Tirkiye û Îranê netewparastin, nasnameya kurdî û îspata van fikran di berhemên gelek nivîskarên kurd de cih girtine. Di dawiyê de em ê derbasî temsîleke nivîskarî ya din bibin ku ew jî temsîla jina kurd e.

2.3. Temsîla Jina Kurd

Şerê li hemberî mirovan li rexekî, ji ber şertên axa kurdan yên fizîkî, coxrafîk kurd her tim di nav berxwedanekê de jiyane û ev çend jî ne tenê di berhemên kurdan de her wiha di berhemên seyyah, dîroknas, mîsyoner û peywirdarên biyaniyan de jî hatiye vegotin. Ji ber cihê wê yê stratejîk û xweşiya wê, Kurdistan ji aliyê gelek millet û şaristaniyan ve di serdemên cuda cuda de hatiye îstîlakirin. Li miqabilî vê kurdan li ber xwe dane û welatê xwe parastine. Di encama van parastinan de hin bûyer û leheng hene ku mohra xwe li dirokê xistine û bi wî awayî ji bo zanistên wek dirok û edebiyatê bûne kereste. Rewşenbîr û nivîskar ji ber avakirina nasnameyêke hevpar, hafizayêke kolektîf serî li van bûyer û kesayetî didin û di nava jiyana nifşên nû de rojevêkê pêk tînin. Temsîla mîrxasî û lehengiya mîran tiştêk ji rêzê ye û ev temsîl ji bo xwendevanan zêde balkêş an jî derasayî nayê. Helbet ev nêrîn bêtir nêrîneke

mêrane ye û bi sedan salan wek tradisyonekê cihê xwe girtiye û gihiştiye roja me. Mêr ji bo şer û pevçûnê, mêr ji bo roja teng û tengasiyê, mêr ji bo berxwedan û lihemberderketinê, mêr wek beranekî ji bo roja xwe li benda serjêkirinê, mêr û hwd... Helbet baweriyeyeke bi vî awayî di nava civaka kurdan de xwedî cihekî mezin e. Lê heke melese jin be rewş diguhere. Lehengî û serfiraziya jinê her tim bêtir balkêş bûye û cihekî xwe yê teybet di dîrokê de girtiye. Têkoşîna jinê ji bo nivîskaran dibe amrazek cuda û ev yek jî ji bo avakirina hestekê millî/nasyonal an jî îdeolojîk tê bikaranîn. Piştî van gotinan em binêrin ka Eliyê Evdilrehman di derbarê jina kurd de profileke çawa nîşanî me dide û teybetiyên van temsîlan çi ne? Em di berhemên wî de bi çend awayan rastî jinek îdeal tînin.

Berî ku em derbasî van temsîlan bibin hewce ye bi teybetî qala *Xatê Xanim* bê kirin. Ji ber ku nivîskar berhemê ji serî heta dawî li ser sekna vê jinê ava dike û roleke mezin dide wê. Ew rol di kesayeta *Xatê Xanimê* de, di birêvebirina civakê de temsîla jina kurd e. Piştî mirina mêrê xwe Têmûrê Eliyê Îsa ku serokê eşîrên hêla Dêrsimê bû, ew rêvebirina eşîrê dixê destê xwe û bi serfirazî vê peywirê bi cih tîne. Komên civakî yê derdora Dêrsimê ji wê şewrê distînin û ew bi aqilmendiya xwe wan ji şer û nexweşiyên xilas dike. Dema dewleta Romê ji ber xeracê kurê wê Sultan, dîl digire û sedemên şerî pêk tînin jî ew bi zanîna xwe ve hem kurê xwe azad dike hem jî kurdan ji zilm û şerê dewletê rizgar dike. Tiştê balkêş ew e ku bi biryara xwe dikare êlên kurdan li hev bicivîne û biryara şerî an jî aştiyê bide. *Elametiye bidine temamiya kurdan, bila esker û leşkerên xwe hildin, sibehê na du sibehê hema di berbanga sibehê de hicûmî ser Ezîrganê û kelê bikin, ku Siltên sax û silamet ji kelê derxin û em ê ordiya Romê ya virrek kor û pûç bikin* (Evdilrehman, 2012a: 69). Nivîskar lehanga xwe li gor şert û mercên derasayî amade dike û wê her tim li ser piyan û bihêz nîşan dide. Ji bo selahetiya cimaetê ew xwe ji hestên dayikîyê azad dike, bi sebr nêzikî meseleyan dibe. Dîsa em dixwazin bibêjin ku li gel birêvebirina civakê de rola jinan, peydabûn û îmkana yekîtiya kurdan di vê berhemê de peyameke sereke ye.

Temsîlek nivîskarî heye ku em di her sê berhemên de rast tînin; *bavê xain* û *keça şoreşger*. Di *Xatê Xanimê* de Zeynê û bavê wê Emîn Paşa, di *Gundê Mêrxasan* de Xezal û bavê wê Heso Beg, di *Şer Li Çiya* de Simbil û bavê wê Edo temsîlên vê dijberiyê ne. Zeynê û Simbil ji bo welatperwerî û hebûna kurdayetiyê, ji bo fikreke netewî ditêkoşin. Lê em dibînin ku Xezal ji derveyî herduyên din ji bo îdeolojiya sosyalîzmê, li miqabilî dijminên sinifê heta ku di nav van de bavê wê jî heye, şer dike (Evdilrehman, 2012b: 186).

Nivîskar ji aliyê mîrxasî û lehengiyê ve her tim jinan dişibîne mêran. Xasletên mêran li wan bar dike, heta ku di pevçûnan de wek mîrekî şer dikin, li ber xwe didin. Bo nimûne di *Gundê Mêrxasan* de lehenga bi navê Gogê li Riza Efendî dixê, ku ew xain û dijminê kurdan e, bi hev re wek pelawanan hol dibin û di dawiyê de kevirê li wî dide û wî perîşan dike, heta ku ew aqilê xwe winda dike

(Evdilrehman, 2012: 47). Di roja miletê xwe ya çetin de ji bo azadbûna cimaetê jin wek mêran tivingê hildidin û bi wan re li hember dijminan şer dikin. Dema peywîra jinê şoreşgerî be ji aliyê fêdakariyê ve ew di asteke herî bilind de têt temsîlkin. Dema dijmin di şeran de zorê dide wan ew teslîm nabin, fişenga xwe ya paşîn di serê xwe de berdidin, yan jî xwe ji ser çiya û zinaran diavêjin. Lehenga bi navê Simbilê dema dijmin di ser de têt bi slogana *Bila bijî Kurdistanê serbest û aza!* guleya paşîn li xwe dixwe û ji ser zinarê hol dibe, dimire (Evdilrehman, 2011: 313).

Meseleya îxanetê jî di berhemên nivîskarî de bi gelek mînakên cihêkî berfireh digire. Li hember vê civaka kurd qet wan efû nake û bi tundî wan ceza dike. Di *Şer Li Çiya* de temsîla dayikekê heye ku dema kurê wê ji ber îxanetê têt kuştin qet xemê naxwe û ewladiya wî red dike. Nivîskar vê redkirinê bi netewperweriya dayikê ve girê dide û bi vî awayî temsîleke îdeal ava dike. Ji devê dayikê em rastî van gotinan têt: *...hûn dixwazin wekî bêm laşê wî bibim, şukir ji Xwedê re, min ewladê mîna Memo serê dinê nexistiye û naxim jî. Binihêrin, ew ewladê kîjan telegreşî û tolê ye gazî wan bikin. Ew ewladê zilimkar û decalan e, bila ew defn bikin* (Evdilrehman, 2011: 112). Merhamet û dilsojiya dayikê ji bo ewladan wek behreke bêbin e. Di gelek meseleyên dijwar de dilê dayikê ji ber wê rehm û merhametê xeletiyên ewladan efû dikin. Lê nivîskar, netewperweriya dayika kurd di asteke ewqas bilind de nîşanî me dide ku li hember cesedê kurê xwe dayik van gotinên li jor dibêje. Ka çawa atmosferên romanên li ser şer û pevçûnan, berxwedan û parastinan hatine avakirin, her wiha jin jî di nava vê atmosferê de dibin xwedî rol, û teybetiyên wan têt tayînkirin. Li gor nivîskarî jina kurd çawa dikare malê xwedî bike, zarokan bîne û jîndariya kurdayetiyê bidomîne her wiha dikare serkariya êl û eşîretan bike, wan bi rê ve bibe û li miqabilî dijminan şer jî bike (Evdilrehman, 2011: 23).

2.4. Temsîla Dîskura Neteweyî û Nasname

Piştî sedsala 19an bi pêşketina ramana netewperweriyê, di nava cureyên edebî de avakirina nasnameya netewî dibe xwedî cihêkî berfireh. Li gor Jusdanis di avakirina her miletêkî de peywîrdarên vê fikrê jî bo pêkhatina nasnameya netewî daxwaza hin saziyan dikin. Edebiyat jî yek ji van saziyan e. Edebiyat wek ayîneya nasnameya kolektîf xizmetê dike û çîroka wê vedibêje (Jusdanis, 1998: 68). Helbet vê tecrubeyê li Ewropayê dest pê kiribû û ji wir jî belavî hemû cîhanê bûbû. Belê miletên Ewropayê demek şûn de ev tecrûbe li paş xwe xistin û li gor şertên xwe yên xweser naveroka edebiyatên xwe ji nû ve saz kirin. Berovajî vê nivîskarên ew miletên di meseleya netewbûnê de paş de mayîne ji bo avakirina nasnameyê kolektîf her tim edebiyatên xwe bi vê çarenûsê ve girê didin. Ji bo vê armancê di gelek cihan de nivîskar û siyasetmedar heman kes in. Nivîskar gelek çaran tevî berxwedanan dibin. Li gor wan çek, qelem û kursî jî bo heman mexsedê, ji bo azadiya welatî xizmetê dikin (Jusdanis, 1998: 27).

Wekî hemû milletên bindest ên cîhanê edebiyata kurdan jî di vî warî de bûye xwedî tecrûbeyeke xweser. Em dizanin ku di edebiyata kurdî de kulliyatek li ser vê bîngeha netewî ava bûye. Têkiliya edebiyatê bi nasname û siyasetê bi Xanî dest pê dîke û heta roja me jî berdewam e. Li ser şopa Xanî, di edebiyata kurdî ya modern de Hacî Qadirê Koyî, Pîremêrd, Osman Sebrî, Qedrî Can, Cegerxwîn û heta Mehmet Uzun û gelek nivîskarên kurd girêdayî vê tradîsyonê, edebiyat jî bo fikrên netewî, avakirina nasnameyê kirine berdevk.

Kurdên qafqasyayê di vî warî de li gor perçeyên din ên Kurdistanê paş de dimînin û heya demekê di berhemên wan de welatê kurdan û nasnameya wan nayê dîtin. Piştî avabûna sovyetê kurd di bin tesîra fikra sosyalîst de dimînin û welat jî bo wan dibe Sovyet. Her wekî Tosinê Reşît neql dîke Thomas Bois jî bo salên ewil yê edebiyata kurdên sovyetê wiha dibêje: *Rast e, berhemên kurdên Yekîtiya Sovyetê bi kurdî ne. Lê di van berheman de hestên netewî tune. Ji bo nivîskarên ji derveyî Sovyetê welat Kurdistan bû lê ji bo nivîskarên li Sovyetê welat gundê wan, Ermenistan an jî Yekîtiya Sovyetê bû* (Neqqal Erbay, 2012: 207). Di dewama nivîsê de Tosinê Reşît li ser sedemên vê îddiyê disekine li gor xwe hin tespîtan vedibêje. Li gor Reşît edebiyata kurdên Qafqasyayê li qadeke vala wergerê dest pê kiribû ku çî têkiliya wê bi edebiyata kurdî ya klasîk û modern çênebûbû. Ev werger jî edebiyatên rûs û ermenîyan hatibûn kirin û van edebiyatan li ser edebiyata kurdî bandoreke mezin kiribûn. Ji ber vê bandorê di destpêka edebiyata kurdên Qafqasyayê de sosyalîzm, biratiya gelan û jiyaneke bextewar mijarên sereke bûn (Neqqal Erbay, 1996: 206).

Piştî salên 1960an di edebiyata kurdî ya Sovyetê de guherînên mezin çêbûn û hestên netewî, welatê kurdan, nasnameya kurdan bûne mijarên sereke. *Şoreşa Îlonê* ya li Başûrê Kurdistanê³ di vê guherînê de wek sedemê sereke tê dîtin. Ev şoreş di heman demê de di derbarê kurdan de, li Sovyetê jî dibe sedemê guherînên fikrî. Ji bo kurdên li Sovyetê ev şoreş di sala 1963an de dest pê dîke. *Partiya Baasê* êrîşî kurdan dîke û Yekîtiya Sovyetê bi awayekî eşkere piştgiriyê dide milletê kurd. Ev alîkarî dibe sedem ku meseleya kurdan li *Neteweyên Yekbûyî* de bê nîqaşkirin. Ev pêkhatin kurdên Sovyetê bêtir nêzîkî nasmaneya netewî dikin û ew jî xwe perçeyek ji milletê kurd dihesibînin. Di vê dewrê de jî bo nivîskarên kurd ên Sovyetê têkoşîna kurdan û rizgariya welatî dibin mijarên sereke. Berî cureyên din, di helbestên Qaçaxê Mirad, Şikoyê Hesên, Fêrikê Êsiv û Mikailê Reşîd de ev mijarên karanîn (Neqqal Erbay, 2012: 208).

Belê piştî vê serencamê em ê careke din berê xwe bidin Eliyê Evdilrehman. Hewce ye berî her tiştîbê gotin ku nivîskarî berî van pêkhatinan di berhemên xwe de qala netewperwerî û nasnameya kurdan kiriye. Em di agahiyên di derbarê nivîskarî de dibînin ku li gel çend berhemên wî novelek wek *Xatê Xanim* di sala 1958ande hatiye nivîsîn ku mirov dikare bibêje bi naveroka xwe

³ Ev şoreş di 1961an de, li Iraqê, di dema desthilatdariya Abdulkarîm Qasim de bi pêşengiya Mela Mistefa Barzanî pêk hatiye.

ve vê berhemê qala nasnameya netewî û berxwedana kurdan kiriye. Ji xwe nivîskar bi xwe derbarê çapkirina pirtûkê û naveroka wê de agahiyan dide û wek tarîxa çapkirina berhemê 1958an destnîşan dike (Neqqal Uzun, 1996: 385). Dîsa *Gundê Mêrxasan* her çiqas sala 1968an hatibe çapkirin jî di pêşgotina berhemê de nivîskar dibêje ku wî di sala 1958an de dest bi nivîsîna vê romanê kiriye û sala 1965an jî tamam kiriye (Evdilrehman, 2012b: 10). Wê demê tenê *Şer Li Çiya* (1989) dikare di vê çerçoveyê de bê nixandî. Jixwe ev romana ku li ser *Serhildana Agiriyê* ava dibe, ku piştî Serhildana 1925an di navbera 1928 û 1930an de pêk tê, li gor herdu berhemên din, ji aliyê parastina nasname û hebûna kurdan ve xurtir e. Ev çend nîşanî me dide ku nivîskar di warê fikra kurdariyê de naşibe nivîskarên din ên Sovyetê. Jixwe ew ji nivîskariya xwe zêdetir bi rewşenbîriya xwe tê nasîn.

Berî her tiştî berhemên nivîskarî li hember îddiayekê hatine nivîsîn. Îddiaya li ser nebûna nasname, ziman û hebûna kurdan. Heta ku ev li hember derketin hem di hevpeyvînên nivîskarî de hem jî rasterast di berhemên wî de tîne vegotin. Li gor nivîskarî gotinên dîroknivîsên tirkan yên di derbarê nebûna kurdan de hene ku kurdan wek *tirkên serê çiyayê* nîşan didin, dibêjin ku wan zimanê xwe yê zikmakî ji bîr kirine û dem wê bê ew dê careke din bi tirkî xeber bidin. Li miqabilî van gotinan nivîskar dibêje ku li Tirkiyê bi milyonan kurd hene, edebiyateke wan, çandeke wan heye û hewce ye zarokên wan bi zimanê xwe perwerde bibin û dewlemendiya dîroka wan jî di cîhanê de bê naskirin (Neqqal Uzun, 1995: 385). Nivîskar di *Şer Li Çiyayê* bi berfirehî li hember înkare derdikeve û ji bo îspata hebûna kurdan gotinan serf dike: *Tirk ku kurdan bikin tirk, navê "Tirkên Çiyayê" danî ser wê neteweya qedîm. Qaşo kurd di vî welatî de tune ne û tenê tirk hene, lê wan bi sedemên cuda cuda zimanê xwe yê "Tirkî"ji bîr kiriye. Heke ew neteweke cuda bûna, wêje û çanda wan jî wê hebûya... Helbet, dîrok dide kifşê wekî ew yek bi temamî îftiraya dîwana romê ye ku diavêje sitûyê kurdan. Hîn wextên berê herfên wê neteweyê hebûne, helbestvan û nivîskarên Kurdan bi wan nivîsîne, bi zimanê letîf xeber dane. Lê çaxa ku li rojhilata qedîm dîwana Mediyayê hebû, tirk li kû bûn? Dema ku pêrgamênta Silêmaniyê di hate nivîsandin tirk li ku bûn? Dema dîroknasê sedsala heftan Movses Kagankatvesî kurdan di rêza gelê cîhanê yê xwedî elifba û çanda bilind de dida kifşkirin tirk li ku bûn? Çaxa ku Şêx Adî serbestî û yekîtiya kurdan û Kurdistanê distira tirk li ku bûn?*(Evdilrehman, 2011: 24-25). Nivîskar ji bo ku cudatiya di navbera kurd û tirkan nîşan bide, cihê hatina tirkan destnîşan dike û dibêje ku artêşa tirkan ji Xizistanê, Mangolîyê û Asyaya Navîn kişiyaye ser Bîzansê, Ermenistanê û Kurdistanê. Di dewama gotinên xwe de nivîskar ji ber vê cudatiyê li ser meseleyek girîng disekine ku ew jî 'adet, rabûn û rûniştin û din e. Li gor nivîskarî ji her aliyê ve ev cudahî li kifşê ye lê ji xeynî dîn û baweriyê. Dîsa jî her çiqas misilmanetî di nav Kurdan de belav bûbe jî pareke kurdan derbas nabe misilmaniyê û her wiha Şemsperestî û Êzdiyatî jî di nava kurdan de xwedî cihê mezînan in. Li gor van tespîtan jî bi çî awayî dîn nikare bibe hîmê

wekhevkirina kurd û tirkên (Evdilrehman, 2011: 24-25). Her wekî di serê van gotinan de tê dîtin nivîskar ji bo fikrên xwe paşxaneyê netewî destnîşan dike û bi gotina wî; *Dîroka neteweya kurd xezîneya mêrexasî, serbilindî, siyanet, nav û namûsê ye* (Evdilrehman, 2011: 25). Dema em rastî van gotinan hatin nivîskarê Kovara *Jînê Kurdîyê Bedlîsî* hate bîra me. Bedlîsî li hember îddiyên *Daîreya Muhacîran* ku kitêbeke bi navê *Kürtler* diweşîne û îddia dike ku kurd bêesl û binyad in, nivîsekê bi navê *Dehak Efsanesi* dinivîse. Bedlîsî dixwaze hebûna kurdan bi riya destana Kawayê Hesinkar îspat bike û li hember îddiyên di derbarê nebûna kurdan derdikeve (Bozaslan, 1985: r.190). Nivîskar bi îdealîzasyonê her tim kurdan di nav yekîtiyê de nîşan dide. Di roja kurdan ya teng û tengasiyê de tenê kurd hewar û îmdadê didin hev û hev ji dijminan xilas dikin, wan têk dibin (Evdilrehman, 2012b: 72). Dîsa em dibînin ku bi hawara Xatê Xanimê ji çend rexên Kurdistanê di nava demeke kin de alikariya şervanên kurdan dikare bigihije wan û wan ji rewşa zor rizgar bike (Evdilrehman, 2012a: 46). Li gel vê nivîskarê vê daxwaza xwe wek xweziyekê jî bi lêv dike û dibêje heke yekîtiya kurdan hebûya dê welatê kurdan jî hebûya û wek welatên din şên û bedew bûya (Evdilrehman, 2011: 179). Gelo çî ye rê li ber vê yekîtiyê digire? Çima kurd nabin yek? Nivîskar di her sê berheman de jî bi gelek temsîl û mînakên serê xwe bi vê meseleyê diêşîne û sedemê herî zêde tê temsîlkirin jî îxanet e. Di warê îxanetê de jî em her tim axa û begên kurdan dibînin. Ji bo berjewendî û desthilatdariyên xwe yên feodal ev kesene xiyanetê li netewa xwe dikin û dibin alîgirên dijminan. Dewlet jî bi ritbebilindkirin û peywîra xerckomkirinê wan dixwe destê xwe û li ser serê kurdan dike xwedan biryar. Bi vî awayî dewlet siyaseta birakujîyê dimeşîne û kurdan bi destê kurdan dide kuştin (Evdilrehman, 2011: 139-140). Her wiha dijminên kurdan dema têk diçin û sist dibin dest diavêjin olê û Quranê, şêx û mişayîxan (Evdilrehman, 2012b: 27).

Her çiqas nivîskarî nasname û hebûna kurdan, serhildan û lehengiyên kurdan wek mijarên sereke di berhemên xwe de raxistibin ber çavan jî em nikarin li gor pîvanên rojavayî yên netewbûnê nêzikî van temsîlan bibin. Belkî mirov ji bo netewbûna kurdan dikare qala tecrûbeyê xweser bike. Ji ber ku di temsîlên nivîskarî de serkar û pêşengên serhildanên kurdan serokên êl û eşîran in û hin caran sedemên serhildanên wan ji bîreweriyê netewî zêdetir pirsgerîkeke herêmî an jî meseleyê ekonomîk derdikeve pêş me. Bo nimûne di *Xatê Xanimê* de em wek sedemê girtina Sultanî nedana xeracê dibînin û çîrok heta dawiyê li ser vê meseleyê didome. Fahriye Adsay, di teza xwe ya masterê de bi berfirehî li ser temsîla nivîskarî ya *kurd* û *Kurdistanê* disekine û meqseda nivîskarî ya *tifaqa kurdan* wekî temsîlek herêmî ya *eşîrên Dêrsimê* nîşan dide û nediyariya sînorên netewê û xaka kurdan ya di berhemên nivîskarî de wekî pîrsekê radestî xwendevanan dike (Adsay, 2013: 36). Li gor Hassanpour serhildanên kurdan yên li hember desthilatdariyên biyanî ji tevahiya Kurdistanê zêdetir tenê girêdayî begên herêmî mane. Ji ber ku ji netewperweriya modern a çînen navîn cuda ye, têgeha *netewperweriya feodal* bê karanînê dê çêtir bibe

(Hasanpour, 2005: 130). Lê helbet hin kesên wek Abbas Valî li hember vê gotinê derketin û îtirazên xwe pêşkêş kirin. Di van îtirazan de Valî bi her awayî netewperweriya kurdan wek netewperweriyeke modern nîşan dide û sedemên vê îddiaya xwe bi rastiya kurdan ya sosyo-ekonomîk û siyasî ve girê dide (Valî, 2013: 32). Ji ber ku ne mijara me ye em naxwazin bêtir li ser vê meseleyê bisekinin. Tenê em hêjayî gotinê dibînin ku di temsîlên nivîskarî yên serhildan û têkoşînên kurdan de fikra netewî di nava hemû qadên civakî yên gel de belav nabe û bêtir girêdayî malbatên sereke yên eşîrên kurdan dimînin.

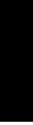
Encam

Di dawiyê da em dikarin bibêjin ku; Eliyê Evdilrehman, bi seknek rewşenbîrî hunera xwe ji bo îdeolojî û nasnameya xwe kiriye amraz û bûye yek ji pêşengên edebiyata mêldar di berdeewamiya edebiyata kurdî ya modern da. Li aliyê din ji berhemên nivîskarî bêhna vegotina destanên kurdî tê ku wek nimûne *Xatê Xanim* gelek li vê vegotinê tê û mirov kêma jî be tameke edebî jê hildigire. Lê mixabin ew zexta îdeolojîk a Sovyetê li ser berhemên wî bi her awayî xwe nîşan dide. Ne tenê ji aliyê edebî ve ji aliyê fikrî ve ji sosyalîzmeke hişk derdikeve pêş me û ev yek jî di temsîla avakirina nasnameyeke kolektîf de dibe sedemê hin nakokiyên. Ji aliyê edebî ve ji metnên hunerî zêdetir em metnên dîrokî; ji romannûsekî zêdetir em siyasetmedarekî dibînin. Bi vî awayî ev metnên wî nikarin di nav edebiyateke payebilind de bîr nîrxandin, tenê ji ber endîşeyên îdeolojîk hatine afirandin û Eliyê Evdilrehman jî li gor me tenê di vê çerçoveyê de dikare bê şirovekirin. Her çiqas tîkiliya siyasetê û hunerê ji bo nivîskarekî kurd xetek bivênevê be jî ev çend helalîyê nade paşdamayîna edebîbûna metnê. Ji ber ku nivîskar ne bi tevger û çalakiyên xwe yên siyasî, bi huner û berhemên xwe yên tîrzewq û huner dikare xwedî cihek domdar û bîngehî be. Ji xwe îmkana edebîbûna metnê li gel peyamên siyasî-polîtîk heye. Yanî kêmasî ne siyasîbûna metnê ye. Metnek dikare bi naveroka xwe ve endîşeyên netewî bi şewazek hunerî û edebiyateke payebilind vebêje. Xulase, Eliyê Evdilrehman li gel bikaranîna meseleyên tarîxî ku ji bo avakirina zêhneke kolektîf, îdeolojiya xwe ya sosyalîst û fikrên xwe yên netewî wan dike amraz, ne xwediyê endîşeyek hunerî ye û çengekî berhemên xwe şikestî dihêle.

Çavkanî

- Adsay, F. (2013). *Romana Kurdî (Kurmancî) ya Dîrokî: Bîra Civakî û Nasname*, Zanîngeha Mêrdîn Artuklu, Teza Lîsansa Bilind.
- Ahmedzade, H. (2011). *Romana Kurdî û Nasname*, Stenbol: Avesta.
- Alan, R. (2009), *Bendname*, Stenbol: Avesta.
- Bozarslan, M. E. (1985), *Kovara Jîn*, Uppsala: Deng.
- Bruinnessen, M. V. (2013), *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çapa 8.), (Wer. Nevzat Kıraç-Bülent Peker-Leyla Keskiner-Halil Turansal-Selda Somuncuoğlu-Levent Kafadar.) İstanbul: İletişim.
- Evdilrehman, E. (2012a), *Xatê Xanim*, Amed: Lîs.

- Evdilrehman, E. (2012b), *Gundê Mêrxasan*, Amed: Lîs.
- Evdilrehman, E. (2001), *Şer Li Çiya Şêx Zayîr*, Stenbol: Perî.
- Göldaş, İ.(1991), *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İstanbul: Doz.
- Hasanpour, A. (2005), *Kürdistan Milliyetçilik ve Dil*, (Wer. İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan) İstanbul: Avesta.
- Hejarê, Ş. (2005), *Diaspora Kürtleri*, İstanbul: Peri.
- Jusdanis, G. (1998), *Gecikmiş Modernite ve Estetik Kültür*, (Wer. Tuncay Birkan) İstanbul: Metis.
- Kurtuluş, A. (1996), *Politika ve Sanat*, İstanbul: Avesta.
- Kutlay, N. (2012). *Kafkas Kürtleri-Kürt Edebi İlişkileri. İnatçı Bir Bahar*, (Ed. Vecdi Erbay) İstanbul: Ayrıntı.
- Lukacs, G. (2008), *Tarihsel Roman*, (Wer. İsmail Doğan) Ankara: Epos.
- Moran, B. (2012), *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: İletişim.
- Orbelî, İ.A. (2011), *Li Muksê Folklor ûJiyana Rojane*, (Amd. Sînan Hakan), Stenbol: Nûbihar
- Tîmurê, X. (1995), *Antolojiya Edebiyata Kurdî*, (Amd. Mehmet Uzun) İstanbul: Tüm Zamanlar.
- Tosinê, R. (2012), *Sovyetler Birliğinde Kürt Edebiyatı. İnatçı Bir Bahar*, (Amd. Vecdi Erbay), İstanbul: Ayrıntı.
- Türkeş, A. Ö. (2011), *Romana Yazılan Tarih, Edebiyatın Omzundaki Melek*, (Amd. Zeynep Uysal) İstanbul: İletişim.
- Uzun, M. (2013), *Bir Dil Yaratmak*, İstanbul: İthaki.
- Vali, A. (2013). *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti*, (Wer. İbrahim Bingöl) İstanbul: Avesta.
- Zeynep, Z. (2008). *Wekî qadeke Şîdetê Temsîl: Di Romana Tirkan de Kurd, Îsyân û Jin-1*. (Wer. Davut Özalp) *Zend*, r. 19-28

Makale Geliş Tarihi: 16.04.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

NIRXANDINA KILAMÊN ŞÎNÊ LI DOR TEMAYA ŞER Û KUŞTINÊ DI DENG BÊJIYÊ DE

Cihan KAYNAR*

KURTE

Çanda dengbêjiyê ji berê heta niha hestên civaka Kurdan îfade kiriye. Yek ji van hestên ku em di kilamên dengbêjan de rast tî hesta xemgîniyê ango şînê ye. Peyva şînê, di çanda Kurdan de ji bo qewimînên xembar û dramatik tê gotin.

Şîndanîn/şîngirtin/şîngirêdan di nav Kurdan de wek ritûel xwediyê hinek taybetmendiyên e. Lê vekolîna van taybetiyan li derveyê sînorê vê xebatê ye. Şîn, herçend bi qewimînên kuştin û mirinê re têkildar be jî em dibînin ku di kilamên dengbêjan yê evîni, şer û lehengî de jî hestên xembarî û şînê dertên pêşîya me. Li kêleka van em dibînin ku li ser bûyerên xwezayî yê wek erdhejê ku di bîra civakê de mane jî kilam hatine gotin.

Dengbêj bi saya zimanê hestiyar û şeweya xwe, bûyerên xembar estetîze dike û pêşkeşî bîra civakê dike. Di vê xebatê de armanca me ew e ku em di kilamên dengbêjiyê yê ku behsa şer û kuştinê dikin de li taybetiyên temaya şînê bigerin. Herwiha di vê xebatê de em dixwazin kilamên şer û kuştinê de hemanên hevpar peyda bikin. Di vê xebatê de em ê lêbikolin gelo di kilamên şînê de dengbêj ji aliyê vegotinê ve rêbazekî çawa diceribînin û di honaka kilameke xemgîniyê de kîjan hêmanan diemilînin. Ji bo vê xebatê me şeş kilam bijartin ku mijara wan a ewil şer û kuştin e. Kilamên ku me deşîfre kirine ev in: Şahîno, Qasimo, Silêmanê Emer, Bavê Koroxlî, Hesenê Mala Mûsa û kilameke Huseyno ku li ser kuştina leşkerekî Gimgimê hatiye gotin.

Peyvên Sereke: Dengbêjî, Kilam, Şer, Kuştin, Şîn.

* Xwendekarê lîsansa bilind a Zanîngeha Mûş Alparslanê ê Beşa Ziman û Çanda Kurdî.
cihankaynar7@gmail.com

ÖZET

Dengbêjlikte Savaş ve Öldürme Temaları Çerçevesinde Yas Şarkılarının Değerlendirilmesi

Dengbêj kültürü tarihten günümüze kadar Kürt toplumunun duygularını ifade etmiştir. Dengbêj şarkılarında karşımıza çıkan duygulardan biri de gam, yani yas duygusudur. Yas sözcüğü Kürtçe’de gamlı ve dramatik olayları dile getirmek için kullanılır.

Yas tutmak/bağlamak Kürtler arasında bir ritüel gibi bazı kendine has özelliklere sahiptir. Fakat bu özelliklerin araştırılması bu çalışmamızın sınırlarını aşar. Yas her ne kadar öldürmek ve ölüm olayları ile bağlantılı ise de, dengbêjlerin aşk, savaş ve kahramanlık şarkılarında da gam ve yas duyguları karşımıza çıkar. Bunun yanında deprem gibi toplumun hafızasında yer tutan doğal olaylar için de şarkılar söylenmektedir.

Dengbêjler duygu dolu dilleri ve yöntemleri ile gamlı olayları estetize ederek toplumun hafızasına sunar. Bu çalışmamızın amacı savaş ve ölüm konularını anlatan dengbêj şarkılarında yas temasının özelliklerini aramaktır. Ayrıca yas ve gam şarkılarında ortak unsurları bulmaya çalışacağız. Yine yas şarkılarında dengbêjlerin takip ettikleri yöntemleri ve bir gam şarkısını kurgularken kullandıkları imajların ne olduklarını bulmaya çalışacağız. Bu çalışmamız için ana konusu savaş ve ölüm olan altı şarkı seçtik. Deşifre ettiğimiz şarkılar bunlardır: Şahîno, Qasimo, Silêmanê Emer, Bavê Koroxlî, Hesenê Mala Mûsa , ve Huseyno’nun Varto’lu bir askerinin öldürülmesi üzerine söylediği bir şarkı.

Anahtar Kelimeler: Dengbêlik, Şarkı, Savaş, Öldürme, Yas.

ABSTRACT

An Evaluation of Mourning Songs in Regards to The Themes of War and Murder in Dengbêjî

The tradition of dengbeji (dengbêjî) has been verbalizing different aspects of Kurdish society since time immemorial. One of the themes that we have encountered in the songs of dengbejs is mourning. The word mourning itself expresses harrowing and dramatic stories back in the day.

Mourning as a ritual has some characteristics among the Kurds. The task of investigating these features lies outside the scope of this article. Despite the fact that mourning is associated with killing and death, we can still observe feelings of grief and mourning in the songs of dengbejs which are coupled with love, battle and heroic saga. Besides these, observably there are some other dengbej songs about earthquakes that are embedded in public memory. The dengbej, by the way of his emotional language and special verbalizing method of it, aestheticizes mournful sob stories and presents them to the collective memory.

This article aims to investigate the notion of mourning in the dengbej songs with regards to battle and murder. Hence, in this article we will try to determine joint patterns and images in the songs of battle and murder. This article will examine in fact the kind of technique dengbejs employ in order to relate/narrate and which images they transmit in the course of a mourning song. For this study we have selected six songs of mourning, which are related to battle and murder. The songs which we have decoded are these: Şahîno, Qasimo, Silêmanê Emer, Bavê Koroxlî, Hesenê Mala Mûsa and one of Huseyno’s songs which is about the murder of a soldier from Gimjim.

Keywords: Dengbeji, Song, Battle, Murder, Mourning.

Destpêk

Ji çanda devkî derbasbûna çanda nivîskî ji bo her gelek di wext û astên cuda de pêk hatiye. “Kurd heta serdema modern jî mesafeya di navbera xwe û nivîsê de parastine” (Taş, 2014, r. 15). Ev mesafe ne bi awayek bi dilxwazi lê ji ber şert û mercên cuda derketiye holê. Ji ber vê yekê Kurd giraniya çanda devkî heta van salên dawî jî parastine. “Kurd gelek agahiyên dîrokî ji berhemên çanda devkî, zêdetir jî ji dengbêjan hîn bûne” (Taş, 2015, r. 17).

Dengbêj, bûyerên ku civak şahidiya wan kiriye di navbera nifşan de neqil dikin. Di nav van bûyeran de şer û kuştin jî hene. Kilamên bi temaya şer û kuştinê di derheqê civak, serdem û çawaniya bûyera ku tê vegotin de jî agahiyan dide me. Em bi saya van kilaman bûyerên ku di bîra civakê de cih girtine hîn dibin. Bi analîza kilamên şer û kuştinê em ji aliyekî ve ji bîra civakê haydar dibin, ji aliyekî ve jî em sekinîna dengbêjan ya li hemberî bûyerên civakî dibînin. Li gel vê em dixwazin tesbît bikin gelo dengbêj bûyerek civakî ya ku temaya wê şer û kuştin e çawa pêşkeşî civakê dikin û ji ser kîjan sembolen civakî ve kilamên şer û kuştinê tên gotin.

Li gor qeneeta me kilamên dengbêjan yê li ser şer û kuştinê ji aliyê gotinê ve xwediyê hevpariyên in. Em di kilamên şer û kuştinê de dibînin ku dengbêj wek berdevkê civakê, lehengên îdeal diafirînin û li aliyê din jî kesên xirab yê civakê (an jî civakê bi xwe) rexne dikin. Ev hêmanên hevpar bi gelemperî di qada teswîrên lehengan de, kesên baş û yê xirab de, eşîran de, dewlet û civakê de dertên pêş.

Em ê di vê xebatê de kilamên ku li ser şer û kuştinê hatine gotin wekî “kilamên şîne” bi nav bikin. Di beşa destpêkê de dê li ser giringî û taybetiyên dengbêjiyê bê rawestan. Di beşa yekem de wek cure, dê zêmar û kilamên şîne ji aliyê taybetî û hevpariyên tematîk ve bîna nirxandin. Di beşa dawî de jî em ê şer kilamê dengbêjan yê ku li ser şer û kuştinê hatine vegotin û di bîra civakî de xwedî cihek in, ji aliyê teswîrên hevpar, herikîna bûyeran, peyv û qalibên hevpar ve analîz bikin.

“Gotin” di dîroka mirovahiyê de xwedî cihekî gelek kevin e. Barry Sanders girîngiya “gotin”ê wiha diyar dike: “Mirov, ne ji ber ku dikare alet bi kar bîne, lê bi saya gotinê bû mirov. Tiştê ku mirov dike mirov ne birêveçûna tîk, ne ji binê erdê derxistina xwarinê û ne ji behremendiya şerê ye; mirov bi axaftinê dibe mirov” (Sanders, 2016, r. 13).

Peywira gotinê wek hêmanekî çandî ji bo mirovahiyê ew e ku tecribeyên civakên kevneşop/kevneperest ya hezar salî veguhastiye. Lê belê bi îcada çapxanê re hikumdariya nivîsê dest pê kiriye û ji çanda devkî gelek mînak wenda bûne.

Di nav berhemên çanda devkî yê Kurdan de herî zêde dengbêjî derketiye pêş. Dengbêj, bûyer û qewimînên civakê çî şîne û çî şahî be bi rêya muzîkê

digihêjînin nîşên nû. Dengbêjî ji vî aliyê ve di navbera dem û nîşan de wezîfeya pîrekê dibîne. Bi rêya vê veguhastinê civak dibê xwedî nasname û bîra hevpar. “Îcrakar, yanê dengbêj, kilamên xwe bi rêya çavdêrî û ceribînên xwe bi awayekî rast dihê û gelek xetereyên dîroka nivîskî berteref dike” (Taş, 2015, r. 21). Nivîs dirokeke sabît û tomarkirî diafirîne lê belê dengbêj di pêvajoya afirandina dîrok û bîrê de bi varyantan hereket dike. Di encama vê yekê de dengbêj ji nû ve afirandinê pêk tîne. Kubilay Aktulum di derheqê ji nû ve afirandina berhemên çanda devkî de wiha dibêje:

Ji nû ve sazîkirina berhemeke çanda devkî bi saya guhdarîkirina vebêjer ya ji versiyoneke ewiltir pêk tê; ev ji nû ve sazîkirin girêdayî asta gotinê ya berhema ku tê guhdarî kirin e; bi gotineke din îcraker, di dema guhdarîkirinê de hêmanên ku li gor xwe hêja dibîne dibijêre û van hêmanan ji nû ve diafirîne (Aktulum, 2013, r. 47).

Di berhemên devkî de bi demê re şaxên kilaman çêdibin. Li gor şaxan di berhemên de bi demê re guhertin çêdibin. Wek mînak, kilama “Ehmedê Mala Mûsa” di sala 1943an de weke nivîskî di kovara “Ronahî” de hatiye çapkirin. Lê di şaxên ku paşê hatine gotin de gelek guherandin çêbûne” (Çifçi, 2014, r. 27). C. Allison li ser varyantan diyar dike ku “metna devkî di gotina duyem de tu wext wek ya berê nîne” (Allison, 2007, r. 54).

Di hunera dengbêjîyê de mijarekê din ya girîng jî dubare ye ku ev yek taybetiyekî sereke ya çanda devkî ye jî. Dengbêj, her tim gotinên bi qalib bi kar tînin. Em vê yekê dikarin di hunera dengbêjîyê de wek mezmûnên hevpar jî şîrove bikin. Ev yek jiberkirina kilaman hêsantir dike. “Dubare di çanda devkî de ê mirovan bi efsûn dike” (Sanders, 2016, r. 23).

Wek berhemek çanda devkî dengbêjî, di pêvajoya afirandina kilamê de xwedî taybetiyên e. Tekin Çifçi di kitêba xwe ya bi navê *Kilam û Jin* de balê dikişîne pêvajoya afirandina berhema devkî, ji bo nîşandayîna vê yekê jî di navbera nivîskar û vebêjerê devkî de muqayeseyek dike.

Di wêjeya nivîskî de nivîskar di odeya xwe de, di nav cihana xwe de ye. Di pêvajoya afirandina berhemên de xweser e. Dikare berhemekê, beriya ku biweşîne, deh caran xera bike û ji nû ve lê bike. Ji bandora civakê ya rasterast dûr e. Lêbelê piştî ku pênuşa xwe danî û pê ve êdî tu têkiliya nivîskar û berhemê namîne. Di wêjeya devkî de guhdar û vebêj di heman demê de dijîn. Lewma jî derfet û mafê xerakirin û ji nû ve çêkirina berhemê nîn e (Çifçi, 2014, r. 26).

Dengbêjî gelek caran- bi taybet di qada dîrokê de- li hember fermîyetê cih digire. “Ji ber vê yekê jî, dîroknûsî, bi dîroka devkî ve ji zemînê meseleyeke

leşkerî û siyasî derdikeve û dibe meseleyeke civakî” (Gürür, 2014, r. 13). Di hunera dengbêjiyê de tecrube, bîra hevpar û bîra şexsî di heman peywendê de rastî hev tên û ev yek jî beramberî rastiyên dîrokî tê.

Dengbêj wek nûnerê çanda devkî hunera xwe di nav çanda xwe ya civakî ya resen de îcra dikin. Dengbêj performansên xwe bereksê mekanên çêkirî yên îro di mekanên xwe yên xwezayî de pêşkeş dikin. “Bi saya dengbêjan di jiyana gundan de ku li dor cotkarî, ticaret û koçeriyê şêkil digire atmosfereke manewî ya ku dengbêj li gundan diafirînin peyda bûye û girseyekê ku gihiştîye hestên hevpar çêbûye. Yên ku tên vegotin çîroka hemû kesên li wir e” (Taş, 2015, r. 25). Ji vê mekanê ku guhdarvan lê berhev dibin û guhdariya dengbêj dikin re “şevbiherk” tê gotin. Li ser têkiliya mekan û wateyê Ong wiha dibêje:

Di çanda devkî de peyv wateya xwe ji mekana ku tê de tên emilandin distînin. Ev yek wekî ferhengan bi peyvên din re na, lê belê bi tevgerên dest û mil, bi guherîna dengê, îfadeyên rûyê û hemû tiştên di dema gotinê de pêk tê. Peyv her çî qas li gor demên borî be jî, ji ber ku ev êdî nayê zanîn, di dema gotinê de her tim wek dema niha tê gotin (Ong, 2014, r. 64).

Dengbêj ji aliyê mijarê ve xwediyê repertuareke dewlemend in. Em dikarin bibêjin ku mijarên wek evîn, şer, lehengî, şîn, qewimînên xwezayî, têkiliyên etnik mijarên sereke ne. Dengbêjî wek cureyeke reddiyeyê bi giştî gilî û gazin û nerazîbûnê îfade dike. Di kilamên dengbêjan de dixuyê ku li desthilatan; çî dewlet, çî axa û hikûmdar bin rexneyên tûj tên kirin. Li gel vê ev yek carna bi forma nîfirê jî tê honandin. “Dengbêj wek îfadeya razîbûnê dua û ji bo gilî û gazindên xwe jî gelek caran serî li nîfiran didin” (Kardaş, 2017, r. 166). Di kilaman de ji erdnîgarî û xwezayê jî gelek mînak tên dîtin wek; çiya, deşt, çem, dar û ber û hwd.

Li ser erdnîgariya ku dengbêj hunera xwe îcra dikin û çend taybetiyê van herêman de Zelal Özagaçanlı wiha dibêje:

Dengbêj xwe li erdnîgariyên cuda cuda nîşan dane. Herêma Serhedê (Qers, Erdexan, Îdir, Agirî, Mûş, Erzirom) ji bo dengbêjan wek navenda bingehîn dikare bê dîtin. Şert û mercên îqlimê û deverên bilind yên vê heremê ji bo dengbêjan sedemê îlhamê ye. Rîtma kilamê dengbêjên Serhedê êdî lez û tîz e. Ji bo vê terzê mînaka ewil Şakiro ye. Ji ber cudabûna devoka Mêrdînê rîtma kilamê dengbêjên Mêrdînê hêdîtir e. Mînaka vê heremê jî Huseynê Farê ye.¹ Li herêma Amedê jî rîtmekê êdî herikbar heye. Rîtma vê meqamê nerm e û piştê dengbêjên Serhedê xwedî dengbêjên girîng e. Meqamên

¹ Di vê jêgirtinê de herêma dengbêj Huseynê Farê xelet hatiye diyar kirin lewra Huseynê Farê ji Mêrdînê ye, ew ji Amedê ye.

herêma Êlihê jî di navbera meqamên herêma Amed û Serhedê de ye. Karapêtê Xaço ji girîngtirîn dengbêjê vê herêmê ye (Özağaçanlı, 2012, r. 789).

Tradîsyona dengbêjiyê bi rêbaza hoste û şagirtiyê berdewam dike. Bi vê rêbazê şagirt her tim li cem hosteyê xwe dimîne û hemû hûrgiliyên dengbêjiyê fêr dibe. B. Sanders li ser perwerdeya çanda devkî wiha dibêje:

Mirovên ku di çanda devkî de dijîn zehf tişt fêr dibin, dibin xwedî agahî û vê agahiyê diemilînin. Lê vê zanebûnê bi awayê ku em dibêjin “xebat” bi dest naxin. Ew ligel hoste bi têkiliyekî nêzik ya şagirtiyê; bi guhdarîkirinê, dubareyê û bi ji berkirin û lihevanîna pêşgotinan fêr dibin. Ew bi hinek agahiyê xwe yên qalibî û di nav bîranînên kolektîf de fêr dibin” (Sanders, 2016, r. 30).

1. Ji Aliyê Taybetî û Hevpariyên ve “Zêmar” û “Kilamên Şînê”

Mirov ji berê heta niha li ser derd û keserên xwe yan jî li ser derdora xwe lorandine. Şîn wek gelek ritûelên civakî encama bihevrebûna mirovan e û bi qasê dîroka jiyana kolektîf jî kevin e.

“Qralê Urukê Gilgamêş ji bo hevalê xwe Enkidu şîn datanî û li ser dilorand. Sumerî, ji bo miriyên xwe heft roj û heft saet merasîma şînê dikirin. Bi taybet di dema definkirinê de kesên ku wek kar lorîk digotin li gel rahib û muzisyenan xwe davêtin erdê û helbest dixwendin” (Kaya, 2014, r. 305).

Aşkera ye ku her civak di derbarê şînê de li gorî bîr û baweriya xwe ritûelên cuda pêk aniye. Şîn, wek peyv di ferhenga Zana Farqînî ya Kurdî-Tirkî de bi wateya xwe ya Tirkî *yas*, *matem* hatiye pênasekirin (Farqînî, 2011, r. 638).

Ji kilam ango helbestên ku di dema şînê de bi aheng tê gotin re zêmar jî tê gotin. Di ritûelên şînê de tê dîtin ku kesên zêmar dibêjin –bi taybet jin in- medha kesên mirî dikin û vê yekê wek kar pêk tînin. Lêbelê îro ev çand ji holê rabûye û herçend yek bi yek cîh negire jî îro dengbêj kilamên şînê dibêjin. “Şîn, her çend cureyeke edebiyata gelerî be jî ji aliyê dengbêjan ve jî hatiye gotin” (Kardaş, 2017, r. 150).

Zêmar, cureyeke helbesta Kurdî ya gelêrî ye ku hestan bi awayekî mûzîkal tîne ziman û di vê pêvajoyê de têkiliyên merivatî, piştevanî û yekbûyîndê derdixe pêş. Zêmar bi şeweyekî jixweberî tê gotin bi heman awayê em dikarin bibêjin ku kilamên dengbêjiyê yên şînê jî bi awayekî jixweberî tê gotin.

Zêmar, bi wateya xwe ya teng helbestên ku li ser mirinê hatine gotin, bi wateya xwe ya fireh jî helbestên ku li ser hemû mijarên bi êş hatine gotin e. Nexweşî, derketina

bûkan ya ji malê, çûyîna leşkeriyê, bindestbûyîna welat
ango tarûmarkirina wî, qeza, hesret, afetên xwezayî,
mirina ajalên ku ji wan tê hez kirin jî wek cureyên
zêmarê tên dîtin (Kaya, 2014, r. 302).

Di civaka Kurdan de herwiha di civakên cînar de zêmar, exleb ji aliyê jinan ve tînin gotin. Christine Allison, li ser hilberandina zêmaran ya jinan tesbîtekê sosyolojîk dike û vê yekê wek taybetiyeye civakên pêderşahî dibîne. “Zêmar” ku di civakê de wek nişaneyê bêçarebûn, lawazî tê dîtin, lorikên zarokan yê ku hesta dilovaniyê dihewînin ji ber ku ji aliyê mêrê “maço” ve nayên pêşkeşkirin ev qad wek cihê îcra ya jinan dertên pêşiya me” (Vgh. Alkar, 2012, r. 406).

Zêmar bi gelemperî ji ber sedemên cudabûnê tînin gotin. Kilamên dengbêjan yê şîne jî bi heman awayê li ser rewşên dramatîk yê wek mirin, cudabûn, evîn û hwd. tînin gotin. Dengbêj di kilamên xwe de gelek caran şîna rêberên civakê digirin ku exleb bi bêbextî tînin kuştin. Ev cure kilam wek şêwe pêvajoya ku lehengê tînin kuştin bi awayekî teswîrî û kronolojîk îfade dikin. Eger ku leheng bi awayekî xedar hatibe kuştin nefreta li hember kujer û malbata wî tînin gotin. “Gelek caran ji bo ku kesê mirî neyê jibîrkirin dengbêjekî tînin wezîfedar kirin û li ser kesê mirî kilam tînin gotin. Di zêmarên bi vê awayê de dengbêj zêmarê bi taybet ji devê dayika kesê ku hatiye kuştin dibêje” (Kızıldemir, 2002, r. 395).

Li gel van mijaran di nav Kurdan de şîrên di navbera eşîran de ku di encamê de gelek kes tînin kuştin jî mijarê kilamên şîne ne. Di van cure kilaman de rûmet, cesaret û lehengiya malbat an jî eşîrê bi awayekî efsûnî tînin vegotin; herwiha kesên din dijber jî bi nefret û xirabî tînin teswîr kirin. Li gel van yekan em dibînin ku mijarên penaberî û sirgunê jî di kilamên şîne de dixuyên. Çîroka kesên ku bi sedemên aborî û siyasî koçber dibin û li welatê xerîbiyê dimirin bi awayekî dilşewat tînin gotin. Mijarekî din ya ku di kilamên şîne de dixuyê jî leşkerî ye. Tê zanîn ku wextê berê xizmeta leşkeriyê bi salên dirêj dewam dikir û ji xortên ku diçûn leşkeriyê tu agahî nedihat sitandin û gelek caran jî ew xort venedigeriyan.

Dengbêj bi hunera xwe bîra civakê ya dîrokî zindî dihêlin. Ji vî aliyê ve hinek kilamên şîne trawmayên civakê jî didin der. Kilamên şîne li ser guhdaran ango civakê hestên wek lehengî, tolhildan û hesretê peyda dike. Kilamên şîne bi dengê zîz û dilşewat tînin gotin. Dengbêj di dema gotina kilamên xwe de hunera vegotin û retorîkê di astên herî jor de bi kar tînin. Di kilamên dengbêjan de temaya serdest çî şîna çî mijarên din bin, hinek hunerên edebî tînin emilandin. Wek mînak di kilaman de herî zêde ev huner tînin emilandin; teşbîh, teşhîs, telmîh, mubalexe, hûsn-i talîl, tecahûl-i arîf. Ev yek ji aliyekî ve bandora li guhdaran zêde dike ji aliyekî ve jî di bîrê de cihê xwe qaîm dike.

Piştfî diyarkirina van taybetiyan em ê li ser kilamên şîne rawestînin û taybetiyên ku di vê beşê de hatin rêz kirin di kilaman de peyda bikin.

2. Di Kilamên Dengbêjan de Hêmanên Hevpar ên Şînê

Em ê di vê beşê de ji kilamên dengbêjan yên ku tê de hêmanên şîn û xemgîniyê derbas dibin mînak bidin. Kilamên ku em ê mînak bidin kilamên şer û kuştinê ne. Taybetiya van kilaman ew e ku di bîra civakê de cîh girtine. Di van kilaman de leheng ji ber sedemên curbicur tînin kuştin. Kuştina lehengan ya bi şikleki xedar di navenda bûyeran de ye. Em ê van kilaman ji aliyê hêmanên şînê yên hevpar û awayê vegotinê ve jî binirxînin.

Kilama ku em ê pêşî li ser rawestînin kilama bi navê “Şahîno” ye. Me vê kilamê ji gotina dengbêj “Zulfikar” deşifre kir. Kilam wiha ye:

“Şahîno”²

Dê heyyyyy..

Heylo mala bavê min şahîno looo...

Wê şahinoooo... payîza me hatî hewa saree

De mi dî sehera sibê bû

Ji bo sînorê erda bû

Şahînê mi pevçûn derxistin berê xwe dan mal

Ê de birayy agirkî bikev mala Hesenê Elî

Li pozê guhirê gulekî lê dane li bejn û balê Şahînê min î delalî

Weyla li min korî xeberek hatî dibê ji qefesa singaa xwe da birîndarî looo...

Ê de heylêee heylêee heylêee hey lo loo hey lo mala bavê mi Şahîno loo... axx..

Wî Şahînooo... çiyakê bi ser me de bişewite bi dar eeee... ax..

Lê min ê xeberkî girtî dibê Şahînê te birîndareeyy..

Mi dî can û cinazê Şahînê dane serê çar dara yavaş yavaş tîne ber bi malêee

Wî Şahîno te dilê mala diya xwe şewitaaand ocaxê mi kor bî lawoooo...

Weyla mala giraan bê xwedî û lo bê sermiyaaan looo...

² <https://www.youtube.com/watch?v=oi4vCb0Pc2Y>

Ê de heylêêê... heylêêê. Heylooo.. ê de heylo mala bavê mi Şahîno loo..

Xemê dilê dêka te tunebûu looo.axx..

De wezê pê hesiyam dibên Şahînê te birîndareeeyî

Mîn ê porê serê xwe rûçikan li çok u ciyê xwe daa..oooo...

De mi dî Şahînê mi serê xwe danî ser çoka dayika xwe ya rebennn...

Weyla li pişt û balê xanima dilê xwe mêze kiruuu..hasretê kişaaand canê xwe daa...

Ê de heyloo heyloo heyloo heylo lo heylo... heylo mala bavê mi Şahîno looo...

Wê Şahinooo zivistana me hatî berfê lê kîr

Lê mi dî qaz û quling neman li zozana xwe berdan derya jêrîn

Wa heywana hêlina xwe rast çêkir

Wî Şahîno te tenê piştta xwe dayî axê kendala oooo..

Bûka çardeşevî bi tevê xeml û xêza bûkanî vee.

Weyla tilî piçîkê henekirîî... heyla lê xanima dilêee xwe teslîmî kîr loo..

Ê de heyloo heyloo heyloo heylo lo heyloo ... heylo mala bavê mi Şahîno loo...

Wê Şahînoo îro dîsa diya te yê dil bigirêêê.. oooo... Axx...

Dê wezê bala xwe dimê li ser dilê dêya te bûye sê çar tene girêêê... axx..

Weyla li mi korê bav tune ye,

bira tune yee mamê wî tune ye pismamê wî tune yee..oyyy...

Ê de êl û eşîra mala bavê m jî dilsar e

De keskê tune here heyfa Şahînê mi bigrêê... oyy..

Ê de heyloo heyloo heyloo heylo lo heyloo ... heylo mala
bavê mi Şahîno loo...

Wî Şahînoo derdê dilê dêka te pir bûne kula daye serê
kulaaa... oyy.. axx...

Weyla mi dî ji xeml û xêza bûkaniyê xirabiyê şal û
temeziya xwe berda nava milaaa

De wezê dikim bi destê Şahînê xwe bigirim herim ji nava
gundê xayînann

Weyla mislîmanî li me nakin sitariyêê em ê ji xwe ra xwe
bavêjin nava gundê filaa

Ê de heyloo heyloo heyloo heylo lo heyloo... heylo mala
bavê mi Şahîno loo...

Temaya vê kilamê mirin e û girêdayê vê jî şîn û xemgîniyê bi aheng îfade dike. Di kilamê de kuştina lehengê bi navê “Şahîno” mijara sereke ye. Di kilamê de heyf anîn, nifirkirina li hember kujerên Şahîno, teswîrên lehengtiya “Şahîno” û li hember vê kuştinê rewşa dayika “Şahîno” tê vegotin.

Kilam bi keserê dest pê dike. Em dikarin gotina ku di destpêka kilamê de wek “Heylo mala bavê min şahîno looo...” hatiye gotin wek heyfanîn û destpêka xemgîniyê bixwînin. Di vir de forma “mala bavê min” ê guhdarvan hişyar dike ku bûyereki xemgîn qewimiye. Di van cure kilaman de kuştina lehengan bi “mal”ê re tê têkildarkirin. Li gor vê yekê kuştina kesekî ku bi taybet jî mêr be wek xirabûna “mal”ê tê îfade kirin; ev yek ji ber taybetiya civaka pêdersahî tê. Di civakên pêdersahî de “mal” li ser piştê mêr ava ye, mala bê mêr wek malekê bê sitûn tê dîtîn. Ji ber vê yekê di kilamên dengbêjan de jî xemgîniya li hember mirin ango kuştina lehengê mêr pêşî bi xirabûna mal û ocaxê ve tê teswîr kirin. Ev mînakê ji kilamê vê yekê baş îfade dike: “wî Şahîno te dilê mala diya xwe şewitaaand”. Herwiha dîsa ev gotina kilamê jî tesbîta me piştrast dike: “weyla mala giraan bê xwedî û lo bê sermiyaaan looo...” Bi vê awayê em dikarin forma “mala bavê min...” wek hêmanekî sereke yê kilamên şînê diyar bikin.

Hêmanekî din ya ku em dikarin wek hevpariyekî kilamên şînê diyar bikin forma “agir bikeve mala...” ye. Ev form di kilaman de ji neyaran re, fesadan re, axayan re, ji dewlet û nûnerên wê re, ji qatilan re û hwd. tê gotin û em dikarin bibêjin ku rasterast nifire jî. Di vê formê de jî têgeha navendî dîsa “mal” e û xirabûn ango şewitîna wê ji xwedê tê xwestin.

Piştê van forman dengbêj xebira kuştina leheng dide: “Li pozê guhirê gulekî lê dane li bejn û balê Şahînê min î delalî...” Ji vê gotinê em dikarin behsa formekê din bikin ku ew jî bi guleyê re têkildar e. Leheng gelek caran an li nava meydanekê an jî li cih û warekî tenha tê kuştin. Dema ku em bala xwe didinê leheng bi gelemperî bi guleyan tên kuştin ango tê birîndarkirin û birîne wan

xedar e. Her wiha di vê formê de qaliba “bejn û bala...” jî wek teswîra leheng tê gotin û hêmanekî hevpar yê kilamên şîne ye.

Di vê kilamê de peyva “birîndar” jî gelek caran tê dubare kirin. Ev peyv jî ku rewşa beriya mirina leheng îfade dike wek taybetiyekî hevpar ya kilamên şîne ye. Li gel van di vê kilamê de gotina “lê min ê xeberkî girtî...” jî formekî taybet e ji bo kilamên şîne. Em dikarin vê formê wek destpêka aksiyon û tevgerê jî bixwînin. Ev, xebera reş ku di kilaman de bi piranî wek “ji min re xeberekî hatî, min xeberek girtî, xeberekî anîn, xebera nexêrê û hwd.” tê emilandin.

Em dibînin ku di gelek kilaman de jin li hember rewşa mirinê porê xwe dirûçikînin. Ev yek li hember êşa mirinê wek bertekekê ye ku jin bi vê yekê canê xwe diêşînin. Di vê kilamê de jî bi vê şîklê hatiye gotin: “Min ê porê serê xwe rûçikan.” Herwiha ji vê gotinê diyar dibe ku vebêjerê vê kilamê jin e.

Gelek caran di kilamên dengbêjiyê de teswîrên demsalan tên kirin. Em dikarin bibêjin ku di kilamên şîne de bi taybetî teswîra demsalên zivistan û payîzê tê kirin, girêdayê van jî bi temaya mirinê re eleqedar behsa “sarbûnê” tê kirin. Ev teswîr di kilaman de wek; “payîza sar, zivistana sar, çemê sar, axa sar û hwd.” tê emilandin. Di vê kilamê de jî li ser zivistanê wiha hatiye gotin: “Wê Şahinoo zivistana me hatî berfê lê kîr...” Di dewama kilamê de jî wek hêmanekî jihevqetandinê “ax” wiha derbas dibe: “Wî Şahîno te tenê piştî xwe dayî axê kendala.”

Hêmanekî din ku em di kilamên şîne de rast tên di derheqê “çavê” de ye. Exleb vebêjerê kilamê li hember rewşa mirinê dixwaze kor bibe lewra kesê ku jê hez dikir hatiye kuştin û êdî dinya li ber çavê wî reş e. Ev daxwaz di kilaman de wek; “çavê mi kor bin, “çavê dayka te kor be” “weyla korê û hwd.” tê emilandin û em dikarin wek formekî hevpar ya van kilaman diyar bikin. Di kilama Şahîno de jî bi vê şîklê hatiye emilandin: “Weyla li mi korê...”

Formekê din ya ku em bi taybet di kilamên şer û şîne de rast tên daxwaza heyf-ango tolhîlanînê ye. Ev yek di kilaman de wek “hîlanîna heyfa xwînê” tê ditin û vebêjerê kilamê ji eşîra xwe, ji mêrê mala bavê xwe, birayê xwe daxwaza heyf-hîlanînê dike. Ev yek di kilama Şahîno de bi awayê gazindê hatiye gotin. Vebêjer ji ber tunebûna kesekî ku heyfa Şahîno bistîne bi gazind e. Di kilamê de ev beş wiha ye:

Weyla li mi korê bav tune ye,

bira tune yee mamê wî tune ye pismamê wî tune
yee..oyyy

Ê de êl û eşîra mala bavê m jî dilsar e

De keskê tune here heyfa Şahînê mi bigrêê...

Her wiha di van cure kilamên ku ji vê xebatê re bûne mijar de gotin û qalibên ku bi “dê/dayik” re eleqedar in jî tîn dîtîn. “Dê” ango “dayik” di formên wek “dayika te kor be, dilê dayika te..., dayik bi gorî û hwd.” tê emilandin. Di vê kilamê de jî “dê” bi van şiklan hatiye emilandin:

(...)Wê Şahînoo îro dîsa diya te yê dil bigirêê

(...)De mi dî Şahîne mi serê xwe danî ser çoka dayika xwe ya rebennn..

(...)Wî Şahînoo derdê dilê dêka te pir bûne kula daye serê kulaaa

Li gor van yekan di kilama Şahîno de hêmanên ku şîn û xemgîniyê temsîl dikin hatin şîrove kirin.

Kilamekê din ya ku ji bo vê xebatê hatiye bijartin kilama “Qasimo” ye ku me ji dengê Şeroyê Biro deşîfre kiriye.

“Qasimo”³

Qaaasimooo... Heyla lo lawoo... dilê dayka te hawarê vê gaziyêêê...

Dêranim lawo dilê dayka te hawarê vê gaziyêêê...

Cerda mala Şêgo giran e bila xêrê ayê nebîne

Şeveqda gurê sibatê xwe danînee

Gulekêêê li nava meydanê berî bedena Qasimê lawê meyro serekê siyara gula nêçîrvana dane

Qasimo menaal berxê mino menaal çavê reş belekê meke kendal

Şevêk şevê payîza wezê li ber serê birîndarê mala bavê’x

dêêranim lawo bûme cî û belgî û berpâl

Qasimooo.. lo heyla lo lawoo.. bihara vî welatî çî qa zû tê

dêêranim lawo bihara vî welatî çî qa zû tê êêê...

erdî kose ye erdî pasax e weyla lo lawoo.

Cerda mala Şêgo bila xêrê ayê nebîne

Şeveq da gurê sibatê zûzû bûnee (.....)

³ <https://www.youtube.com/watch?v=wkt34FyUsGU>

Qasimo menaal berxê mino menaal çavê reşbelekê meke
kendal

Şevê şevê payîza wezê li ber serê birîndarê mala bavê'x

dêêranim lawo bûme cî û belgî û berpâl

Qasimoo weyla lawo dilê dayka te kanî gazê berwarê

dêêranim lawo dilê dayka tê kanî gazê berwarê

Kerîpergelê Qasimê lawê Meyro giran e

Kerîpergelêêê Qasimê lawê Meyro serekê sîyara gula
nêçîrvana giran e dêranim

De şevê şevê payîza wezê li ber serê birîndarê mala
bavê'x rûniştîme

Dikim nakim dêranim lawo birîna kûr e kew lê nayê

Qasimo menaal berxê mino menaal çavê reşbelekê meke
kendal

Şevê şevê payîza wezê li ber serê birîndarê mala bavê'x
dêêranim lawo bûme cî û belgî û berpâl...

Kilama Qasimo kilamekê şîn û xemgîniyê ye ku ji aliyê dengbêjên cuda ve hatiye gotin. Di navenda kilamê de kuştina lehengê bi navê “Qasim”o heye. Di vê kilamê de jî atmosfera şîne li dor têgehên birîndarbûn, mirin û gazindê hatiye honandin.

Hêmana ewil ya ku em di destpêka kilamê de rast tîn wek îfadeya keser û hesretê “heylo lawiko” û di pişt re jî “dayik” e ku bi vê formê hatiye emilandin: “*dilê dayka te hawarê vê gaziyeêê...*” Di vir de em dikarin bibêjin ku vebêjer ê guhdarvan amade dike ango pê dide zanîn ku temaya vê kilamê şîn e. Di destpêkê de em dibînin ku hêmanên hevpar yê kilamên şîne dayik, hawar, gazî hatine emilandin. Emilandina hêmana “dayikê” di kilamên şîne de ji ber dilovanî û dilzîzbûyina wê ye. Herwiha forma vegotinê ya ku dayik bi xwe vebêjer e ango bi êşê re tê îfade kirin li ser guhdaran jî bandorekî cuda dihêle.

Wek ku di kilama “Şahîno” de jî hatibû dîtin di kilamên şîne de demsalên payîz û zivistanê dertên pêş. Di kilama “Qasimo” de teswîrekê bi demsalê re têkildar heye ku wiha ye: “*gurê sibatê xwe danînee.*” Ev şibandin ji bo neyaran ango kujerên “Qasimo” ye. Li gel vê yekê qalibekî din ya ku girêdayê demsalê di kilamê de tê dubarekirin ev e: “*Şevê şevê payîza wezê li ber serê birîndarê mala bavê'x...*” Teswîrên demsala payîzê gelek caran bi xemgîniyê re têkildar e, di kilamên şîne yê dengbêjan de jî ev taybetiya payîzê ya, “bêdengî, xemgîni, tenêbûn” tê emilandin.

Di dewama kilamê de em dibînin disa wek hêmanekî hevpar “nifir” li neyaran tê kirin. Ev yek di kilamê de wiha tê dîtin: “*Cerda mala Şêgo giran e bila xêrê ayê nebîne.*”

Di berdewamiya kilamê de ji hêmanên hevpar yên kilamên şer û şînê “gule” û “meydan” tên dîtin. “Gule” disa wek destpêka aksiyona vegotin û bûyerê tê dîtin. Herwiha ji bo peyv an jî motîfa “meydan”ê jî em dikarin li dor têgehên wek “mêranî, merdî, hêz, îqtîdar, wêrekî şêr(bûn)”ê şîrove bikin. “Meydan” di honandina kilamên şer û şînê de ji bo pesindayîna lehengê kilamê hêmanekî girîng e.

Birîn û birîndarî jî wek hêmanekî hevpar di vê kilamê de dertê pêşiya me. Di kilamê de” kew lê nehatina birînê” wiha tê gotin: “*Dikim nakim dêranim lawo birîna kûr e kew lê nayê...*” Wek li jor jî hate gotin birîn her tim “kûr û xedar” e.

Hêmanekî din ya ku di piraniya kilamên şer û şînê de dixuyê peyva “dêran” e ku exleb wek “dêran im” tê emilandin. Ev peyv tê wateya “perîşanî, talanî û wêranîyê.” Li gel vê em gelek caran rastê peyva “nemînim” jî tên ku bi vê peyvê vebêjer îfade dike ku li dû piştî mirina kesê ku jê hez dike êdî naxwaze bijî û êşa xwe yê bi tenê mayîne îfade dike.

Hêmanekî din ya ku di vê kilamê de dixuyê “belgî û berpâl” e ku, vebêjer dixwaze ji kesê birîndar re bibe belgî û berpâl. Li gel belgî û berpâlê di hinek kilaman de jî “doşek” derbas dibe ku xemgînî, nexweşî û birîndariyê îfade dike.

Kilamekî din ya ku me ji bo vê xebatê bijartiye kilama “Dengbêj Huseyno” ye ku li ser kuştina leşkerekî hatiye nivîsîn ku ji navçeya “Gimjim”ê ya li ser Mûşê ye.

“Dengbêj Huseyno”⁴

Kewê dibê rabe îro dilê dayka te rebenê

Gelo lawo mîna mîya ji êvarê hetanî sibê li ser bexê kalee kale...

Lawo payîz e eskerê xelqê hatin teskerê xwe sitandine hatineee male

Ezê di nav teskereciya de çavê xwe digerrînim nagerînim

îro nabînim bejn û bala Heyderê xwe delalee...

Têlqrafe ji enqera şewitî hatî go Elî mala te xirabe gelo bi cotekî kêra bîrîndar eee...

Ji êvarê hetanî sibê xestexana Enqerê da

hidura wî ber birînê wî tunîne lawo naleee nale...

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=7cX-_AgzJ4Y

Kewê dibê law Fatimê xwezil ji xêra mala xudê re ez ê qasekî li xestexana Enqerê da

Ji birîndarê mala bavê te re bûma doşek û bellîf law jê ra bibûma beerpaleee...

Ax lawoo lawoo bê Heyderê'm lawoo...

Bê heylo lo lawo bê heylo lo lawoo mi nedîto mi nebînaww...

Yazixê cinazê eskerê xestexana Enqerê da bê xweyî mawoo berxêê...

dê rebenê lawooayyy..

Kewê dibê Heydero lawo sibe ye bi dîyarê Enqera şewitî bikevim bi darêê te re...

Payîz e eskerê xelqê tevanî sitandine teeskere

Gelo çavê mi li rêya berxê mi qerimî

Îro ne kaxiz e ne meytûb e ne cewab e ne xeeber ee..

Têlqrafe ji Enqera şewitî hatî go Elî mala te xirabe gelo bi cotekî kêra bîrîndar e

Gelo derba kêrekê sûstalî ye derba ber pêşîra berxê mi xeeñçer e...

Kewê dibê hetanî sax bim li dinyayê ax bikim

Bibêjin sed heyf u sed yazixa Heyderê lawê Elî xortê qeemer e

Ax lawoo lawo lawo bê Heyderêem lawoo..

Bê heylo lo lawo heylo lo lawo mi nedîto mi nebînawwo

Yazixê cinazê eskerê xestexana Enqerê da bê xweyî mawoo berxêê...

dê rebenê lawooayyy..

Kewê dibê Heydero lawo sibe ye bi dîyarê Enqerê bikevim bi daraa bînee..

Ez ê çûme pêşîya teskereciya mi go bextê we xwedê ketime

gelo haya we ji heyderê mi tuunîne

Têlqrafê ji Enqera şewitî hatî go Elî mala te xirabe gelo
bi cotekî kêra bîrîîndar ee.

Ca rabe here Enqerê îro cinazê berxê xwe bigree bîne

Lawo ji rebê mi ve bavê te dijminê berxê xwe nazz nake

Eger gava bavê te dijminê berxê xwe naz ke

sala sedî yekî be wê bavê te dijminê berxê xwe bikuje
heyfa destêê xwe hilînee..

Ax lawoo lawo lawo bê Heyderêem lawoo...

Bê heyla lo lawo heyla lo lawo mi nedîto mi nebînawwo

Yaxizê cinazê eskerê xestexana enqerê da bê xweyî
mawoo berxêê... dê rebenê lawooayyy..

Kewê dibe Heydero lawo rabe îro dilê mi ji êvar da gelo
kêree kêr e

Lawo eskerê xelqê tamamî teskerê xwe sitand teskerê wa
daneee dêran

80

E çûme pêşiya teskereciya mi go bextê we xwedê ketime
haya we ji Heyderê mi tunîne

Yekî ji mi re digot Kewê porkurê mi' b çavê serê xwe dî

Gelo dosyê Heyderê te li stenbolê danîne erdê teskera wî
tije kirin daneee jê ra

Heyderê te hatî li Enqerê peya bû berê xwe da mala
xaaaalê ra

Gelo hayê Heyderê mi ji bayê felekê tunîne

cotek dujminê kafir kete pêşya berxê mi

qe ji xudê netirsiyan îro we eskerê mi da ber biçaxa li
beer kêraaa...

Gelî bira rebê alemê vî derdê nişanî kesî nede ewladê
merfa du sal eskerî' bke

Gelo kirne mînanî peza guraxwarî danîne nava tabûtê

dane ser piştê dolmîşê şandne Mûşa şewitî

gundê Vartoyê ez kalê bavê lawoo ez pîraa dê raa

Ax lawoo lawo lawo bê Heyderêem lawoo..

(Xudê ala qebûl neke îşalla)

Bê heylo lo lawo heylo lo lawo mi nedîto mi nebînawwo

Yazixê cinazê eskerê xestexana Enqerê da bê xweyî mawoo berxêê...

dê rebenê lawooayyy..

Kewê dibe Heydero lawo îşev li me hatî evar e gelo êvaraaaa îne

Kewê dibê Fatimê lawo l'te hêsîrê mi rebenê gelo Elî li te goooo îne..

Kewê dibê Fatimê Lawo îro tu'j daayîka xwe re bîne leganê şokê vê saabûnê

îro biray te ji rêya dûr tê biratî ye de raabe birînê berxê xwe bi destê xwe bişo

lawoo ji vêê xûnê hayy..

Kewê dibê Heydero lawo îro diya te pepûka meha vê kaaanûnê

Ez rabim herim Enqera şewitî deynim derê meclîsa mebûsa

Gelo destê xwe bavême bendê qaaanûnê

Dibêjin çar heb lîderê me heye belkî li dinyayê qe xêrê neeeebîne

Silêman Demirel mitefiqê Amerîqa ye tim u daim destê wî dirêj e yardimê jê diistînê...

Ecevit solci ye dixwaze qanûna Lenîn û Mao qomînîstê nava Rûs oooo Çînê

Nejmedîn erbaqan limêja sexte dike siyasetê kiriye aletaaa dînê

Qumandayê Turkeş Turkiye kirne mîna golaaa xwînê

Gelo malê bavê'm bi qurban be

Kenan Evren îkincî Ataturk wexta rabe serê xwe hiiiilîne

Ca bi destê vana bigre kelemçe'bke berê wa bide ûzinadê

Ancax eva heyfa xort û gêncê me biiistînê..

Ax lawoo lawo lawo bê Heyderêem lawoo..

Bê heyla lo lawo heyla lo lawo mi nedîto mi nebînawwo

Yazixê cinazê eskerê xestexana Enqerê da bê xweyî
mawoo berxêê...

dê rebenê lawooayyy..

Di navenda bûyerên vê kilamê de kuştina “Heyder” heye ku ew lehengê sereke yê kilamê ye. Ev kilam ji aliyê hêmanên şînê yê hevpar ve xwediyê dewlemendiyekê ye. Dema ku em bi gelemperî li vê kilamê dinhêrin dixuyê ku qewimîn ji aliyê dengbêj ve hatiye guhdarî kirin û honandina kilamê jî bi wê şiklê pêk hatiye. Ev yek di van gotinan de bi awayekî aşkera dixuyê:

“Yekî ji mi re digot Kewê porkurê mi’b çavê serê xwe dî

Gelo dosyê Heyderê te li stenbolê danîne erdê teskera wî
tije kirin daneee jê ra

Heyderê te hatî li enqerê peya bû berê xwe da mala xaaaalê ra...”

Wek taybetiya ewil ya kilamên şînê ku di destpêka kilamê de dertê pêşiya me “dayik” e. Dayik bi vê şiklê hatiye bikaranîn: “*Kewê dibê rabe îro dilê dayka te rebenê...*” Wek ku di destpêkên kilamên din de jî hatin dîtin ev awayê destpêkê ê guhdaran hişyar dike ku bûyereki mirin yan jî birîndariyê qewimiye. Li gel vê di cihekî din de jî dayik dîsa wek temsîla perîşanî, rebenî û wêraniyê bi çûka pepûkê wiha hatiye teswîr kirin: “*Kewê dibê Heydero lawo îro diya te pepûka meha vê kaaanûnê...*”

Di dewama kilamê de dîsa wek demsal payîz gelek caran tê dubare kirin: “*Lawo payîz e eskerê xelqê hatin teskerê xwe sitandine...*” Di vir de payîz wek demsala vegeerê ango wek demekê libendêmayînê/çaverêkirinê hatiye teswîr kirin û mijara kilamê jî li vir dest pê dike: lehengê kilamê “Heyder” jî leşkeriyê venagere. Herwiha meha kanûnê (meha ewil ya zivistanê) jî di kilamê de temsîla zivistanê dike û bi atmosfera xemnak ya kilamê re têkildar e.

Di destpêka kilamê de qaliba nedîtina “bejn û bal” a leheng jî dîsa wek hêmanekî hevpar yên van cure kilaman e. Wiha hatiye emilandin: “*Îro nabînim bejn û bala Heyderê xwe delalee...*” Her çend di destpêkê de bûyer hêj nehatibe gotin jî nexuyabûna “bejn û bala” leheng di derheqê dewama kilamê de fikrekê dide guhdaran.

Ji bilî van em dikarin peyva “telqrafê” ku di kilamê de derbas dibe wek “xebera reş” şîrove bikin. Li gel vê di kilamên ku li ser serhildan, şer û şînê de tînin gotin de qaliba “enqera şewitî” jî gelek caran tê emilandin. Ev yek pêvçûna di navbera dewlet û Kurdan de diyar dike û her tim bûyerên xemgînî, trawmatîk û mirinê îfade dike. Di kilamê de ev yek wiha hatiye emilandin: “*Têlqrafe ji enqera şewitî hatî go Elî mala te xirabe gelo bi cotekî kêra bîrîîndar ee...*” Di vê

Ez bextê te me hekîmoo rabe qutî melhemê xwe bîne
were mala mee..

Bes birînê Silêmanê Emer derman bike bê hîle oooo

Silêmanê Emer birînê wî derman bike lolo lolo looo
hekîmoo bextê te me bê hîle ooo...

Ez ê bidim tevî garan û pezê lolo gundê me ooo...

Heke tu bê Silêmanê Emer derman bikî bê hîle waa..

Ez ê bidim te vî her sê zeriye lolooo qesrêê... oooo...

Lolo lolo lolo Silêmaanoo sembol sor o simbêl bi
qîtaanoo

Derbekê lê dan Silêmanê Emer kuştin

eşîra Torê helayê bê ser u lolo bê sermîyanêê.. hêê..

Kilam li ser kuştina lehengê bi navê “Silêmanê Emer” hatiye gotin. Di navenda kilamê de birîndarbûna leheng, kuştina wî û teswîr û dîtînen li dor van rewşan hatiye vegotin.

84

Kilam bi gotina “*lo Silêmanoooo...*” dest pê dîke û wek ku di kilamên din de jî hate dîtîn di destpêkê de gotina navê leheng li gel “*lolo, lêlê û hwd*” nîşaneyê qewimînên xem û êşê ye.

Li dû vê destpêkê dengbêj mijara kilamê aşkera dîke: “*Eve serê çendîkî çen şeva bî çen roja bî Silêmanê Emer kuştin lolo lolooo...*” Dengbêj ango vebêjer piştê vê, behsa wesfên leheng dîke û xemgîniya li dû kuştina wî îfade dîke: “*Ez ê çibkim lolo loloooo... eşîra Torê binya mêrdînê helayê bê ser û xudaoooo loyy...*” Mirina lehengê mêr bi eşîrê re yek tê dîtîn û tradîsyona ku li ser piştê mêr bi rê ve diçe di vir de tê xuyan herwiha tê dubare kirin. Di dewama kilamê de daxwaza heyf hilanînê dixuyê:

“Rabû rextê milê va xorta kim

Heke mi heyfa Silêmanê Emer bilin kir...”

Yek ji hêmanên ku di kilamên şer û şînê de herî zêde tê emilandin jî peyva “derb” e ku kuştin ango birîndarbûna leheng îfade dîke û bi formên curbicur tê emilandin. Di vê kilamê de qaliba “derb” li gel qaliba “xwîn û birînê” wiha hatiye emilandin:

“Çawa derbeka lê dane

Silêmanê Emer lolo lo loo xûna wî nasekinê

Heta dankî sibê lolo loo birîna xwîn tê der...”

Di dewama kilamê de ji hêmanên kilamê şînê “hekîm, melhem, derman” dixuyên. Vebêjer ji hekîm daxwaza dermankirina birîna Silêmanê Emer dike û li hember vê jî tiştên ku bide hekîm rêz dike. Ev beş wiha ye:

“Silêmanê Emer birînê wî derman bike lolo lolo looo
hekîmoo bextê te me bê hîle ooo...

Ez ê bidim tevî garan û pezê lolo gundê me ooo...

Heke tu bê Silêmanê Emer derman bikî bê hîle waa..

Ez ê bidim te vî her sê zeriye loloo qesrêê... oooo...”

Kilamekî din ya ku em ê di vê xêbatê de li ser rawestin kilama “Bavê Koroxlî (Mûşa Şewitî)” ye ku ji aliyê “Meryem Xan” ve hatiye gotin û me jî di dengê wê derbasê nivîsê kiriye. Kilam wiha ye:

“Mûşa Şewitî /Bavê Koroxlî”⁶

Le hêêêê... wezê diyarî Mûşa şewitî ketim navî
daraaa...

Lê wezê diyarî Mûşa şewitî ketim navî daraaa...

De bejna Bavê Koroxlî ji şal u şapikan û kîtananaa..

Te têlqrafekî resmî ji Bavê Koroxlî re hatî girêdanaaa...

Perîşanêê bi sê denga li Perîxanê dikir gazîî...

digo xwezî pora serê min û te kurr bîî...

Derbeka lê dane li bavê Koroxlî ay bi sê gula ji canî
birîndar eee...

ay de bavo wey bavoo, wey bavo wey bavoo...

De axaooo tu axa yîî... tu gula mala Emerîî ay tu berxê
mala Xêlidîî...

Ay tu me’b destê dewleta Alî Osmanîî wey bavoo wey
bavoo...

De hêêêê... wezê li diyarî Mûşa Şewitî ketim navî
genimeee..

De wezê li diyarî Mûşa Şewitî ketim navî genimeee..

De dibêê têlqrafekî ji bavê Koroxlî re resmî hatî wezê
nizanim kî neee...

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=7ksDKgRi9iA>

Perîşanê bi sê denga li Perîxanê dikir gazî digo xweska
pora serê min û te kurr bêê...

De wekî roja li bavê Koroxlî diqewimî

Ay dê sê çar suwarê motka mîna zindanê Cengizxan
disekinî

ax de wey bavo wey bavooo...

Di navenda kilamê de kuştina lehengê bi navê “Bavê Koroxlî” heye. Di kilamê de bajarê “Mûş”ê jî wek mekân gelek caran tê dubare kirin.

Di gotinên destpêka kilamê de her çend “Mûşa Şewitî” nîşaneyê neyîniyekê be jî di derheq mijara kilamê de bi tena serê xwe zêde agahî nade me. Lê pişt re dîsa di gotinên destpêka kilamê de em dibînin ku forma “bejn û bal”ê derbas dibe ku me berê jî gotibû ev form ango teswîr bi guhdaran dide zanîn ku leheng pergî neyîniyekê hatiye ku dibe birîndarî an jî kuştin be. Ev form di kilamê de wiha hatiye emilandin: “*De bejna Bavê Koroxlî ji şal u şapikan û kîtananaa...*”

Gotina li dû vî jî forma “têlqraf”ê ye ku bi gazî û xeberê re girêdayî ye ku em dikarin wek hatina xebera reş jî şîrove bikin. Ev yek wiha hatiye emilandin: “*Te têlqrafekî resmî ji Bavê Koroxlî re hatî girêdanaa...*” Gotina li dû vî tesbîta me piştrast dike ku “têlqraf”a nexêrê ye û wiha dibêje:

“Perîşanê bi sê denga li Perîxanê dikir gazîî...

digo xwezî pora serê min û te kurr bîî...”

Herwiha em dibînin ku di vê gotinê de rasterast ji hêmanên kilamê şînê “gazî” û forma porê ya ku wek “pora serê min û te kurr bî” hatiye emilandin. Herçend hêj ku di derheq birîndarbûna leheng de tiştêkî zelal nehatibe gotin jî ev hêman di derheqê atmosfer û dewama kilamê de fikir didin me. Tekî Çifçi li ser porkurkirina jinan ya di dema şîn ango hawarê de wiha dibêje:

Kengî êşeke mezin çêbûye, yekî gelekî hêja hatiye kuştin
an jî tev kujiyek çêbûye, jinan porê xwe jêkiriye.
Porkurkirin, destnîşankirina şewata nava dilê jinan e. Îro
jî di şînan de em dibînin ku jin an porê xwe dirûçikînin,
an jî rûyê xwe bi neynûkên xwe reş dikin; xwe din ava
xwînê de dihêlin. (...) Di nava vê şînê de jinên şînbêj
kilamên nû diafirînin. Dengbêj jî ji van çavkaniyan avê
vedixwin (Çifçi, 2013, r. 25).

Li dû formên “gazî” û “porkurî”yê dengbêj bi awayekî ku tenasub çêbibe behsa kuştina Bavê Koroxlî dike:

“Derbekaa lê dane li Bavê Koroxlî ay bi sê gula ji canî
birîndar eee...”

ay de bavo wey bavoo, wey bavo wey bavoo...”

Ev gotin sê hêmanên bingehîn yê kilamên şînê di hundirîne ku ev “derb, gule û birîndarî” ne. Li gel vê dubareya gotina “wey bavo” jî em dikarin wek medet û teselî xwestina ji bavê şîrove bikin û wek forma “yadê rebenê” di nav hêmanên şînê de binirxînin.

Kilamekî din ya ku me ji bo vê xebatê hatiye bijart kilama “Hesenê Mala Mûsa” ye ku ji aliyê hinek dengbêjan ve jî wek “Ehmedê Mala Mûsa” jî hatiye gotin. Vê kilama ku ji hêla mijarê ve li ser evîndariyê hatiye gotin me ji dengê dengbêj “Mehme Gulî” deşifre kir. Kilam wiha ye:

“Hesenê Mala Mûsa”⁷

Eywax limiîn... Heywax limiîn... Lê malaaa min êêê...

Yadê rebenn... Hesenê mala Mûsa mi dixwaze mi biiidînê...

Yadê rebenn... sola lê qetiya ji hatinê ji çundînê...

Yadê rebenê kulavkê mala bavê mi qetiyaa ji raxistinêêê...

Yadê rebenê migo taweka mala bavê mi qul bûye ji hêka qelaaandînêêê..

Yadê rebenê Hesenê Mala Mûsa

delalîkê dilê mi beranê sorînkirî mi dixwaze lo mi bidînêêê...

Yadê rebenê mi go qelendê xwe bixwazin wek adetê lo’b serodinê

Yadê rebenê mi go heye hûn ê mi nedinê

min ê soz daye ez ê bikim kar û barê xwe yê lo revandinêêê...

Heywax li miin heywax limin lê.... Lê malaaa min êêê....

Yadê rebenê mi go Hesenê Mala Mûsa beranê sorînkirî nine mêre di kuştinêêê...

Yadê rebenê ji bona xudê hûn ê bidin hetka? Qaso lo kevnaajinêê.. oyyy..

Yadê rebenê heyfa mi nayê li kuştina mêran

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=XbXzs9LB-1s>

heyfa mi tê li çavê reş û belek simbêlê sorî sosinî
çavê reş û belek weyla li mi korê ax ketinêê
eywax li min eywax li min lê mala min êêê..
yadê rebenn hetka Qasoo digo Hesenê Mala Mûsa
mi go ev paayîz eee... wext maaziya..
yadê rebenê xelkê rahiştin tur û rotê xwe ye
xwe berdane çiyakê mazî lo çûn maaziya..
yadê rebenê weyla li mi korê ez û Hesenê Mala Mûsa
beranê sorînkirî
me yê rahişt tûr û rotê xwe ye me xwe berda çiyayê mazî
em ê çûne benda mala Qaso lo çûn mazîya
yadê rebenê mi go ez û Hesenê Mala Mûsa
em ê ji xwe re ketin kêf û di hineka ditin u laqirdiya..
erê gava Hesenê Mala Mûsa beranê sorînkirî
gava destê xwe avêt hemû mor û mircanê mi lo
qeetiya..
yadê rebenê mi go min û Hesenê Mala Mûsa
ji xwe re hûrik hûrik hebo hebo lo neqandiyaaa..
Yadê rebenê ez û Hesenê Mala Mûsa tiqo tiqo pev
keeniyan..
Erê weyla li mi korê mi bala xwe dayê tivingkî ji xama
xama lo diteqiyaa.
Yadê rebenê weyla li mi korê mi bala xwe dayêê Hesenê
Mala Mûsa beranê sorînkirî
Erê li nav gola xwînê bi ser zend û benê kalî bozêê lo
wergeerîya
Yadê rebenê mi go rih şîrîn bû min û Hesenê Mala Mûsa
me yê'b destê hevdu girt û lo em reeviyaa..
Yadê rebenê weyla li mi korê

mi bala xwe dayêê simkê qaso mi goo xurmîna hûtê nav devîyaa..

De çawa li pêşiyam min û Hesenê Mala Mûsa beranê sorînkirî lo wergeeriya...

Awî heywax li min heywax li min lê mala min êêê...

Yadê rebenê hûn ê Hesenê Mala Mûsa nekujin bidin hetka qasoo lo kevnaajînê...

Yadê rebenê heyfa mi nayê li kuştina mêran

heyfa mi tê mi go li simbêlê sorî sosinî

çavê reş û belek weyla li mi korê lo ax keetinêê...

heywax limin heywax li min lê mala min êêê...

Erê heywax limin heywax li min lê mala min êêê...

Yadê reben hetkê Qaso digo Hesenê Mala Mûsa

heyraa mi go bila li me nehataa îdaa loo vê qurbanêê...

Yadê reben min ê bala xwe dayêê

qîz û bûkê gundê me xwe xemilandine xwe berdane ber govendê ber dîîlanê

Yadê reben min ê bala xwe dayêê

mi go xortê gundê me re çek û sîlehê xwe berda, xwe berdabû lo ber nîşanê

Yadê weyla li mi korê keza kor poşman be li rîya malikê malê

Mîn ê bala xwe dayê çek û Hesenê Mala Mûsa

beranê sorînkirî mayî li alîkî lo di eyywanêê...

Ax heywax li min heywax li min lê malaa min ê...

Yadê rebenê mi go hûnê Hesenê Mala Mûsa nekujin

bidin xatirê hetka qasoo lo kevnaajînê...

Yadê rebenê weyla li mi korê heyfa mi nayê li kuştina mêran

heyfa mi tê mi go simbêlê sorî sosinî çavê reş û belek

weyla li mi korê loma ax keetinêê...

Ev kilama dirêj ku ji aliyê gelek dengbêjan ve hatiye gotin û di nav kilamên evîniyê de xwediyê navdariyê ye ji aliyê vebêjerekê jin ve tê gotin ku ev vebêjer herwiha lehengê kilamê ye ku dixwaze bi “Hesenê Mala Mûsa” re bizewice. Lê belê ev daxwaz rastê gelek astengiyan dibe û di dawiyê de jî bi kuştinê bi encam dibe. Kilam her çend li ser evînek bêmiraz be jî em dibînin ku mijara kuştin û lehengiyê jî dertê pêş. Herwiha hatiye dîtin ku bi kilamên din yên şînê re xwedî gelek hevpariyên e, ji ber vê yekê ev kilam jî di xebata me de cih girt.

Di kilamê de ji aliyê vebêjer ve gelek caran forma “mi go” tê emilandin û li gel îfadekirina daxwazê herçend kilamê nêzê diyalogê bike jî li hember vê em axaftin ango bersivê nabînin. Bi vê awayê vebêjerê jin serpêhatiya xwe û “Hesenê Mala Mûsa” vedibêje.

Kilam bi vê forma heyfanîn, êş û xemgîniyê dest pê dike: “*Eywax limiin... Heywax limiin... Lê malaaa min êêê...*” Di vê gotinê de ji bilî “eywax” û “heywax”ê gotina “mala min” dertê pêş ku di kilamên pêşî de jî bi formên cuda hatibû emilandin. Bikaranîna van her sê forman ligel hev hê di destpêkê de di derheqê kilamê de hin agahiyan dide me.

Li dû van formên destpêkê di bêhna duyem de vebêjer mijar û qewimînên kilamê yên muxtemel aşkera dike, bêhna duyem wiha ye: “*Yadê rebenn... Hesenê mala Mûsa mi dixwaze mi bîidinêê...*” Ev gotina kilamê diyar dike ku şîn ango xemgîniya vebêjer li ser evîna û mirazê ye. Di vir de forma “yadê reben” jî wek hêmanekî hevpar ya kilamên şînê dertê pêşiya me.

Vebêjer gelek caran pesnê “Hesenê Mala Mûsa” dide û heyfa xwe pê tîne. Yek ji van forman wiha ye di kilamê de:

“Yadê rebenê heyfa mi nayê li kuştina mêran

heyfa mi tê li çavê reş û belek

simbêlê sorî sosinî çavê reş û belek weyla li mi korê ax
ketinêê...”

Di vir de vebêjer bi qasê ku pesnê “çavê reş û belek” yê “Hesenê Mala Mûsa” dide ew qas jî li hember kuştina wî “korbûna çavên xwe” dixwaze. Ev daxwaza metaforîk ya ku li dor “korbûna çav”ê hatiye honandin hêmanekî hevpar ya kilamên şînê ye. Di vir de formekî din ya ku bala me dikişîne forma “heyfa mi nayê li kuştina mêran” e ku di kilamên dengbêjan de bi taybet jî di kilamên şerê de derbas dibe. Di xebata xwe ya hevpar de Wendelmoet Hamelink û Hanîfî Barîş di derheqê vê formê de wiha dibêjin:

“Vegotina “heyfa min bi vê yekê nayê, bi vê yekê tê” di van cureyên kilaman de zehf derbas dibe. Mirina şervanekî di şerekî gernasiyê de normal tê qebûlkirin, ku bi awayekî din ev zehf xembar e lê di şerekî wiha de

mirov dikare qebûl bike. Lê, çend şert û encamên ku di kuştina leheng de derdikeve diwartir e û mirov nikare qebûl bike” (Hamelink&Barış, 2004, r. 189).

Bi îlhama vê jêgirtinê, em dikarin bibêjin ku di vê kilamê de jî vebêjerê jin kuştina evîndarê xwe “Hesenê Mala Mûsa” bi pesindayîna wêfên wî estefîze dike û di nav peywenda gernasî û lehengiyê de bi cih dike. Herwiha, vebêjer kuştina leheng ya bi xedarî ji aliyê “Simkê Qaso” ve û “ax ketin”a çavê evîndarê xwe qebûl nake.

Xeynê van teswîra demsala payîzê di vê kilamê de jî dertê pêşiya me û em ji naverokê fêhm dikin ku ev bûyerên xemnak jî di demsala payîzê de diqewimin. Ev gotinên di derheqê payîzê de wiha ne:

“Hesenê Mala Mûsa mi go ev paayîz eee... wext maaziya...

yadê rebenê xelkê rahiştin tûr û rotê xwe ye xwe berdane çiyakê mazî lo çûn maaziya...”

Yek ji hêmanê kilamên şîne ku di vê kilamê de jî derbas dibe xwîn e ku bi vê şiklê derbas dibe:

“Yadê rebenê weyla li mi korê mi bala xwe dayêê Hesenê Mala Mûsa beranê sorînkirî

Erê li nav gola xwînê...”

Vebêjer ber bi dawiya kilamê ve -ango piştî kuştina “Hesenê Mala Mûsa”- bi rêya du rewşên dijber honandina xwe bêhtir xemdar dike û li aliyekî honandinê şîna xwe li aliyê din jî şahiya qîz û xortên gundê xwe datîne. Ev rêbaza dramatîzekirinê di kilamên şer ango şîne de bi şêwe û qalibên cuda tê dîtîn. Ev beş wiha ye:

“Yadê reben min ê bala xwe dayêê

qîz û bûkê gundê me xwe xemilandine xwe berdane ber govendê ber dîîlanê

Yadê reben min ê bala xwe dayêê

Mi go xortê gundê me re çek û sîlehê xwe berda, xwe berdabû lo ber nîşanê

(...) Min ê bala xwe dayê çek û Hesenê Mala Mûsa

beranê sorînkirî mayî li alîkî lo di eyywanê...”

Encam

Dengbêjî weke hunereke resen ya çanda Kurdan, ji aliyê vegotina bûyerên civakî ve xwedîyê girîngiyê ye. Dengbêj bi gelemperî li ser bûyerên ku civakê di bin bandora xwe de hiştine radiwestin. Di vê xebatê de li ser kilamên dengbêjan yê ku li ser şer û kuştinê ne hate rawestan. Kilamên ku li ser şer, kuştin û qewimînên xembar in me wek kilamên şînê bi nav kir. Me di vê xebatê de cih da cureya zêmarê jî, lewra ew jî wek kilamên dengbêjan yê şînê bi taybet li ser qewimînên xembar tên gotin. Li ser vê bingehe me di navbera zimanê zêmar û kilamên şînê yê dengbêjan de taybetiyên hevpar jî tesbît kir.

Di çarçoveya vê xebatê de 6 kilamên dengbêjiyê (Şahîno, Qasimo, Silêmanê Emer, Bavê Koroxlî, Hesenê Mala Mûsa û kilamek Huseyno ku li ser kuştina leşkerekî Gimgimê hatiye gotin.) hatin deşîfre kirin. Ev kilam ji aliyê naverok, teswîr, qalibên gotinê, herikîn û lihevanîna bûyeran ve hatin analîz kirin. Di encama analîza van kilaman de derket holê ku di kilamên dengbêjan de hêmanên şîn û xemgîniyê yê hevpar hene. Li gel vê yekê hat dîtin ku dengbêj di honaka kilamên şînê de zimanekî estetîzekirî bi kar tînin. Lehengên kilamên şer û kuştinê ji aliyê dengbêj ve tên îdealîze kirin. Vegotin bi gelemperî dualî diherike, li aliyek lehengê sereke (baş, qehreman) û li aliyê din ve jî lehengên xirab (xayîn, kujer) dertên pêş.

Hevpariyên kilamên şînê ku me di vê xebatê de tesbît kirine em dikarin wiha rêz bikin:

1. Di destpêka kilaman de piştî formên wek “heywax, eywax, lê lê, lo lo” bikar anîna navê lehengê.
2. Bikaranîna forma “mal”ê ku wek “malxirabo, mala min xirabe, malşewitî, mala te bişewite, agir bikeve mala...,” tê dîtin.
3. Di kilaman de formên ku bi dê/dayik re wek “dayê/yadê rebenê, dilê dayka te..., te dilê dayka xwe şewitand,” hatine emilandin.
4. Nifirkirina li neyar, fesad, nexêrxwaz û hwd. bi formên curbicur. Wek: “xêrê ayê nebînî, agirê kulê bikeve mala, mala.... bişewite, nezewicî, xêrê nebînî, şa nebî”
5. Bikaranîna forma “gule”yê ku kuştin ango birîndarbûna leheng îfade dike. Wek: “gulekî berî bedena, gulekî lê dane, bi.....guleyan.” Bi peyva “gule”yê re emilandina peyva “meydan”ê ku lehengê kilamê li meydanê tê kuştin û ev yek lehengî û wêrekiyê temsîl dike. Wek; “li orta meydanê, li nava meydanê.”
6. Qaliba “bejn û bal”ê ku ji bo teswîra leheng ya di dema kuştin yan jî birîndarbûnê de gelek ceran tê emilandin. “bejn û bala.....delalî.”
7. Bikaranîna peyva “birîndar” û formên girêdayê wê. Wek; “birîndarê mala bavê mi, birîna kûr, birînê birîndarê..., birîna xedar...”

8. Emilandina peyva “derb” ku kuştin û birîndarbûnê îfade dike. Wek; derbekî, derbeka/ê, bi sê derba...”
9. Forma “xeber”ê ku wek destpêka bûyeran ango aksiyonê ye. Exleb wek “xebera reş, xeberkî hatî, xeberkî girtî” herwiha di heman wateyê de emilandina “bang, gazî, hawar, bavo”. Emilandina “por”ê ku her tim girêdayê jinan e û li hember êşê di formên wek; “porkurê, pora te kur bî, pora xwe biqusînim, pora xwe bikim hefsar, biskbirîn, pora serê xwe bikim bawêşîn û hwd.” tê dîtin.
10. Di qada teswîrên demsalan de bikaranîna “payîz û zivistan”ê. Li gel vê peyva “sarbûn”ê jî tê emilandin. Wek; “çemê sar, axa sar...” Formên payîz û zivistanê wiha ne; “payîz hatî..., payîz e sar e, payîza vê welatê, *Şevêk şevê payîza...*”
11. Di kilaman de emilandina formên bi çavê re têkildar ku wek; çavê mi kor bî, çav korê, weyla li mi korê, çavê dêka/dayka te kor bî, korayî bi çavê.....hatî û hwd.” tên xuyan.
12. Di kilaman de emilandina peyvên ku perîşanî, bêçareyî û xemgîniyê diyar dike wek; “dêranim, nemînim, nemayê” jî wek hêmanên hevpar hatine dîtin.
13. Di kilaman de ji birîndar re dirustkirina “cî, belgî, beralp û doşekê” ku di van formên de tê emilandin; “wezê bibim cî û belgî û beralp, wezê raxim doşek û...”. Ev têgeh jî wek hêmanên hevpar hatine tesbît kirin. Girêdayê van ev form jî tên emilandin; “nexweşê bê hal, nexweşê nav nivînê...” Herwiha ev peyv û formên girêdayê van jî di kilaman de zehf tên emilandin; “dimirim, kul, derd, keser”.
14. Di kilaman de daxwaza heyfhilanînê wek; heyfa..... mi hilîne/hilînin, kes tune heyfa... hilîne, heyfa xwîna... hilîne û hwd.” tê dîtin.
15. Ev formên ku kuştinê wek mêranî û gernasiyê teswîr dikin jî di kilamên şer û şîne de gelek caran hatiye emilandin; “heyfa mi nayê li kuştina mêran..., heyfa min nayê li wê heyfê..., heyfa min tê li wê heyfê...”

Çavkanî

- Aktulum, K. (2013) *Folklor ve Metinlerarasılık*, Konya: Çizgi
- Allison, C. (2007) *Yezidi Sözlü Kültürü*, İstanbul: Avesta
- Alkar, Alkar, R. (2011), “Dengbêjlik Geleneği ve Toplumsal Cinsiyet: Midyat Örneği”, *Mardin Artuklu Üniversitesi, I. Uluslar Arası Keşf-i Kadim Sempozyumu: Matiate'tan Midyat'a Sempozyumu*, Mardin, 401-415
- Çifçi, T. (2013) “Di Kilamên Dengbêjan de Porbirrîn /Gulibirrîn”, *Nûbihar*, Hejmar: 125 25-27
- Çifçi, T. (2014) *Kilam û Jin*, İstanbul: Nûbihar
- Farqini, Z. (2011) *Ferheng Kurdi-Tirkî*, Enstîtuya Kurdi ya Stenbolê, Stenbol.

- Gürür, Z. (2014), *Dengbêjî Di Peywenda Patronajê De*, (Teza Lîsansa Bilind ya Neçapbûyî) Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin.
- Hamelink, W. Barış, H. (2014) “Dengbêj Di Sînoran De: Sînor û Dewlet Bi Nêrîna Kilam-Bêjên Kurd”, *Wêje û Rexne*, Hejmar: 3, 173-200
- Kardaş, C. (2017) *Âşîğın Sazı Dengbêjin Sesi*, Ankara: Eğiten Kitap
- Kaya, D. (2014) *Anonim Halk Şiiri*, Ankara: Akçağ
- Kızıldemir, Z. (2002) *Kürt Halk Şarkılarının Sosyal İşlevi, Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları*, (Haz: Mehmet Bayrak), Ankara: Özge 385-409
- Sanders, B. (2016), *Öküzün A'sı*. (çev: Şehnaz Tahir), İstanbul: Ayrıntı
- Taş, F. (2015) *Dengbêjlik Geleneği ve Dönüşümler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Ong, W. J. (2014) *Sözlü ve Yazılı Kültür*, İstanbul: Metis
- Özagaçhanlı, Z. (2012) “Kürtlerde Sözlü Kültür ve Hikâye Anlatıcılığı: Dengbejlik Geleneği”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, Bingöl, 788-807

Makale Geliş Tarihi: 25.04.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

ARAPÇAYI LEHÇE DÜZEYİNDE VE LATİN ESASLI BİR ALFABEYLE YAZMA VE ÖĞRETME: ÇUKUROVA ARAPÇASI ÖRNEĞİ

Muna YÜCEOL ÖZEZEN*

ÖZET

Bugün dünyada, çeşitli tarihsel gelişmeler sonucunda, coğrafik olarak Arap ana gövdesinden ayrılan veya başka devletlerin şemsiyesi altında yaşayan birçok Arap toplulukları vardır. Bu Arap gruplar lehçe düzeyinde bir Arapçayı kısmen sürdürmekte, yazılı dil olarak ise Arap harflerinden ve klasik ve standart Arapçadan (Fusha'dan) hızla uzaklaşmaktadırlar. Bu çalışmada Arapçanın özellikle küçük yaşta kullanıcılarına lehçe düzeyinde ve Latin esaslı bir alfabeyle öğretilmesi konusu, Çukurova Arapları ve Çukurova Arapçası esasında tartışılmış ve birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Dil Ölümü, Dil Öğretimi, Klasik ve Standart Arapça (Fusha), Arapçanın Lehçeleri, Çukurova Arapçası

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi,
e-posta: mozezen@cu.edu.tr

ABSTRACT

Writing an Teaching Arabic with a Latin-based Alphabet-The Example of Çukurova Arabic

Today in the world, there are many Arabic groups that are geographically separated from the main Arabian tree or live under the umbrella of other states as a result of various historical developments. These Arabic groups partially maintain a dialectic Arabic language, and as a written language they are rapidly moving away from the Arabic alphabet and from the classical and standard Arabic (from Fusha). In this study, the topic of teaching Arabic with a Latin-based alphabet, particularly at the level of dialects of the younger members, was discussed on the basis of Çukurova Arabs and Çukurova Arabic and some suggestions were made.

Key Words: Language Death, Language Teaching, Classical and Standard Arabic (Fusha), Arabic Dialects, Çukurova Arabic

Giriş

Çukurova Arapçası, en genel görünümüyle, Adana, Mersin ve Tarsus Arap Alevilerinin kullandıkları sözlü bir Arap lehçesidir. O. Jastrow'un, Suriye "yerleşik" Arap lehçelerinin bir devamı ve ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü (Jastrow, 2006, s. 154-156), S. Procházka'nın da Suriye-Lübnan lehçe grubu içindeki "kıyı lehçeleri"nden olduğunu belirttiği (Procházka, 1999, s. 115) bu Arapça üzerine son zamanlarda özellikle Avrupa ve Amerika'da arşivleme ve belgeleme çalışmaları belli bir ivme kazanmıştır¹. L. Johanson "Verimli sosyal işlevlerini kaybeden bir dile, saha araştırmaları aracılığıyla yeni işlevler yüklenmez." demektedir (Johanson, 2011, s. 50; ayrıca Johanson, 2007). Yazık ki Çukurova Arapçası da verimli sosyal işlevini kaybetmiştir ve söz konusu belgeleme ve arşivleme çalışmaları Çukurova Arapçasının etkin kullanımını sağlamamaktadır. Aileler, içinde buldukları jeo-politik konumu, çocuklarının eğitimlerini ve bu eğitim sonucunda güvenli bir gelecek elde etmeleri gerektiğini düşünerek onlara bu dili öğretme gereğini artık duymamaktalar. Başka bir deyişle, Çukurova Arap Alevileri belirli bir yaşın üzerindeki anne-babalarıyla ve dede-nineleriyle bu Arapçayı kısmen kullanarak anlaşsalar da bu dili çocuklarına aktarma gereği duymamaktadırlar. Buna bir de enetelektüel işlev kaybını eklemek gerekir.

1. Çukurova Arapçası

Çukurova Arapları Türkçe eğitim aldıkları için, entelektüel konulardaki iletişimleri de Türkçe sözcük ve terimlerle olmaktadır: *telefon, cep telefonu, CD, bilgisayar, kuram, kavram, kültür, emperyalizm, Birleşmiş Milletler Örgütü, Avrupa Birliği, ekonomik kriz, güç odakları, küreselleşme, küresel iklim değişimleri, nükleer silahsızlanma, açılım, derin devlet, paralel devlet, demokratikleşme, eksen, eksen kayması* gibi. Bütün bunlar göz önünde

¹ Örneğin Procházka Stephan (2002), *Die Arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. Bizim de hazırladığımız *Kān Yā Mā Kān (كان يا ما كان "Bir Varmış Bir Yokmuş"-Çukurova Arapçası Sözcükleri)* başlıklı çalışmamız büyük ölçüde tamamlanmış, yayın aşamasına gelmiştir.

bulundurulduğunda ortaya Çukurova Arapçasının geleceği konusunda ‘elde umut verici çok az şey kaldığı’ gibi bir sonuç çıkmaktadır. Ancak dil, kendi kendini ayakta tutan canlı bir varlık olmadığına göre (Nettle-Romaine, 2002, s. 20), Çukurova bölgesinde ve Antakya’da², kendilerini “yerli halklardan biri”³ olarak tanımlayan, tahminen 2 milyonu aşkın Arap’ın⁴ kendi dillerini yaşatmak ve bu dille yaşamak konusunda yeterli isteği gösterdikleri takdirde bu umutsuz durumun tersine çevrilmesi de mümkün olabilecektir.⁵ Çünkü Çukurova Araplarının Türkiye Cumhuriyeti’nin toplam nüfusuna oranı, birçok devletin (örneğin 320 bin nüfuslu İzlanda’nın veya yaklaşık 415 bin nüfuslu Malta’nın) toplam nüfuslarından fazladır ve söz konusu devletler, kendi dillerini yaşamak veya yaşatmak konusunda genel olarak bir sıkıntı çekmemektedirler.

İşte bu noktada Çukurova Arapçasının bir eğitim dili olması veya en azından eğitim-öğretim sürecinin kısmen de olsa bir parçasını oluşturması, bu dilin ölüm sürecini yavaşlatacaktır. B. Sanders, sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin topluluklar üzerinde kökten sarsıcı değişimler yarattığını, ancak dünyada sözlü kültürlerin pek azının bu değişimi yaşadığını belirtmektedir (Sanders, 2013, s. 13). Çukurova Arapları da sözlü kültürlerini yazıya geçirememiş ve okullarda Türkçe eğitim almak durumunda kalmış bir toplumdur. Sanders “Okulda öğretilen diller kişinin varoluş şekli üzerinde baskı kurar ve algılamasını kontrolü altına alır.” demektedir (Sanders, 2013, s. 111). Buna göre, Türkiye’de yaşayan çeşitli dilsel gruplar bir resmi dil çevresinde toplanmışlardır ki bünyesindeki farklı etnik grupları tek bir dil şemsiyesi altında toplamak, bugün dünyada birçok devletin tercih ettiği bir uygulamadır. Ancak, bu dilsel grupların kendi dillerini yazıya geçirme ve bu dille eğitim alma talepleri de varlıklarının devamı açısından bir gerekliliktir. Peki, Çukurova Araplarının yazı dilleri nasıl olmalıdır? Bu eğitim dili Arap dünyasındaki genel uygulamalara paralel olarak klasik Arapça mı, yoksa yerel bir özellik gösteren Çukurova ve Antakya Arapçalarıyla mı olmalıdır?⁶ Çukurova Arapçasının, klasik Arapçanın bir kültür

² Antakya Arapçası da belli bazı sesbilgisel (phonologic), biçimbilgisel (morphologic) ve sözlükbilimsel (lexicologic) farklılıklar taşımakla birlikte, Çukurova Arapçasının en yakın komşusudur (bk. Arnold: 1998). Öte yandan, bu çalışmadaki “Çukurova Arapları” ve “Çukurova Arapçası” terimleri makro bir bakışın ürünüdür. Türkiye’de 1970’lerden başlayarak Güneydoğu Anadolu bölgesinden (örneğin Mardin ve çevresinden) Çukurova bölgesine gelip yerleşen “yerli” Araplarla, son 7 yılda Suriye’den gelip bu bölgeye yerleşen ve kalıcı olup olmadıkları henüz belirsiz olan Araplar konunun mikrolarını oluşturmaktadır ve bölgenin Arap nüfusu betimlemelerinde artık bu mikro durumları da göz önünde bulundurmak daha sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

³ “Yerlilik” konusu ciddi bir toplumbilimsel sorunsaldır. Daha erken gelenin, şu veya bu nedenle daha sonra gelenden daha fazla hak sahibi olduğu önkabulünü içeren “yerlilik” kavramı üzerinde daha uzun süre düşünmek ve bu kavramın içeriğini daha uzun süre tartışmak gerek.

⁴ Çukurova Araplarının dünya ve Türkiye ölçeğindeki nüfusları konusunda kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) raporlarına göre, Türkiye Cumhuriyeti nüfus sayımları içinde etnik kökenin de ortaya konulmasına yönelik olarak sorulan “Ana diliniz nedir?” türünden sorular, son olarak 1965 nüfus sayımında sorulmuştur.

⁵ Dil hakları bilinci ve dil hakları taleplerinin hukuksal boyutlarıyla ilgili olarak bk. Koçak: 2013.

⁶ Anayasa Mahkemesi, 6411 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’da Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un anadilde savunmaya olanak tanıyan hükümlerinin iptal istemini reddetmiştir. Bu gelişme, anadilde eğitim hakkını da gündemde tutacaktır.

ve eğitim dili olarak kullanıldığı merkezlere uzaklığı, Çukurova Araplarının Arap harfleri konusundaki yetersizlikleri, dahası Arap alfabesini öğrenmenin güçlüğü konusundaki önyargıları, eğitim dilinin klasik Arapça olması konusunda daha gerçekçi tutumlar sergilenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim TRT'nin klasik ve standart Arapçayla yaptığı kısa süreli televizyon yayınlarının Çukurova Arapları tarafından neredeyse hiç izlenmiyor olması, Çukurova Arapları'nın klasik ve standart Arapçaya belli bir mesafede durduklarını, hatta bu Arapçaya yabancılaştıklarını göstermektedir. O halde, Çukurova Arapçası kendine özgü bir lehçe olarak yazıya geçirilebilir. Kanaatimce böylesi bir tercih, Arap dünyasından tamamen kopuş anlamına gelmez, aksine yok olan bağın yeniden tesisini mümkün kılar. Bu bağın yeniden tesisi ise yeni entelektüel kavramların göstergesi olan sözcüklerin ve bilimsel terimlerin Çukurova Arapçasına geçişini hızlandırır ve böylelikle Çukurova Arapçası sözlü bir kap-kacak dili olmaktan kurtulur.

2. Çukurova Arapçasının Harf Sistemi Sorunu

Peki Çukurova Arapçası hangi harf sistemiyle yazıya geçirilmelidir? Arap harf sistemiyle mi yoksa Latin kökenli başka bir harf sistemiyle mi? Belirttiğimiz gibi, Çukurova Araplarının Arap harflerini öğrenmenin güçlüğü konusundaki önyargıları, Arapçayı klasik Arapça üzerinden ve Arap harfleriyle öğrenmeye çalışan az sayıda bireyin bu çabalarının genellikle yarım kalmış bir maceraya dönüşmesi Latin kökenli bir harf sisteminin tercih edilmesini daha makul hale getirmektedir. Bu tercih, bugün yalnızca Latin harfleriyle ve Türkçe eğitim alan Çukurova Araplarının (özellikle çocukların)⁷ motivasyonunu da arttıracak, öğrenme sürecindeki başarılar öğrenme isteğini arttıracaktır.

Buna göre, Çukurova Arapçasının yazıya geçirilmesi konusunun iki boyutu bulunmaktadır:

1. Çukurova Arapçasının bilimsel veya yarı-bilimsel olarak yazıya aktarılması sorunu,
2. Çukurova Arapçasının, bir yazı dili olarak geliştirilmesi talebi söz konusu olduğunda nasıl yazıya geçirileceği sorunu.

İlk boyut ile ikinci boyut arasında hedef kitle bakımından farklar vardır. İlk boyutta hedef kitle dilbilim ve dilbilgisi konularında çağdaş ve evrensel düzeyde birikimi olan araştırmacılar, ikinci boyutta çoğu kadın ve çocuklardan oluşan genel dil kullanıcılarıdır. Birinci hedef kitle sayıca çok çok azdır ve bu kitle için kullanılacak en uygun alfabe *Uluslararası Sesbilgisi Alfabesi (IPA = International Phonetic Alphabet)*'dir. Algısı güç birçok özel işareti barındıran bu alfabenin Çukurova Arapçası genel dil kullanıcılarına hizmet edemeyeceği

Böyle bir gelişmenin Türkiye siyaseti bakımından sonuçlarının ne olacağı sorununu bir kenara bırakarak, Çukurova Araplarının bu noktada herhangi bir altyapı hazırlığı olmadığını belirtmek gerekir.

⁷ Çukurova Araplarının Türk eğitim sistemine adaptasyonları konusundaki, birçoğu zorlayıcı kabul edilebilecek tutumlar için bk. Mertcan: 2013.

ortadadır. Ancak, sesbirimlerinin sesletim (telâffuz) özelliği Türkçeden az ya da çok farklı olan, kimi sesbirimleri ise Türkçede hiç bulunmayan Arapçayı yazıya geçirirken Türk-Latin alfabesinden farklı birtakım işaretler kullanılması da kaçınılmazdır. Aslında, Arap harflerini ve klasik Arapçayı bilen, Kuran'ı özgün biçiminden okuyup anlayabilen, kimi ayetleri ve Arapça duaları özgün sesletiminden uzaklaşmadan Latin harfleriyle Arap yazısını bilmeyen genç dil kullanıcılarına aktarmak isteyen bazı dil kullanıcıları (özellikle din adamları), bu sorunu bir filolog yaklaşımıyla farketmiş ve kendilerince çözüm üretmişlerdir. Örneğin Çukurova bölgesinde Arapçanın Türk-Latin harflerine çevrilmesi sürecinde yaygın olarak kullanılan şu işaretler, gerçekten de sorunun belli ölçülerde çözümü olmuştur:

- Patlamalı bir arka damak ünsüzü olan /k/ sesi (ك) için “K̇”,
- Türkçede bulunmayan ayın ünsüzü (ع) için, Türkçede karşılandığı ünlünün üzerinde olmak üzere “^”,
- Gayın ünsüzü (غ) için “Ġ”,
- Hırıltılı, sızıcı bir gırtlak ünsüzü olan /h/ (ح) için “Ġ”,
- Türkçede bulunmayan ve Arapçanın sesletimiyle büyümemiş ve Arap olmayan birisinin sesletmesi gerçekten güç görünen /h/ (ح) için “Ĥ”.

Öte yandan, Arap dünyasına genel bir bakışla bakıldığında (Arap ülkelerinin televizyon programlarına, özellikle sinema filmleri ve dizilere, son siyasal gelişmeler üzerine ülkemizde bulunan Suriyeli konuklara vb.) Arapçayı bilişim ortamlarında (internet ve cep telefonu gibi) Latin harfleriyle yazmak isteyen genç dil kullanıcılarının, bu tür sesbirimsel farklılıklardan doğan ihtiyaçları birtakım rakamlar veya simgeler kullanarak aşmaya çalıştıkları gözlenmektedir. Aslında bilişim ortamlarındaki yazılı iletişim için birtakım rakamların, bazı özel kısaltmaların ve ikonların kullanılması, bugün bütün dünyada özellikle de gençlerin küresel bir eğilimleri durumundadır. Ancak, Çukurova Arapçası için önerilecek alfabede doğal olarak bu tür tercihlere yer verilemez. Çünkü bu hem iki iletişim düzleminin (genel dilin ve internet dilinin) hem de iki simgesel düzlemin (matematiksel simgelerin ve fonetik simgelerin) birbirine karıştırılması anlamına gelecektir.

Buna göre ikinci boyut göz önünde bulundurulduğunda da özel ancak çeşitli düzlemlerin birbirine karıştırılmadığı bir alfabenin geliştirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Latin kökene dayanacak olan bu alfabe, Türk-Latin alfabesiyle eğitim alan genç Çukurova Arapçası kullanıcıları için pratik olacağı gibi, Çukurova Arapçalarının dünyanın “gelişmiş” kültürlerine eklenmelerinde de kolaylaştırıcı bir etken olacaktır. Çukurova Arapçasının Latin kökenli bir

alfabeyle yazıya geçirilmesi konusundaki önerilerimiz⁸ aşağıdaki *Tablo*'da görülmektedir: *

Tablo: Çukurova Arapçası İçin Önerilen Latin Esaslı Alfabe⁹

Latin kökenli işaret	Arap alfabesindeki birincil işaret (harf) veya ikincil işaret (hareke) karşılığı	sesbirim değeri	Örnekler
Ā, ā	آ	uzun, kalın <i>a</i> ünlüsü için	<i>dāc, dā'w't</i>
Ä, ä	إ	<i>a</i> ile <i>e</i> arası kısa <i>a</i> ünlüsü (açık <i>e</i>) için	<i>ķälb, äkıl</i>
Ā̄, ā̄	ا	<i>a</i> ile <i>e</i> arası uzun <i>a</i> ünlüsü (açık uzun <i>e</i>) için	<i>māl, kāyā'ym</i>
B, b	ب	patlamalı, tonlu bir çift dudak ünsüzü olan <i>b</i> için	<i>bıgd, bhārāt</i>
C, c	ج	yarı sızıcı, tonlu, bir diş damak ünsüzü olan <i>c</i> için	<i>cännä'y, cıld</i>
Ç, ç	ش , -	(daha çok alıntı sözcüklerde olmak üzere) yarı sızıcı, tonsuz, bir diş damak ünsüzü olan <i>ç</i> için	<i>çörtān, çöp</i>
	د	patlamalı, tonlu, ince bir diş et ünsüzü olarak <i>d</i> için	<i>dārs, dyānā'y</i>

⁸ Arapçanın Latin harfleriyle yazıldığı ilk ülkelerden biri de bir takımada devleti olan Malta'dır. Malta'ya MÖ 8. yüzyılda Sami kolundan gelen Fenikeliler (Kenaniler) yerleşmiştir. Fenikelilerin gelişi, Malta takımadalarındaki tarihöncesi çağları sona erdirmiştir. Takımadalara ikinci Sami akını, MS 9. yüzyıldaki Kuzey Afrika Arapları'nın akınıdır. Fenikeliler zamanında çoktanrılı olan Malta, Roma İmparatorluğu zamanında Hristiyanlaşmıştır. Malta'da bugün iki resmi dil bulunmaktadır: Maltaca ve İngilizce. Maltaca, yerli dile (Bu dil bugün daha çok Fenikelilerin yurdu olan Lübnan-Suriye hattında kullanılan Arapçaya benzemektedir.) birtakım Anglo-Sakson ve Latin gramer özelliklerinin eklenmesiyle ortaya çıkan Sami ağırlıklı karma bir dildir. İngilizcenin buradaki durumu, ekonomik bakımdan olduğu kadar yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bakımından da zayıf durumundaki Malta'nın, İngilizce dil okulları, yaz kampları ve turizm yoluyla ekonomisini canlandırma çabalarıyla açıklanabilir. Bugün Maltaca 28 harften ve iki harf birleşiminden oluşan bir Latin alfabesiyle yazılmaktadır. Bu harfler şöyle sıralanabilir: A (a), B (b), Ć (ć), D (d), E (e), F (f), Ğ (ğ), G (g), Gh (gh), H (h), I (i), IE (ie), J (j), K (k), L (l), M (m), N (n), O (o), P (p), Q (q), R (r), S (s), T (t), U (u), V (v), W (w), X (x), ¼ (z), Z (z). Örneğin *mara* "kadın", *bniadem* "adam", *ikel* "yemek / yiyecek", *jitkellmu* "konuşmak", *dinja* "dünya", *ahbarijiet* "haber / haberler", *kteb* "kitap", *omm* "anne", *jikteb* "yazmak", *ghajnejn* "göz / iki göz", *imhabba* "sevgi", *ras* "baş", *tieqa* "pencere", *sıdra* "ağaç", *Jisimni Mine*. "Benim adım Muna.", *Għandi tiġel*. "Bir çocuğum var.", *Inti il-ma taxxorb*. "Sen su içiyorsun." *I jridu jit għallmu Malti*. "Maltaca öğrenmek istiyorum." gibi.

⁹ Tabloda Çukurova Arapçası için ÇA ve Standart Arapça için SA kısaltması kullanılmıştır.

* *Karakterler özel bir font ile hazırlanmıştır. Örijinal özelliklerini kaybetmemeleri için tablo imaj olarak metin içine yerleştirilmiştir. Editör*

İ, i	- , ِ	kısa <i>i</i> ünlüsü için	<i>kānni</i> , <i>biycġb</i>
Ķ, ķ	ق	patlamalı, tonsuz bir arka damak ünsüzü olan <i>k</i> için	<i>ķiġil</i> , <i>birġkān</i>
K, k	ك	patlamalı, tonsuz bir ön damak ünsüzü olan <i>k</i> için	<i>kālāwb</i> ; <i>kāġġ</i>
L, l	ل	tonlu, akustiği kalın ancak fizyolojik olarak ön çıkışlı bir diş eti damak ünsüzü olan <i>l</i>	<i>lākāwn</i> , <i>lūlā</i>
M, m	م	tonlu, genizsi bir dudak ünsüzü olan <i>m</i> için	<i>matar</i> , <i>millāw</i>
N, n	ن	genizsi, tonlu bir diş eti ünsüzü olan <i>/n/</i> için	<i>nkāġh</i> , <i>nīʿmāw</i>
Ō, ō	و	(çoğunlukla uzun ve yarı ince <i>u</i> ünlüsüne denk olarak) uzun ve yarı ince <i>o</i> için	<i>ōdā</i> , <i>sōbāw</i>
Ö, ö	- , ُ	(alıntı sözcüklerde olmak üzere ve çoğunlukla kısa ve yarı ince <i>u</i> ünlüsüne denk olarak) kısa, ince <i>ö</i> için	<i>örātʿmānāw</i> , <i>dōş</i>
P, p	- , ب	alıntı sözcüklerde olmak üzere, tonsuz, patlamalı bir dudak ünsüzü olan <i>p</i> için	<i>pantrūn</i> , <i>picamāw</i>
R, r	ر	çarpmalı, tonlu bir diş eti ünsüzü olan <i>r</i> için	<i>rīzķ</i> , <i>rāʿd</i>
Ş, ş	ص	sızıcı, tonsuz, kalın bir diş eti ünsüzü olan <i>s</i> için	<i>şala</i> , <i>ķafaş</i>
S, s	س	sızıcı, tonsuz ince bir diş eti ünsüzü olan <i>s</i> için	<i>syāġā</i> , <i>sīlfāw</i>
	ث	SA'da peltek <i>/ts/</i> sesletiminde olan ancak ÇA'da sızıcı, tonsuz, ince bir diş eti ünsüzü olan sesletilen <i>s</i> için	<i>misāl</i> , <i>āsār</i>
Ş, ş	ش	sızıcı, tonsuz ince bir diş eti ünsüzü olan <i>ş</i> için	<i>şāms</i> , <i>şākwāw</i>

D, d	ض	ÇA'daki sesletimi, Türk-Latin alfabesinde "d" harfiyle gösterilen ve kalın ünlülerin yanında yer alan /d/ den farklı olmayan, sızıcı, kalın, dış eti ünsüzü olan <i>d</i> için	<i>ramadān, däyyîk</i>
	ظ	SA'da /d/ ve /z/ arası sesletilen, kalın, sızıcı dış eti ünsüzü olan <i>d</i> için	<i>nadar, hafad</i>
	ذ	SA'da /d/ ve /z/ arası sesletilen, ince, sızıcı dış eti ünsüzü olan <i>d</i> için	<i>lāzzāv, dākār</i>
F, f	ف	sızıcı, tonsuz bir dış dudak ünsüzü olan <i>f</i> için	<i>fāra, fistān</i>
G, g	ك , -	(daha çok alıntı veya /k/ > /g/ değişimi yaşayan sözcüklerde olmak üzere) tonlu, patlamalı bir ön damak ünsüzü olan <i>g</i> için	<i>gāmāʿ, gbīr</i> (< <i>kbīr</i>)
Ġ, ġ	غ	patlamalı, tonlu bir arka damak ünsüzü olan <i>g</i> için	<i>gāšīm, glāʿf</i>
Ḥ, ḥ	خ	sızıcı, hırıltılı, tonsuz bir ön damak ünsüzü olan <i>h</i> için	<i>ḥāymāʿ, ḥōrtūm</i>
Ḥ, ḥ	ح	sızıcı, tonsuz bir ses yolu ünsüzü olan <i>h</i> için	<i>dbīḥā, ḥāsnāʿ</i>
H	ه	sızıcı, tonsuz bir sert damak ünsüzü olarak sesletilen <i>h</i> için	<i>hāyyin, hānā</i>
h	ه , -	düşme aşamasındaki-belli belirsiz sesletilen <i>h</i> için	<i>Ālla^h, kitāb^h</i>
Ī, ī	ي , -	kısa <i>ve</i> <i>i</i> ile <i>i</i> arası <i>i</i> ünlüsü için	<i>cīsr, qīnn</i>
Ī, ī	-	belli belirsiz sesletilen, <i>al</i> tanımlığındaki /ā/ nin yerini tutan ve genellikle bir ulama ünsüzü gibi işlev gören <i>i</i> ile <i>i</i> arası <i>i</i> ünlüsü için	<i>Sāktārt id-dīnyā, Mātārt il-kaṭṭa.</i>
Ī, ī	ي	uzun /i/ için	<i>baṭṭīḥ, šīr</i>

Ṭ, ṭ	ط	patlamalı, tonsuz, kalın bir diş eti ünsüzü olan <i>t</i> için	<i>ṭaʿām, baṭṭ</i>
T, t	ت	patlamalı, tonsuz, ince bir diş eti ünsüzü olan <i>t</i> için	<i>tiks Ṭ'd, mtārrāk</i>
	ث	SA'da pelték /ts/ sesletiminde olan ancak ÇA'da sızıcı, tonsuz, ince bir diş eti ünsüzü olan sesletilen <i>t</i> için	<i>tfṬ (> dfṬ), símm</i>
Ū, ū	و	(zaman zaman uzun ve yarı ince <i>o</i> ünlüsüne denk olarak) uzun ve yarı ince <i>u</i> için ¹⁰	<i>mā ṭūl, bandūrā</i>
Ü, ü	- , ُ	(daha çok alıntı sözcüklerde olmak üzere ve çoğunlukla kısa ve yarı ince <i>o</i> ünlüsüne denk olarak) kısa, ince <i>ü</i> için	<i>ümīd, ümmā</i>
W	و	çift dudak /v/si için	<i>waḳt, āhwān</i>
w	- , و	düşme aşamasındaki-belli belirsiz sesletilen çift dudak /v/si için	<i>moʿt, ʿāfuʿ</i>
Y, y	ی	tonlu, sızıcı bir ön damak ünsüzü olara <i>y</i> için	<i>yōʿm, yāmīn</i>
y	ة / ٥ , -	yarı ünsüz olarak sesletilen veya düşme aşamasındaki <i>y</i> için (kimi zaman bağılı /t/ bulunduran sözcüklerin çekimsiz hallerinde /t/ yerine)	<i>dāʿfāʿ, ṣiltāʿ (çiltāʿ), ḫāmāʿ, āʿkāʿl</i>
Z, z	ز	tonlu, sızıcı, ince bir diş eti ünsüzü olan <i>z</i> için	<i>zī ʿān, zīrā ʿū</i>
	ض	ÇA'daki sesletimi, Türk-Latin alfabesinde “z” harfiyle gösterilen ve kalın ünlülerin yanında yer alan /z/ den farklı olmayan, sızıcı, kalın, diş eti ünsüzü olan <i>z</i> için	<i>azınn, zıdd</i>
	ذ	SA'da /d/ ve /z/ arası sesletilen,	<i>zāwḳ, zāt</i>

¹⁰ Çeşitli kiplerin 3. çoğul kişi çekimlerinde sonda yer alan, donmuş ve vurgusuz durumdaki *ū* hariç: *kātū* “yazdılar”, *biyiktubū* “yazarlar”, *bāddiyiktubū / bāyiktubū* “yazacaklar”, *ḫalliyiktibū* “yazsınlar” gibi.)

		ince, sızıcı dış eti ünsüzü olan z için	
	ظ	SA'da /d/ ve /z/ arası sesletilen, kalın, sızıcı dış eti ünsüzü olan z için	ḥafaz, zarîf
ع	ع	ayın için	ʿilâʿm, nâʿnâʿ
ء	ء	bir gırtlak boğumlanması olan hemze için	tʿahḥar, tʿawraş

Bu harf sisteminin Çukurova Arapçasına uygulandığı bir düzyazı metin örneği aşağıdadır:

Lisānī'l-ʿArabīti'l-Çukurowa (lisānī'l-ʿArabīti'l-Çukurowa) hiy lisān lā ḥālāḥ mīn lisānī'ş-şuʿūb illizīʿ (illidīʿ) btistāʿmāl bi Çukurova, bi Turkiyā. İllizīʿ (illidīʿ) biyistāʿmulūhā āktirtin mā biyāʿrfū ḥurūfi'l-ʿArab wā l-Fuṣṣā; ḥinnīʿ biyāʿrfū yīkrū uʿ yḥaṣṣlū bās Tirkīʿ bi ḥurūfi'l-Lātiniʿ. Wlād wā'ş-şāʿbābi'l-ʿArab illizīʿ (illidīʿ) ʿayşin bi Çukurowa (bi Adana (ʿĀdnāʿ), bi Mārsīn, bi Tārsūs, bi Qaradāş wā kēzā bi Antākya (Mtākāʿ)), l-yōʿm, māʿl-ʿāsāf mītil mā (mā) mā (mā, ā) biyāʿrfū yīkrū l-Fuṣṣā, mā (mā, ā) biyāʿrfū yītkāllmū bi lisānīn ḥā'ş-şāʿbiʿ kāmān (kmāʿn). İz kān ḥāʿl-lisān biyīnkītiʿb bi ḥurūfi'l-Lātiniʿ, mūmkāʿn ḥāʿl-wlād wā'ş-şāʿbāb fītin biyīḥkūhā, biyīktubūhā uʿ yīkrū uʿ yḥaṣṣlū bi ḥāʿl-lisān. Wā āḥāmm şāʿ, iz kān liḥḳū lā ḥāʿl-mārtībāʿ, ḥinnīʿ fītin biyīḥubū mīnīʿd-Dāwlāʿ innu niḥnā bāddnā tā nḥallāʿş bi lisānāʿl-aşlīʿ āw tā nīt ʿāllāmūhā biʿl-mākātāʿb (biʿl-mādārāʿs) lūkān bi dārsāyn tlātāʿ. Wā kēzā, iz kān ḥinnīʿ biyīt ʿāllāmū lisanin biʿl-mākātāʿb (biʿl-mādārāʿs) biyḳārrū lāʿl-Fuṣṣā wāʿl-Ḳurʿān āktār mā kān. İz kān Rabb ʿāddār wā ḥinnīʿ rādū uʿ ḥāwwlū lā ḥāʿş-şīḡīl, ākīd bāddiyāḥdū n-nātiʿāʿ. Allāḥ yʿīnin lāʿl-mḳāddār (biʿl-mḳāddār).

“Çukurova Arapçası Çukurova’da, Türkiye’de kullanılan kendine özgü (Arap) halk ağızlarından (diyalektlerden) biridir. Bu dili kullananların çoğu Arap harflerini ve fasih (standart) Arapçayı bilmezler; onlar yalnızca Latin harfleriyle Türkçe okuma-yazma bilirler. Çukurova’da (Adana’da, Mersin’de, Tarsus’ta, Karataş’ta ve aynı zamanda Antakya’da) yaşayan Arap çocukları ve gençleri, bugün maalesef fasih (standart) Arapçayı bilmedikleri gibi, kendi halk ağızlarıyla konuşmayı da bilmemektedirler. Bu dil, eğer Latin harfleriyle yazılırsa, bu çocukların ve gençlerin bu dille konuşmaları, bu dili yazmaları ve bu dille eğitim almaları mümkün olabilir. Ve daha önemlisi, eğer bu aşamaya gelirlerse, Devlet’ten kendi asil dilleriyle eğitim alma veya en azından onu okullarda bir-iki dersle öğrenme talebinde bulunabilirler. Ve yine, eğer onlar dillerini okullarda öğrenirlerse fasih (standart) Arapçaya ve Kur’an’a şimdi olduğundan daha yakın olabilirler. Eğer Allah takdir eder ve kendileri de bunu çok ister ve bu iş için çabalarlarsa, kuşkusuz sonuç alabilirler. Allah mukadderat karşısında onlara yardım etsin (Kaderlerinde hangi güçlüğü yaşamak varsa Allah o konuda onların yardımcısı olsun).”

Sonuç ve Öneriler

Tarihsel birtakım gelişmelerin sonucunda, bugün dünyada artık coğrafik olarak Arap ana gövdesinden ayrılan veya ayrılmak zorunda kalan veya bugün anavatan olarak benimsedikleri topraklarda Arap olmayan etnik kimliklerin şemsiyesi altında yaşayan ve kendilerini “Arap” olarak tanımlayan birçok grup var. Bu gruplar, dilbilimsel olarak şaşırtıcı olmamakla birlikte, bugün büyük ölçüde Arapçadan hem yazılı dil olarak hem de sözlü dil olarak hızla uzaklaşıyorlar. Tahmin edileceği üzere yazılı dilden uzaklaşma daha hızlı ve erken oluyor. Bu Arap gruplarında Arap harflerine ve klasik ve standart Arapçaya yabancılaşma, onların Arapçayı öğrenmeleri ve onlara Arapça öğretilmesi sürecinde ciddi sıkıntılar oluşturuyor. Aslında, dil-lehçe ayrımları ve çeşitlilik oranları yüksek olduğu için dil öğretiminde lehçelerin durumu zaten ciddi toplumdilbilimsel sorunlardır (ki bu noktada lehçeler genellikle dezavantajlı konumda olmaktadır). Bir ülkede bir resmi dilin çevresinde o dilin onlarca hatta yüzlerce ağzı bulunabilir. Bu ağızların söz konusu resmi dil çevresinde toplanmaları çoğu zaman bir sorun oluşturmaz. Ancak bir ülkede o resmi dille hiçbir genetik ilgisi olmayan, üstelik genetik akrabası durumundaki bir resmi dille de siyasal ve coğrafi bağları kopmuş veya zayıflamış bulunan ağız ve lehçelerin durumu daha karmaşıktır. Türkiye'nin resmi dili olan Türkçeyle genetik ilgisi olmayan, ancak Fasih Arapçayla ve genel olarak Arap dünyasıyla da bağı kalmamış olan ve kendi mikro dünyasında yaşama tutunmaya çalışan Çukurova Arapçası bunlardan biridir. Çukurova Araplarına siyasal ve coğrafi bağları kopma noktasına gelmiş Arap dünyasının fasih Arapçasıyla verilen eğitimler genellikle sonuçsuz kalmaktadır. Bu bağlamda Çukurova Araplarında çocukların ve gençlerin anadillerine Arap harfleriyle değil, daha aşına oldukları Latin esaslı bir alfabeyle yaklaşmaları onların motivasyonlarını arttıracaktır. Çünkü belirtildiği gibi, Arap harfleri çocuklarda ve gençlerde süreç sonucunda başarısız olma ve süreçten sonuç alamama endişesi yaratmaktadır. Üstelik eğitime, doğrudan klasik ve standart Arapçayla değil, henüz hâla anne-babalardan ve özellikle de dede-ninelerden duyulması olasılığı bulunan lehçe Arapçasıyla başlamak, klasik ve standart Arapçaya eklemleme sürecini hızlandıracaktır.

Bu çalışmada, sözkonusu önerilerde Çukurova Arapçası bir pilot uygulama alanı olarak görülmektedir ve “Çukurova Arapçası çoğunluğunu çocuk ve kadınların oluşturduğu genel dil kullanıcıları hedefi doğrultusunda nasıl yazıya geçirilebilir?” sorusuna cevap aramaktadır. Buna göre, yapılması gereken ilk şey, Suriye-Lübnan kıyı lehçesinin bir parçası olan Çukurova Arapçasını artık klasik ve standart Arapçadan farklı, kendine özgü ve bu haliyle yaşamayı hak eden bir lehçe olarak kabul etmektir. Bu yaklaşım, tahmin edilen aksine Çukurova Arapçasını klasik-standart Arapçadan koparmayacak, aksine kopma noktasına gelen bu ilişkinin yeniden kurulması noktasında bir köprü görevi görecektir. Çukurova Arapçası dil kullanıcılarına klasik-standart Arapçadan çok

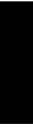
bu yerel Arapçanın öğretilmesi, Çukurova Araplarının jeo-politik konumları söz konusu olduğunda da daha gerçekçi olacak ve çocukların kendi dillerini öğrenmeleri konusundaki motivasyonlarını arttıracaktır.

Yukarıdaki Tablo'da önerilen alfabe Latin esaslı olmakla birlikte, kendine özgü birçok işaret de barındırmaktadır. Bunun nedeni, Çukurova Arapçasının, klasik ve standart Arapçada olduğu gibi, Türk-Latin veya başka bazı Latin kökenli alfabelerde işaret karşılığı bulunmayan kendine özgü birtakım sesbirimlere sahip olmasıdır. Bu bakımdan önerilecek Latin kökenli alfabede, başka hiçbir Latin kökenli alfabede olmayan işaretlerin bulunması doğaldır. Ben ilk öneri olarak 41 işaretlik bir alfabe sunuyorum. İlk bakışta önerilen bu alfabedeki işaret sayısının fazla olduğu düşünülebilir. Ancak Arap harflerinde örneğin her harfin başta, ortada ve sonda yazılmasıyla ilgili birçok varyasyona sahip olduğu, böylece gerçekte Arap harflerinin de yaklaşık 100 farklı işaretten oluşan bir alfabe olduğu göz önünde bulundurulduğunda, 41 makul bir sayı gibi görünmektedir. Bu ve buna benzer önerilerde, tercih edilen işaretlerin el yazısı karakteri olarak da rahatlıkla uygulanabilmesi ve özellikle çocukların ve gençlerin vazgeçilmez bir biçimde kullandıkları bilgisayar ve cep telefonu klavyelerinin imkânlarına -olabildiğince- uygun olması noktaları göz önünde bulundurulmalıdır. Çukurova Arapları, Çukurova Arapçasını diğer Arap lehçeleri içindeki yeri bakımından konumlandırdıktan ve bu gibi iç sorunlarını çözdükten sonra talepleri konusunda (örneğin Türkiye'nin tirajı en yüksek gazetelerinden Çukurova bölgesi için bir-iki sayfalık Çukurova Arapçası-Çukurova Arapları özel yayını yapmalarını istemek gibi) daha çok bilinçleneceklerdir. Çukurova Arapçasının bir eğitim dili olması, en azından bölgesel olarak kısmî bir seçmeli ders haline getirilmesi de dilbilimcilerin yeni bir "dil ölümü" olayına tanık olmalarına engel olacaktır. Ancak alfabe zorluğunun sorunun yalnızca bir bölümünü oluşturduğunu, lehçe düzeyindeki bir Arapçanın öğretilmesi için en kısa zamanda bir gramerinin de hazırlanması gerektiğini de belirtmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Arnold, W. (1998) *Die Arabischen Dialekte Antiochiens*, Harrassowitz, Wiesbaden
- Gâlib et-Tavîl, M. E. (2010) *Arap Alevîleri Tarihi*, (çev. İsmail Özdemir), Adana: Karahan
- Jastrow, O. (2006) "Arabic dialects in Turkey-Towards a Comparative Typology", *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi* Cilt: 16, 153-164
- Johanson, L. (2011) *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler* (çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz), 4. Baskı, Ankara: Hacettepe Yayınları
- Johanson, L. (2007), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (çev. Nurettin Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu
- Koçak, M. (2013) *Çok-Kültürlülük Açısından Dil Hakları*, Ankara: Liberte
- Mertcan, H. (2013) *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih-Kimlik-Siyaset)*, Adana: Karahan

- Nettle, D.- R. S. (2002) *Kaybolan Sesler: Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci*, (çev. Harun Özgür Turgan), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar
- Procházka, S. (2002), *Die Arabischen Dialekte der Çukurova (Südtürkei)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag
- Procházka, S. (1999) “From language contact to language death: The example of the Arabic Spoken in Cilicia (southern Turkey)”, *Orientalia Suecana*, Cilt: XLVIII, 115-125
- Sanders, B. (2013), *Öküzün A’sı (Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi)*, (çev. Şehnaz Tahir), 3. Baskı, İstanbul: Ayrıntı

Makale Geliş Tarihi: 18.01.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

MAR PETYUN KELDANI KİLİSESİ ÖLÜM DEFTERİ BAĞLAMINDA DİYARBAKIR KELDANİLERİ*

Mehmet ŞİMŞEK**

ÖZET

Doğu kilise ve manastırları, kendisine bağlı mümin topluluklara ilişkin olarak hem içe hem de dışa dönük kayıt tutma geleneğini devamlı bir şekilde uygulamıştır. Bu kayıtlandırma işleminde kilise hiyerarşisine yönelik olanı içe dönük kayıtlar olarak değerlendirebiliriz. Bununla birlikte, özellikle kiliselerde başta vaftiz olmak üzere nikâh, vergi ve ölüm gibi geniş bir yelpazede birey-toplum ilişkisini esas alan ve topluluğa yönelik olarak değerlendirilebilecek dışa yönelik kayıtlar da tutulmuştur. Bu kayıtlarda, bireyden yola çıkarak topluma yönelik bilgileri bulmak mümkündür. Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne ait *Ölüm Defteri (defter'ül mevta)*, kayıtların tutulmaya başlandığı 1882'den 1955'e kadar kilisede kullanılmaya devam edilmiş, bu tarihten sonrasında da terk edilmiştir. Bu makalede, Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'nde 1882-1955 arasında tutulmuş bulunan Ölüm Defteri'nin kayıtlarından hareketle, Diyarbakır Keldani topluluğunun söz konusu dönemde, şehirdeki durumunu bir iç okuma şeklinde topluluğun hangi koşullar altında bulunduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: Keldaniler, Diyarbakır, ölüm defteri

*Bu makale Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı tarafından kabul edilen Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** msimsek21@gmail.com

ABSTRACT

Diyarbakır Chaldeans in The Context of Mar Petyun Chaldean Church's Death Registry

Eastern churches and monasteries have been constantly practiced with a tradition of recording both inward and outward with regard to their believers. In this registration process, we can regard the church hierarchy as intrinsic records. However, in the churches there are also externally kept records, which are based on the individual-society relation in a wide range of subjects such as marriage, tax and death, especially baptism, and can be evaluated for the community. In these records, it is possible to find community oriented information by going out on an individual basis. The Death Registry (Defter'ül Mevta) by the Mar Petyun Chaldean Church in Diyarbakır continued to be used in the church from 1882 to 1955, when records began to be kept, and was abandoned after this date. In this article, the records of the Death Registry kept between 1882 and 1955 at the Mar Petyun Chaldean Church in Diyarbakır, will reveal the conditions under which the community is found as an internal reading of the Diyarbakır Chaldean community in that period.

Key words: Chaldeans, Diyarbakır, death registry

Giriş

Makalemizin amacı, ülkemizde resmi veya özel arşiv ve kütüphanelerinde bulunmayan, yerelde hazırlanmış ve kendi alanında ilk olma özelliğine sahip bir el yazması malzemenin yol göstericiliğinde, Diyarbakır Keldani topluluğunun anlatımıdır. Bu el yazması malzemenin insan-zaman ve mekân bağlantısıyla ait olduğu Diyarbakır Keldani topluluğunu, yine kendileri tarafından üretilmiş iç içe dönük kayıtlandırma sisteminin bir parçasından hareketle topluluğu içten bir okuma çabası olarak değerlendirilebilir.

Keldani Kavramı

Keldani kelimesinin geçtiği kutsal metinlerin ilki Tevrat'tır. Bu metindeki kullanılış şekli *Kasdim* şeklindedir. Kelime bir etnik grubun isim babası olarak tarif edilerek, Hz. İbrahim'in kardeşi Nahor'un çocuklarından birisi olan *Kesed'e* bağlanmaktadır. (Albayrak, 2001, s. 109) kelimenin Aramice şekli olan *Kas dai* ve *Kasdaya*'nın İbranice kökenli olmadığına vurgu yapmaktadır. Kelimenin, Eski Ahit'in İ.Ö. 270'de başlanılan Yunanca tercümesinde ve diğer Yunan kaynaklarında *Khaldaioi* ve *Rabbinik* (Ortaçağ başlarında hahamların kullandığı İbranice) metinlerde *Kaldıyyim* ve *Kaldaei* şeklinde literasyona uğradığını belirtmektedir. Akadça'nın lingüistik özelliklerinden dolayı *Kas dai* kelimesindeki s harfi düşerek onun yerine l harfi geçerek *Kaldai* halini almış ve bu şekilde Tevrat metinlerine geçtiği tespiti yapılmaktadır.

Tevrat ve bölümlerinde Keldanilerle ilgili birçok ifade bulunmaktadır. Keldani Kralı Nebukadnessar'ın Kudüs'ü işgal etmesi ve Yahudileri Babil'e sürgüne göndermiş olması gibi tarihte yaşanmış vakalardan dolayı İbranilerin Keldanilerle yakın temasları olmuştur. (Albayrak, 1997, ss. 45-46) Burada en dikkat çeken durum, Keldanilerin savaşçı ve cezalandırıcı kişilikleri yanında

sihirbaz ve büyücülükteki özelliklerinden bahsedilmiş olmasıdır. (Albayrak, 2015, s. 862)

Buna mukabil İncil ve bölümlerinde Keldanilerden pek bahsedilmemektedir. Matta İncil’inde bahsedilen yıldız takipçilerinin (Matta İncili, 2, ss. 1-2) Eski Babil, yıldız bilimi konusunda gelişerek, yıldızların hareketlerini yoruma dönüştürmüş bir grup üyeliğinden bahsedilmektedir. Bu konuyla ilgilenen Babil yerleşimcileri olan Keldanilerin tanımlaması da yıldız bilimci, kehanette bulunan kişiler anlamına geliyordu. Bir olasılıkla Doğudan yola çıkan ve bir yıldız takip ederek Beytlehem’e gelen ve İsa’ya tapınan yıldız bilimciler (mğuşe) de Keldanilerin yaşadığı bölgeden geliyorlardı. (Molitor, 2004, s. 9)

Buraya kadar ortaya koymaya çalıştığımız esas mesele, tarih sahnesinden çekilmiş bir topluluk ismi olan Keldanilerin, XVI. yüzyılda tekrar gündeme gelmiş olmasından dolayı, Keldaniler olarak tanımlama kilise ve topluluğun isimlendirmesini tarihi arka planına bakarak, “Keldaniler kimdir?” sorusuna cevaplar bulabilmektir.

Tarihte Keldaniler

Antik çağlarda yaşamış Keldaniler, yukarıda da ifade edildiği gibi, kutsal metinlerde kendilerinden izler bırakmışlardır. Makalemizin konusunu oluşturan Keldani isimlendirmesi ise aynı coğrafyada bulunan Doğu Süryani Kilisesi topluluğu üyelerinin bir kısmının yeniden Keldani olarak isimlendirilmesi olarak anlaşılmalıdır. Doğu Kilisesi müntesibi olup, Vatikan’ın inanç formülünü kabul etmelerinin bir sonucu olarak, XVI. yüzyılın başlarında Vatikan tarafından *Keldani Kilisesi* olarak isimlendirilmesi neticesinde, Keldani kavramı tekrar tedavüle konulmuştur. Yukarıda tartışmaya çalıştığımız konu, kısaca iki farklı zamanda ancak ortak bir coğrafyada bulunan topluluğun tanımı konusunda ortaya çıkan yeni durumun bir önceki aşamasına dair bilgileri ortaya koymaktır.

12 Kasım 1553’te Yuhanna Sulaka tarafından, Doğu Kilisesi (Nesturi) müntesibi iken çok çeşitli dinamiklerin harekete geçmesi neticesinde Vatikan’ın inanç esaslarını kabul eden topluluk tarafından Diyarbakır’da tesis edilen Keldani Kilisesi, ilk olarak dünya sahnesine çıkmıştır. 16. yüzyılın ortalarında tesis edilen Keldani Patrikliği, kesintilerle de olsa 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Diyarbakır’da ikamet etmiştir.

Diyarbakır Keldani topluluğuna ait *Ölümler Defteri* tanıklığında döneminin Diyarbakır’ında toplumsal dokuyu oluşturan dini inanç gruplarının demografik durumuna baktığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız. 1870 yılına ait nüfus bilgilerinde (Tekin, 2008, s. 639) gayrimüslimlerin kendi içlerinde mezhepsel ayrılıkları nedeniyle oldukça fazla çeşitliliğe sahip olduğunu görülmektedir. Dönemi içerisinde Diyarbakır şehir merkezinde demografik anlamda en önemli çoğunluğu Ermeni topluluğu oluşturmaktadır. İkinci sırada Süryaniler ve üçüncü sırada da Keldaniler yer almaktadır. Bu durumu mezhepsel

ayrım noktasında ele aldığımızda ise şehirdeki Katolik inancına sahip olanlar arasında en fazla müntesibi olan topluluğun da Keldaniler olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Diyarbakır Şehir Merkezi Nüfusu (1870)

Din/Mezhep	Sayı
İslam	9814
Ermeni Gregoryen	6853
Ermeni Katolik	831
Süryani	1434
Süryani Katolik	174
Keldani	976
Rum	305
Rum Katolik	55
Protestan	650
Yahudi	208
Toplam	11278
Gayrimüslim	

Kaynak: Mustafa Tekin (2008) “Ali Emiri'nin Osmanlı Vilayat-i Şarkiyesi Bağlamında Diyarbakır” Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yedi yıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: III, s. 640

Yukarıda adı geçen toplulukların iç ve dış bürokratik işleyişinde kayıt tutmanın nedenlerini birçok açıdan tartışabiliriz. Kiliselerdeki kayıtlandırma sistemini iki farklı gerekçelendirme üzerinden ele alabiliriz. Birinci gerekçenin kilisenin iç kayıtlandırma sistemiyle, kendisine bağlı nüfus kitlesinin genel durumu hakkında bilgi sahibi olabilmesi amaçlanmıştır. İkinci gerekçenin ise bu kayıtlandırma çalışmalarının kilise hiyerarşisinin kendi kurumsal yapısının dışında var olan devlet organizasyonunun, kendisinden talep etmiş olduğu demografik anlamda bilgilendirmeye yönelik kayıtlardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde devlet hazinesine gelir sağlamak, savunma ve savaşlar için toplanan askerlerin giderlerinin sağlanması gayesi ile arazi ve nüfus yazımı yapılmasına ve bunlarla ilgili kayıtların tutulmasına özel bir önem verilmiştir.

Diyarbakır Bölgesindeki Keldani Nüfusu

Osmanlı'da 1831 yılından itibaren merkezden sancaklara, vilayet, kaza, nahiye, köy ve mahalleye kadar uzanan yönetim ve bürokrasi zincirinde, nüfusa ait iş ve işlemler uygulanmaya çalışılmıştır. Bu tarihten sonra 1844, 1852, 1856, 1866, 1881-82, 1905 yıllarında lokal veya geniş kapsamlı nüfus yazılımları icra edilmiştir. Bu sayımların ilki olan 1831 sayımını, nüfus hizmetleri açısından,

önemli kılan yönü vergiye tabi ve askerlik hizmetiyle yükümlü erkek nüfusun doğum, ölüm ve nakil gibi nüfus olaylarının takibi için defter tutulmaya başlanmış olmasıdır. Padişaha sunulan bir düzenleme ile vilayet ve kazalarda yapılan sayımlarla ilgili tutulan defterlerin İstanbul'a gönderilmesi, bu konudaki çalışmaların bir nizamnameye bağlanmasına yönelik konu başlıkları belirlenmiştir. Bu başlıklardan birisi, ölen şahısların isimlerinin kayıtlı bulunduğu defterdeki isimlerinin üzeri çizilerek, ölüm tarihlerinin yazılmasıdır. (Çimen, 2012, s. 196)

Yukarıda da değinildiği gibi nüfus sayımlarında amaçlanan devletin vergi gelirlerini ve askeri güç durumunun tespit edilmesi düşünülerek, var olan insan potansiyeli önemsemiş ve kayıt altına almıştır. Dolayısıyla da, bu durumun dışında kalan, kadınlar ve çocuklar vergi ödemedikleri ve askere alınmadıklarından ötürü kayıt kapsamı dışında tutulmuşlardır

Nüfus olma özelliğini kaybeden ölümler ise her zaman için ayrıntılı bir şekilde kayıtlandırma çabasının dışında kalmışlardır. Ölmüş olan nüfusa ait sayısal bilgiler bazen kayıt edilme durumunda olmuşlardır. Özellikle sefer ve savaş sırasında meydana gelen ölümler, genel manada başarısızlık hanesine kayıt edileceğinden ya görmezden gelinmiş ya da ölenler olabildiğince küçük sayılarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu durum galipler için geçerli olsa da, mağluplar da kayıplarının sayısal verilerini ifşa etmemek üzere, rövanş hislerinin meşruiyeti için hep bir yerlere not etmişlerdir.

Kiliselerde tutulan ölüm kayıtları, bu dünya hayatından ayrılan için hukuki ve tıbbi bir durumunun kaydedildiği belgeler olmakla birlikte, aynı zamanda ölen için ölüm tarihinde anısına kilisede dua edilmesi ve fakirlere sadaka verilmesi zamanlarının not edildiği dokümanlardır. Bu kayıtlar gayrimüslimler için önemli olduğu kadar gerekli bir durumdur. Ölenlerin yakınları için ölen şahsın ardından dini ritüel uygulanması amacıyla ölümün vukuu bulunduğu tarihin not edilmesi gereklidir. (Albayrak, 2001, s. 120) Bu durum cemaat içi işleyişte, din adamı veya ilgili görevlisi için ölen cemaat üyesinin ölüm tarihi, aile bağları ve ölüm nedeninin kayıt altına alınmasına çalışılmıştır. Kilisede tutulan bu kayıtların dışında, daha çok miras ve varislerin davalarının kaydedildiği mahkeme kayıtları da bulunmaktadır. Bu tereke kayıtları, kişinin ölümünden sonra tutulan hukuki kayıtlardır. (Yılmazçelik, 1995, s. 274)

Ölüm kayıtları, normal nüfus sayım kayıtlarında olduğu gibi bireyden topluma yönelik bilgileri bulmak mümkündür. Dönemsel olarak topluluk üyelerinin sağlık durumu, ölenlerin yaş grupları, ortalama yaşam süresi, ölenin aile bağlarının gelecek kuşaklara aktarılması gibi verileri de içerisinde barındıran kayıtlardır. Ölen bireyin ailevi mensubiyeti yanında, mekânsal aidiyet ve ayrışımını da bu kayıtlarda görmek mümkündür. Bunun yanında mezhepsel aidiyet ve ayrışımı da bu kayıtlarda bulabilmekteyiz. Bu kayıtlarda mikro ölçekte mekânsal yaşanmışlıklara ait bilgileri bulmakla beraber, makro anlamda

bölgesel ve genel ülke tarihinde yaşanan olaylardan topluluğun etkilenme oranını da görmek olasıdır. Etnik, dini, siyasi çatışmalara ait özel kayıtları, çatışan güçler tarafından nasıl kayıt altına alınabileceğine yukarıda değinmiştik. Oysa sivil durumda bulunan kayıtların bu konuda daha sağlıklı veriler sunabileceğini kabul etmek gerekir. Bu sivil kayıtlar anlamında ilk defa bir örnek olacağını düşündüğümüz Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi ölüm defteri makalemizin konusunu oluşturmaktadır.

Diyarbakır Keldani Kilisesi Ölüm Defterleri

Elimizde bulunan Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne ait ve bu makalenin konusu olan *Ölüm Defteri*'nin kayıtları 1882'den itibaren başlamaktadır. Bu tarih muhtemelen bir rastlantı değildir. Zira Osmanlı yönetimi tarafından 4 Eylül 1881'de yürürlüğe konulan *Sicil-i Nüfus Nizamnamesinde* (Çimen 2012, s. 195) çeşitli şehirlerde yaşayan gayrimüslim cemaatlerin kendi liderlerinden kendi cemaatlerine ilişkin nüfus değişikliklerini kayıt altına almaları istenmiştir. Eğer Diyarbakır Keldani Kilisesi'nin bu nizamnameyi esas alarak Ölüm Defteri tutmaya başladığı düşünülürse, kilisenin 1882 yılından önce bu gibi bir kayıt tutmamış olması muhtemeldir. Ancak durumun böyle olup olmadığı konusunda herhangi başka bir bilgi de bulunmamaktadır.

A) Defterin Fiziksel Özellikleri

Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne ait Ölüm Defteri, kayıtların tutulmaya başlandığı 1882-1955 dönemine ait kayıtları içermektedir. Defter bütün bu süreç boyunca kilisede muhafaza edilmiştir. Ancak bir taraftan süreç içinde cemaatin sayıca bir hayli azalması, diğer taraftan ise defterin içeriğinin topluluk üyelerince okunamaması nedeniyle defter unutulma ve kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Nitekim söz konusu defter böylesine atıl bir vaziyette iken, kilise kütüphanesinde yaptığımız bir araştırma sırasında fark ettik.

Kilisenin içinde bulunduğu koşullar defterin muhafazası için hiç elverişli değildir. Defter, uzun bir süre boyunca, yağmur, toz, rutubet veya kemirgenlerin istilaları kabilinde birçok badireye maruz kalmıştı. Nitekim kahverengi ebruli ebruli kapakta kırılmalar meydana gelmişti. Kapakta ve sayfalarında kemirgenlerin neden olduğu kısmi eksiklikler göze çarpıyordu. Defterin iki kapağı dıştan siyah renk kumaş kullanılarak iki kapak birleştirilmiş ve ip dikişli bir ciltlemeden geçirilmiştir. Ancak dikiş için kullanılan ipin inceliğinden dolayı defterin sayfalarında dikiş yerinden kesilmeler oluşmuştur. Bütün bu olumsuzluklara karşın sayfaların yazı alanlarının metni okumaya engel teşkil eden belirgin bir tahribat bulunmaması gerçekten şanstı. Yine de bazı sayfalarda kullanılan mürekkebin kalitesizliğinden kaynaklanan küçük çaplı bazı silikler bulunuyordu.

Söz konusu defter 90 sayfalık olup, bunun 51 sayfası kullanılmıştır. Defter 16 x 24,5 cm ebadındadır. Sayfa standardı 5 sütun ve 26 satırlıktır. Defterin sağdan 3, soldan 2 sütunlu olmasından hareketle muhasebe kayıtlarının tutulmasına yönelik olarak matbu edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Defter Arapça yazılmıştır.

Defterde bulunan ölüm kayıtları; 1882'den başlayıp 1955'te sona ermektedir. (bkz. Tablo 5) Kayıtların Diyarbakır şehir merkezinde mukim Keldani topluluğu özelinde tutulduğu bizzat defterin başlangıcında. (bkz. Belge 1) Ancak süreç içinde bu sınırlamanın dışına çıkıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1909'da ve 1914'te Ermeni Katolik ve Rum Katolik oldukları belirtilen şahıslara dair kayıtlar defterde yer almaktadır. 1915' sonrasında ise farklı kiliselere mensup birçok kimsenin kayıtlarına da yer verilmiştir.

Defterdeki ölüm kayıtları *qâd intaqâl ila rahmatullah* (Allah'ın rahmetine kavuştu) veya *Mutluluklar dünyasına/diyarına kavuştu*, şeklinde bir giriş ibaresiyle başlamakta, bunun hemen ardından ölen şahsa ait aile bilgileri kaydedilmektedir. (bkz. Belge 2) Bir sonraki aşamada müteveffanın ölüm tarihi, genellikle gün, ay ve yıl olarak belirtilerek verilmektedir. Bunun yanında nadiren de olsa ölüm tarihine ait ayrıntıları belirtilmemiş kayıtlara da rastlanmaktadır.

Tablo 2. Ölüm Defterinde kayıtlı bulunan diğer topluluklar

Mezhep	Sayı
Ermeni Atik (Gregoryen)	23
Ermeni Katolik	10
Rum Katolik	8
Süryani Katolik	4
Süryani Ortodoks (Yakubi)	2

Kaynak: Keldani Kilisesi Ölüm Defterleri

Söz konusu ölüm defteri toplamda 1135 ölüm kaydı ihtiva etmektedir. Bunlar arasında 47 kayıt diğer kiliselerin mensuplarına ilişkindir. Bazı kayıtlar müteveffanın ölüm sebebini de içermektedir (düşerek, yanarak, hastalık sebebiyle vs.) Bu bağlamda 23 kayıt mevcuttur. Kimi kayıtlar ölümün nerede gerçekleştiğine dair notlara da yer vermektedir (hapishanede, askerlik esnasında vs.). 14 kayıt bu çerçevede değerlendirilebilir. Kayıtların 28'inde ölenlerin yaşına veya ölümün gerçekleştiği güne ve hatta saate dair detay bulunmaktadır. Bu kapsamda aşağıdaki örnekler gösterilebilir.

25 Ağustos 1884, Katmezli Abdüyeşu'nun oğlu Hanna Habib (12 Kânunusani 1883 doğumlu)

29 Eylül 1884, Makdis Mensur Papazoğlu'nun oğlu Bolis (8 Teşrinisani 1863 doğumlu)

28 Eylül 1885, Makdis Gorgis Terziyan, 60 yaşında

29 Kasım 1910, Hori Petyun Şalci (Çarşamba günü saat 6.30)

16 Haziran 1915, Şemmas Mihayil Abid'in oğlu Şemmas Naum (Diyarbakir Askeri Misafirhanesinde, mazlumen)

03 Ekim 1915, Mardinli Abdallahad Petrus'un oğlu Hirmuz (askerlik esnasında)

21 Temmuz 1916, Cizreli Papazoğulları'ndan Hanna ve Said, 2 yaşında iken

25 Nisan 1918, Kunduracı Yakub'un kızı Viktorya. Siird ahalisinden olup sığınmacılar hastanesinde öldü. Biçiminde ayrıntılı denebilecek bilgiler kaydedilmiştir.

Defterin ilk on sayfası yazı karakteri açısından oldukça düzgündür. Bu durum, kayıtların önceki bir müsveddeden istinsah edilmiş olması olasılığını akla getirmektedir. Durumun böyle olduğunu gösteren başka bazı kanıtlar da bulunmaktadır. Zira 1899-1900 yıllarına dair kayıtları ihtiva eden müsvedde bir kâğıt, defterin içinde muhafaza edilmiş bir haldedir. Dolayısıyla defter kayıtlarını tutan şahsın ihtiyaç duydukça söz konusu müsvedde kâğıda müracaat ettiği düşünülmelidir.

Bu müsvedde kâğıdı şu cümleleri içermektedir. “Keldani milletimizden bu yaşamdan ayrılanların listesi. Ocak1899 ile Ocak 1900 ayına kadar olanlar.” Bu müsvedde kâğıdının, defter sayfalarına ait olmayıp, farklı bir ebat ve kalitede üretilmiş olmasından da anlaşılmalıdır. Bu müsvedde, Ocak 1899-Ocak 1900 ayları arasında kalan sürede vefat edenlerin isim listesi tarihsiz olarak yazılmış. Bu listede isimleri yazılı bulunanların 19 adedine, defterde ilgili zaman aralığında rastlanmaktadır. Geri kalan 5 adet kayıta defterde rastlanmamıştır. (defterde Kayıtlı olmayanlar yıldızla belirtilmiştir.)

1- Siirdli Cabi Bolis'in kız kardeşi Susan,* 2- Hanna Aşçı'nın oğlu Said,* 3- Ruhvanlı Yakub'un oğlu Yonan, 4- Kebapçı Tumas, 5- Şem'un Alkuşi'nin kızı Terizya, 6- Kör Kıryakis 7-Buhtanlı Simon'un kızı Verdi, 8- Naum Said Ağa'nın oğlu Cebur, 9- Mardinli Said, 10- Yakub Temez'in kızı Feride,* 11- Anton Alkuşi'nin kızı Hanuş, 29 Temmuz, 12- Makdis Hanna Darahli 31 Temmuz, 13- Kunduracı Hanna*, 14- Said oğlu Mihayil Hekim Mihayil, 15- Yusuf Petrus di Natali'nin oğlu Kıryakis, 16- Cebur oğlu Yonan Alkuşi, 17- İlyas oğlu Cebur ..., 18- Ceburail oğlu Hanuş...., 19- Şem'un Alkuşi, 20- Davud Kireççi'nin annesi Hana, 21- Rızkullah Osib Hekim

*Hanna'nın kızı Zekiye, 22-... eşi Şem'un Sabbağ
Buvali, * 23- Dantaslı Yakub'un kızı Meryem.*

Defterin 11. sayfasından itibaren 1892'ye ait kayıtları başlamaktadır. Buradan itibaren kayıtlar birden fazla şahıs tarafından oluşturulmuştur. Kayıt işlemi için kullanılan yazı malzemesi açısından durum böyledir. Nitekim bu sayfada geçen *qād intaqâl ila rahmatullah* (Allah'ın rahmetine kavuştu) ifadesi yazılırken *Allah* lafzının üç farklı şekilde yazılmıştır. Bu da bu ifadenin üç farklı müellif tarafından kaleme alındığını gösteriyor olmalıdır. İlerleyen sayfalarda kayıt işlemlerinin müsveddeden alındığına, bununla birlikte müsveddeyi deftere aktaranın, bu işlemi belirli bir zaman dilimi içerisinde, (bilgilerin doğrulanması amaçlı olabilir) kayda dönüştürdüğünü de ileri sürülebiliriz.

Defterin sonraki sayfaları da bazı açılardan benzer örnekler yansıtmaktadır. Örneğin 1897 den itibaren 1901 ve 1904 yıllarına ilişkin kayıtlar, farklı yazma görevlisinin kaleminden çıkmış gibidir. Zira burada yazı karakterleri birbirinden oldukça farklıdır. Bu süreler içerisinde görevli bulunanların müsvedde kullandıklarını, gün ve ay kayıtlarının düzenliliğinden anlaşılmaktadır.

Yazının görselliğinden kaynaklanan düzenlilik 1910'dan itibaren, 1916 yılının Ağustos ayının 14'üne kadar devam etmektedir. Ne var ki bu tarihten itibaren yazı düzeninden bahsetmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bunun nedenini şehirdeki yaşanan gergin ve kaotik ortamın getirdiği şartlar, tecrübeli ve eğitimli kayıt edicileri olumsuz etkilediğini, yazının görüntüsünden de anlamak mümkündür.

B) Defterin İçeriği

Defterde yer alan kayıtlardan hareketle, Keldani topluluğunun Diyarbakır'daki durumuna bakacak olursak: Kayıtlarda kişiye ait sosyal ve ekonomik statüden ziyade, mensubu olduğu aile, mekânsal ve etnik aidiyet, varsa dini statüsünün dikkate alındığını görmekteyiz. Defterde kayıtlı bulunanlardan özellikle erkekler için meslekleri belirleyici kimlik tanımlaması olarak kullanılmıştır. Mensubu olduğu ailenin varsa lakabı da kullanılmıştır. (bkz. Tablo 4) Birinci ve ikinci kuşak baba isimleri çok nadir de olsa üçüncü kuşak baba isimleri künyede belirtilmiştir. Belirleyici kimlik haline gelmiş olan mekânsal aidiyetler ismin başına gelecek şekilde kullanılmıştır. Buradan hareketle meslek tanımı olmayan erkek şahısların meslek edinecek yaştan önce öldüğü de kabul edilebilir.

Kadınlarda meslek tanımı kesinlikle bulunmadığından, genellikle baba ismi, sık olmamakla beraber eşinin veya çocuğunun adı kullanılabilmiştir. Örneğin, 23 Şubat 1920'de ölen Menuşi'nin kimliği belirtilirken, Mazıcı Fethullah Saatçi'nin eşi olduğu, devamında da Çerenkal Tumas Fadli Kasir'in kızı olduğu belirtilmiştir. Bir başka örnekte, 19 Ocak 1939'da vefat eden Süryani Katolik Makdis Saliba'nın kızı Feride, Boyacı Yusuf Horozoğlu'un eşi, *Katolik Mezhebi üzerine olup kutsal sirlarda bir hazine idi* denilmektedir. Bir örnekte de, vefat

edenin hem babası hem de erkek kardeşine atıfta bulunularak kimlik belirlemesi yapılmıştır. 3 Kasım 1887 Makdis Petrus Papazoğlu'nun kız kardeşi, Yusuf Zagni'nin kızı Makdis Katrina. Dolayısıyla bu ifadeden, vefat edenin hem baba, anne veya kız kardeş olma hasebiyle, hem de eşi tarafından künyesi tanıtılmıştır.

Defterde kayıtlı bulunan şahıs adlarının birçoğu, şahsın veya ailesinin geldiği kasaba veya şehrin adıyla tanımlandığına sıklıkla rastlanmaktadır. Bu yerleşim yerlerinin yakın köy ve kasabalar olduğu dikkat çekmektedir. Bununla beraber oldukça uzak yerlere ait tanımlara da rastlanmaktadır. Diğer belgelerde de rastlanan *İzmirli* tanımlamalı şahısların oldukça eski yerleşimciler olmasına rağmen, bu tanımın bir nevi lakap olarak kullanıldığını görmekteyiz. (Gümü, 2014, s. 352) Bu anlamda sıklıkla Siirt, Musul, Mardin, Halep, Van şehirlerinin adları kullanılmıştır. Bununla birlikte Diyarbakır şehir merkezine yakın kasaba ve köyler ile özellikle Siirt'e yakın Meyyafarkin (Silvan) başta olmak üzere; Cizre ve Hakkâri yerleşimlerine bağlı kasaba ve köylerinin adları kimlik tanımlamalarında sıklıkla kullanılmıştır. Bu durumlarda yerleşim yerinin adı sıfat olarak, baba adı ile birlikte şahsın ilk adı olarak kullanılarak ilk adın ve çoğu zaman da baba adının sonrasında gelecek şekilde ifade edilmiştir. (İlhan, 2006, s. 49) Örneğin;

26 Eylül 1883, Boyacı Mihayil İzmirli'nin kızı Hanpuşi

7 Mayıs 1884, Bikendli Aşçı Gorgis'in annesi Şmuni

12 Kasım 1884, Musullu Na'man'ın oğlu Ablahad (göğüs hastalığından)

13 Aralık 1886, Cizreli Abdulmesih'in kızı Şmuni

18 Ocak 1888, Siird tarafında Tuma Mankıryan oğlu İsa'nın oğlu Davud

12 Ocak 1889, Halepli Hoca Abdulmesih Çapan'ın kızı Şmuni

21 Şubat 1890, Van şehrinden Papaz Daniyel Şuriz'in oğlu Antun Efendi

13 Ocak 1895, Meyyafarkinli Şemmas Abdallahad Horozoğlu'nun oğlu Said

Kayıtlarda, ölen şahsın ait olduğu kilise, etnik köken aidiyeti bağlamında belirtilmiştir. Kayıtlarda belirleyici unsur Katolik mezhebine mensup olunmasıdır. Bu durum 1909'a kadar devam etmektedir. Bu tarihten önceki kayıtlarda farklı etnik veya mezhepsel bir ölüm kaydına rastlanmamaktadır. 1909'daki tek kayıt, 8 Aralık 1909'a olup Yeldo oğlu Buyi Hekim'in kızı Ketî'ye (Ermeni Katolik Cemaati'nden) aittir. Bu tarihten sonra bu türden bir

kayda rastlanmamaktadır. Ancak 1914'ten itibaren bu tür kayıtlara sıklıkla rastlanmaya başlanır.

14 Eylül 1915, Circis Kozma Mihayil'in (Rum Kadim) kızı Menuşi

9 Kasım 1915, Mardinli İbrahim'in kızı Meryem, Ermeni Katolik cemaatinden

8 Haziran 1916, Kireççi Gorgis'in kızı Verduşi, Ermeni Katolik

7 Nisan 1923, Yakubi cemaatinden olup Keldani olarak ölen Allahverdi kızı Susan

27 Aralık 1943, Ermeni Katolik Circis Servi'nin kızı Sofiya

28 Aralık 1943, Ermeni Katolik Meryem Koz

22 Temmuz 1944, Rum Katolik Makdis Circis Gorgis'in kızı Sofiya

8 Şubat 1947, Süryani Katolik Cemaatinden Bolis Kasar'ın oğlu İskender

23 Temmuz 1947 Rum Katolik Cemaatinden İlyas oğlu Kenan Eczacı Circis

15 Temmuz 1947 Ermeni Katolik Cemaatinden İlyas'ın oğlu Hancı Mensur

Şahıs adlarıyla birlikte bazı unvanların, dini hiyerarşi ayrımında kullanılan ifadelerle de rastlanmaktadır. Kentte Müslümanlar arasında güç merkezli bir tabakalaşma mevcut iken, Gayrimüslimler arasındaki sosyal tabakalaşma etnik ve dinsel örüntü üzerinden şekillenmiştir. (Çukurova, 2008, s. 360) Örneğin;

28 Eylül 1890, Hori İshak oğlu Derzi Filibos'un oğlu Şemmas Mensur

10 Şubat 1891, Vekil Antun oğlu Yusuf oğlu'un Şerikçi Şemmas Antun

6 Ekim 1891, Şemmas Yusuf Attar'ın oğlu Sayın Metropolit Timetiyos

12 Aralık 1914, Siirdli Davud'un oğlu Papaz Cebrail, Boşat köyü kilisesi papazı (Cumartesi)

5 Eylül 1921, İran Acem.... AhvazdaHekim Petrus'un oğlu Papaz Marusa

2 Haziran 1923, Amid ve Meyyafarkin Metropoliti Sayın Süleyman Mari (Sabbağ) kilise avlusunda kapının karşısında defnedildi. Allah onu cennetine koysun.

9 Eylül 1926, Berber Hacı Hannuş'un çırağının oğlu Papaz Cerrah Petrus

16 Şubat 1941, Amid Abreşiyesi ve Mardin Metropoliti İsrail Davud Mardin Keldani Mar Hırmız Kilisesi'nde gömüldü.

Ölüm kayıtlarında sosyal statü anlamında eğitim düzeyini gösteren ifadeler de kullanılmıştır. Kurumsal eğitimin yanı sıra, dini eğitim anlamında kilise içerisinde verilen eğitimi almış ve bu eğitimin ifadesi olarak kullanılan *şemmas* ibaresi oldukça yaygındır. Bu ibareye sahip olanlar, sürekli olarak kilisede görevli olanlar anlamında değildir. Şemmaslık eğitimi almış, ancak normal yaşamında kilise dışında başka bir mesleği olup, yeri geldikçe kilisede görev yapabilecek yetkinliğe sahip şahıs anlamını ifade etmektedir. İsimden önce sıfat anlamında kullanılan *Makdis* ibaresi, kutsal yerleri ziyaret etmiş *Hacı* anlamında kullanılmıştır. Örnek verecek olursak:

28 Eylül 1885, Makdis Gorgis Terziya, 60 yaşında

25 Ocak 1886, Hanna Cabi'in oğlu Şemmas Gorgis

18 Temmuz 1887, Papaz Fercelle oğlu Yusuf'un oğlu Şemmas Mihayil

28 Eylül 1890, Hori İshak oğlu Derzi Filibos'un oğlu Şemmas Mensur

2 Şubat 1925, İbrahim oğlu Bakkal Hacı Mihayil

29 Eylül 1950, Şemmas Bolis Şuriz'in oğlu Hacı İlyas Şuriz

Ölüm defterindeki kayıtların bir özelliği de ihtida etmiş olanların durumlarının da not edilmiş olmasıdır. Öncesinde Hıristiyan inancına mensup iken, çeşitli sebeplerden dolayı Müslüman olmuş, ancak daha sonra tekrar eski inancına dönen ve bu esnada ölenlerin de bu durumları kaydedilmiştir. Bu durumun 1916'da yaşanmış olması da manidardır. Bu türden iki örnek bulunmaktadır.

7 Temmuz 1916, Siird ahalisinden İsa Ferho oğlu Yakub. Bir müddet önce Müslüman olmuştu. Ölmeden önce pişman olup geri döndü. Keldani papazları önünde itiraf etti ve Keldani mezarlığına defnedildi denilmektedir.

22 Kasım 1916, Şemmas Petrus Saatçi kızı Lusya. Kendisi ve kocası Müslüman oldu, kadın ölmeden önce pişman olup Hıristiyanlığa döndü denilmektedir.

Defterde Diyarbakır Keldani Kilisesi'ne veya şehirde bulunan diğer Katolik kiliselerden herhangi birinin üyesi olmayıp, Hıristiyan inancına mensup olmalarından dolayı ki büyük bir ihtimalle Katolik inancına mensup olmuş olmalarından ötürü, iki batılı askerin ölüm kayıtları not edilmiştir. Bu askerlerden biri Alman, diğeri de Fransız asıllı bir asker esirin ölüm kayıdır. Defter kayıtlarında;

4 Kasım 1916, 1892'de Almanya'nın Lübeck şehrinde dünyaya gelen Subay Walter Humble, 3 Kasım 1916 da Diyarbakır'da (Türkiye Asya'sı) öldü. 4 Kasım 1916 Pazar günü toprağa verildi.

28 Eylül 1920, Leon Oggee, Unicev/Nerme Fransız esirlerinden Askeri Hastanesinde, şeklinde ifade edilmektedir.

Kaydedilen ölüm bilgilerin bir kısmının, ölüm olayının gerçekleştiği yerin Diyarbakır dışında olduğu, ulaşan bilgiye göre ölen şahsın künyesi ile birlikte öldüğü yerleşim yerinin adı da kaydedilmiştir. Bunun nedeninin ölen şahsın ait bulunduğu kilisenin Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi, kendisi ve ailesinin ikamet yerinin Diyarbakır olduğunu, çeşitli nedenlerden dolayı, ikamet alanının dışında bulunduğu sırada, ölüm olayının gerçekleştiğini düşünebiliriz. Bu da ikamet alanlarının oldukça farklılık gösterdiği gibi cenazesinin Diyarbakır'a getirilip getirilmediği hakkında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Söz konusu duruma ilişkin, cenazenin Diyarbakır'a nakledildiğine ilişkin tek bir örnek bulunmaktadır. Bu örnekte; *6 Eylül 1884, Hekim Hannuş oğlu Şemmas Boğosi Efendi. Diyarbakır'dan Mardin'e gitti. 3 gün sonra akciğerinden hastalandı ve öldü. 9 gün sonra Mardin'de vefat etti. Cenazesi Diyarbakır'a götürüldü. Doğum tarihi 12 Kânunusani 1831, denilmektedir.* Bunun dışında çeşitli iletişim araçları vasıtasıyla bildirilen ölüm vakaları da deftere kaydedilmiştir. Örneğin;

21 Mayıs 1887, Bikendli Yeşu'un oğlu Aşçı Hanna, Meyyafarkin'de

9 Ekim 1887, Papaz Bolis Çadırcı, Musul'da.

21 Aralık 1894, Makdis Sem'an oğlu Makdis Hanun'un kızı Hacı Kadar, Şam'da.

7 Ekim 1902, Yusuf oğlu Denho, Asitane (İstanbul) de hapishanede öldü.

6 Aralık 1904, Şerikçi Şemmas Antun'un oğlu Yusuf, Beyrut'ta.

1 Ocak 1908, Hoca Mihayil Hırmız'ın kızı Feride, Bağdat'ta.

24 Haziran 1910, Antun Basmacı'nın oğlu Büyük Şalci Mensur, Giresun'da

15 Ocak 1912, Viranşehirli Petrus Hekimoğlu'nun oğlu Doktor Mihayil. Kaleden düşerek öldü. Telgraf haberi Süryani Katolik Papazı Cebrail imzasıyla geldi.

25 Ocak 1914, Çelenkar Yusuf Fadli'in kızı Lusya, Amerika'da

25 Nisan 1914, Boyacı Said Tayyuroğlu, Amerika'da

10 Ocak 1918, Merhum Petrus Hekim oğlu Doktor Ziya, Beyrut'ta tifo ve koleradan vefat etti. 5 Aralık 1917. Durumunu 24 Aralık 1917'de Hori Yusuf Tavi'den aldığımız mektupla öğrendik. Buraya 12 Ocak 1918'de ulaştı. Kız kardeşine, halasına ve ailesine bilgi verildi.

10 Ekim 1918, Çaruhiye köyünden Petrus Hivan'ın eşi Anna, Kız Mektebinin merdiveninden düşerek.

26 Temmuz 1919, Sazbend Antun'un kızı Lusya, Musul'un Telafer köyünde sıcakların başına vurmasıyla.

19.05.1919, Kassarcı İstapan Tumas, bir mermiyle vuruldu.

21 Ağustos 1919, Çerenkal Hanna'nın oğlu Rızkullah, Kudüs'te.

16 Şubat 1951, Papaz Daniyel oğlu Şemmas Bolis Şuriz'in oğlu Tuma, İstanbul'da

C) Diyarbakır'da İlk Ermeni Olayları

1895 yılı birçok yönden şehrin tarihinde önemli izler bırakmıştır. Bu tarih, öncelikle *Ermeni Olayları* (Verhij, 2013, ss. 104-106) ile ilgili bir toplumsal hafıza oluşturmuşsa da, bu yılda yaşanan salgın hastalıklar önemli miktarda nüfus kaybına yol açmıştır. Özellikle 1895 Ocak ayında Çukur Mahalle, Hüsrev Paşa Cami civarında başlayan kolera salgınında çoğu temmuz-ağustos aylarında olmak üzere günde 70-90 kişi ölmüştür. (Çukurova, 2008, s. 360; Bozan, 2015, ss. 219-239) Defter kaydında 7 Ağustos günü; koleradan ölenlerin kaydı, dikkat edilirse Ağustos ayının son gününe ait kayıttan sonra yapılmıştır. Bu durumun kayıttan sorumlu kişiye ulaşan bilgiden sonra kayıt edildiğini düşündürmektedir.

Tarihsel kronolojide bulunmayan ve ölüm gerekçesi belirtilmeyen 3 Eylül 1895'te ölen Dentas Köyü'nden Nisan'ın kızı Meryem ile 2 Eylül 1895 tarihinde ölen Demirci Yakub'un kızı Filumina'nın da koleradan ölmüş olması muhtemeldir. Defter muhteviyatında ölüm nedenleri çoğunlukla verilmemiştir. Ancak 1895 yılı Ağustos ayına ait 8 adet ölüm kaydının gerekçesinde *kolera* ifadesi kullanılmıştır.

1 Ağustos 1895 Taşçı Hannuş Abid'in eşi Menuşi, koleradan.

16 Ağustos 1895 Bicun köyünden Yonan'ın eşi Sara, koleradan.

18 Ağustos 1895 Alıpınar köyünden Boyacı Yusuf Gusto'nun oğlu Hanna İlyas, koleradan.

19 Ağustos 1895 Papuci Yusuf Gusto'nun kızı Lusya, koleradan.

30 Ağustos 1895 Tumas Bozo'nun kızı Anna, koleradan.

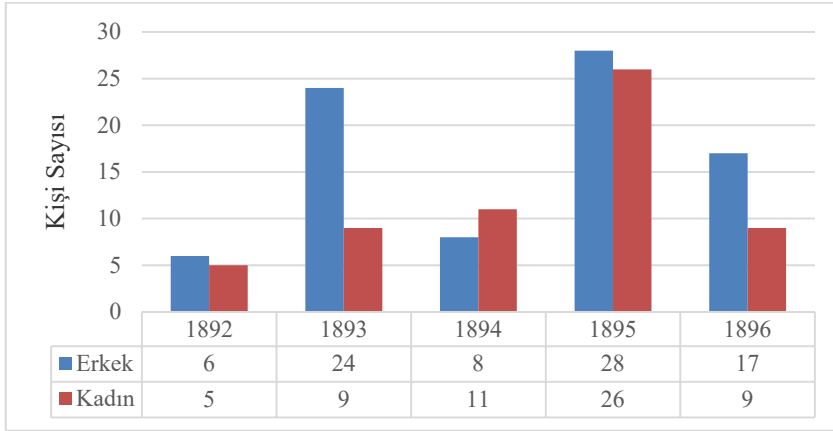
31 Ağustos 1895 Burteci Davud oğlu Çarşafçı Circis'in oğlu Davud Fercallah, koleradan.

7 Ağustos 1895 Şemmas Tuma Benekli'nin kızı Dellal Susan, koleradan.

7 Eylül 1895 Kıtırbıl köyünden Baci Heylan oğlu Kunduracı Yusuf'un oğlu Dikran, koleradan.

Kolera salgınında ölenlerin büyük kısmının Müslümanlardan oluştuğunu belirten kayıtlar mevcuttur. Kolera salgının ortaya çıkmasıyla şehirdeki gayrimüslimlerin orta halli ve fakir olanları Alıpınar ve Kıtırbıl köyü civarına göç ettikleri belirtilmektedir. (Çukurova, 2008, s. 360)

Diyarbakır'da 1895 yılının kasım ayında vuku bulan çatışmalı ortam, şehir tarihini konu alan çalışmalarda *I. Ermeni Olayları* (Etöz, 2013, ss. 262-264; Beysanoğlu, 1996, ss. 699-710; Bozan, 2006; Kevorkian, 2013, s. 56; Yazıcı, 2008, s. 741) olarak tanımlanmaktadır. Şehirde yaşanan olayların Keldani topluluğu üzerindeki yansımalarını ölüm defterinden takip edebilmek mümkündür. Olayların yaşandığı 1895 Kasım ayının ilk gününden itibaren, (İlhan, 2008, s. 56) günlük kayıtların tutulduğunu, meydana gelen ölümlerin, defterden sorumlu olan yazıcıya ulaşan bilgilere göre ölüm kayıtları, olayların yaşandığı 1 Kasım ve 2 Kasım günlerinde tarihi sırası gözetilmeden kaydedilmiştir.

Grafik 1. 1892-1896 yıllarına ait ölüm kayıtları

2. Teşrin (Kasım) ayının birinci gününe ait iki ölüm kaydından sonra ikinci güne ait bir ölüm vakası kaydedilmiştir. Devamında tekrar birinci güne ait kayıtların bulunması, yaşanan toplumsal gerilimler, günlük bilgi akışına göre bekletilmeden ve müsvedde edilmeden kaydedildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum kayıtların güncelliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. 1895 yılı sonlarına doğru yaşanan olaylar (Verheij, 2013, s. 107) ve sonrasındaki ölüm kayıtları incelendiğinde; Kasım ayı öncesindeki 11 aylık sürede gerçekleşen 54 ölüm kaydının 10 aylık ortalaması 4.3 iken sadece kasım ayındaki 12 kişilik ölüm kaydı, diğer ayların ortalamasının 2.5 katından daha fazla bir orana sahiptir. (bkz. Grafik 1) Bu da diğer topluluklara göre nüfus açısından üçüncü sırada bulunan Keldanilerin toplumsal olaylardan etkilenme oranını ortaya koyması bakımından da dikkat çekicidir.

Fransa'nın Diyarbakır'da bulunan konsolosu Meyrier'in 18 Aralık 1896'daki ilk raporunda, 1895 olayları sırasında 14 Keldani topluluğu üyesinin öldüğünü belirtmiştir. (Verheij, 2013, s. 109) Bu raporda yer alan Keldanilere ait ölüm sayısı ile defter kayıtlarındaki sayı arasında önemli bir fark bulunmadığı görülmektedir.

Tablo 3. 1895 Olaylarında Ölen Keldaniler

Tarih	Şahıs İsmi
1 Kasım 1895	Abdallahad oğlu Hacı Attar Kıryakis
1 Kasım 1895	Hırmız oğlu Tıfinkçi Said
2 Kasım 1895	Şemmas Anton Küçükusta oğlu Petyun
1 Kasım 1895	Siirdli Şemmas Hanna oğlu Yağleci Refail
2 Kasım 1895	Boyacı Hanuş oğlu Boğos
1 Kasım 1895	Çaputçu Davud oğlu Gövdetaşyan Yakub
1 Kasım 1895	Tıfinkçi Bedrus oğlu Kıryakis
1 Kasım 1895	Yakub Sa'ur Kıryakis

1 Kasım 1895	Bikendi Ammu İsa
1 Kasım 1895	Yusuf Piruzi
(Tarihsiz)	Merkar eşi Susan

Kaynak: Keldani Kilisesi Ölüm Defterleri

1914'te yaşanan ikinci büyük yangın ve 1916'daki tifüs ve kolera salgınları büyük bir nüfus kaybı yaşanmasına neden olmuştur.

D) 1915 Ermeni Tehciri ve Sonrası

Toplumsal anlamda tarihte yaşanmış ve toplumsal hafızamızda önemli izler bırakmış olan 1915 olayları konusunda, tartışan taraftarların öne sürdükleri önemli kanıtlardan birisi de, tartışılan konuyla ilgili kayıtların bulunması veya bulunmaması üzerinden de kurgulanmasıdır. (McCarty, 1998, s. 56 ve s. 96; Kenanoğlu, 2012, s. 180)

1915 yılı kayıtları, dönemi içerisinde yaşanan ve toplumsal hafızada *Ermeni Olayları* olarak bilinen yaşananlardan Keldanilerin de (Huyodo Gazetesi, 1921) etkilenmeleri kaçınılmaz olmuştur. 27 Mayıs 1915'te yayınlanan "Ermeni Tehciri Kararnamesi" fiili olarak cephe hattının dışında olması nedeniyle Diyarbakır'ı tehcir kapsamının dışında bırakmıştır. Ancak gelişen süreçte Diyarbakır, tehcir edilen Ermeni kabilelerinin geçiş güzergâhı olmasının yanında, Diyarbakır Valisi Dr. Raşid'in sorumluluğunda öncelikle, (Çetinoğlu, 2013, s. 386) şehir merkezinde yaşayan Ermeniler, tehcire tabi tutulmuşlardır. Bu durumda 1915 ve 1916 arasında kaydedilen ölüm sayısının arttığını görmek mümkündür. 1915'te kaydedilen ölüm sayısı 39, 1916'da kaydedilen ölüm sayısı 47'ye yükselmiştir. Bu artışın nedenlerinin şehirde yaşanan kaos ortamını en iyi şekilde açıklasa da, ölüm nedenleri net olarak ortaya konulmamakla beraber, bazı ölüm kayıtlarında kullanılan ifadeler, tehcir süreci içerisinde Keldanilerin de etkilendiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. (Çetinoğlu, 2013, s. 391) Örneğin;

16 Haziran 1915, Şemmas Mihayil Abid'in oğlu Şemmas Naum. Diyarbakır Askeri misafirhanesinde, mazlumen.

22 Haziran 1915, Refail Tayyuroğlu'nun oğlu Cebrail, Diyarbakır Askeri Misafirhanesinde, mazlumen.

3 Ekim 1915, Mardinli Abdallahad Petrus'un oğlu Hırmız, askerlik esnasında.

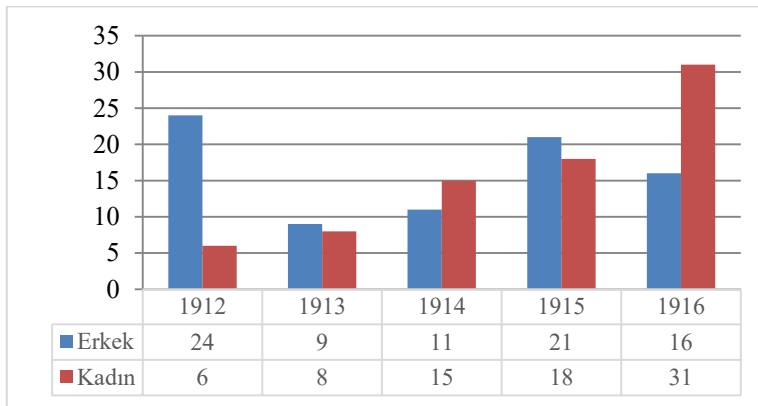
5 Ekim 1915, Mardinli Davud Hermuşi'nin oğlu Circis, askerlik esnasında.

27 Aralık 1915, Dellal Petrus'un oğlu Netaşi Yusuf, misafirhaneden çıktıktan 6 gün sonra.

1914-1916 yıllarını kapsayan ölüm kayıtlarında, ölenlerin yaş grubunu doğru olarak tespit etmek zordur. Bunun nedeni, elimizde mevcut bulunan Keldani Kilisesi Vaftiz Defterinde, 1876 sonrasına ait kayıtlarının bulunmamasıdır. 1876 öncesi doğumlarının ölüm kayıtlarına rastlamak mümkündür. 26 Şubat 1915'te ölen Hekim Hanuş'un kızı Susan'ın, vaftiz kaydında 31 Mart 1846'da doğduğunu, adı geçenin 26 Mayıs 1847'de Hekim Bedrus'un oğlu Osib'in kızı Verduşu'nun vaftiz anneliğini de yaptığını takip etmemiz mümkündür. Hekim Hanuş'un kızı Susan'ın ölüm tarihinde 69 yaşında olması, bu durumun normal ölüm olabileceği noktasında bir fikir edinmemize yardımcı olmaktadır. Bir başka örnekte ise; 15 Haziran 1915'te 49 yaşında iken ölen Aşçı İlyas oğlu Şemmas Petrus, 22 Ekim 1865'te doğmuş, vaftiz defterine Aşçı İlyas İskender Bey'in oğlu Petrus olarak kaydedilmiştir. 23 Mart 1916'da 70 yaşında iken ölen Horozoglu Şemmas Ablahad'ın kızı Katrina, 15 Ağustos 1846'da doğmuştur.

Yukarıda belirtilen tarihler arasında defterdeki yazıların karakteri, yazı malzemesinin kullanımı, tarih sıralamasının düzensizliği, bilgi akışının hızlılığı, ortamın ve yazanın yaşadığı acıyı adeta yansıtmaktadır. (Aktar ve Kırmızı, 2013, ss. 289-318) Daha önceki sayfalarda rastlanmayan yatay ifadeler 1914, 1915 ve 1916 yıllarına ait kayıtlarda rastlamak mümkündür. 1918'deki kayıt sayısının olağan üstü fazlalığının yanında, kadın ve çocuk ölümlerinin fazlalığı, alt üst edilmiş yaşamın getirdiği sosyal ve ekonomik şartların dayanılmazlığının bir sonucu olsa gerek. Geleneksel bir yaşam süren, çeşitli etnik ve dini gruplardan oluşan şehir ahali, yüzyıllar içinde kurmuş olduğu hassas dengeler tarumar olmuşa benziyordu. (Mergerian, 2013, s. 35) 1918 yılı kayıtlarındaki düzenlilik, müsvedde kullanma imkânının tekrar mümkün olabildiğini düşünmeye sevk etmektedir.

Grafik 2. 1912-1916 Yıllarına ait ölüm kayıtları

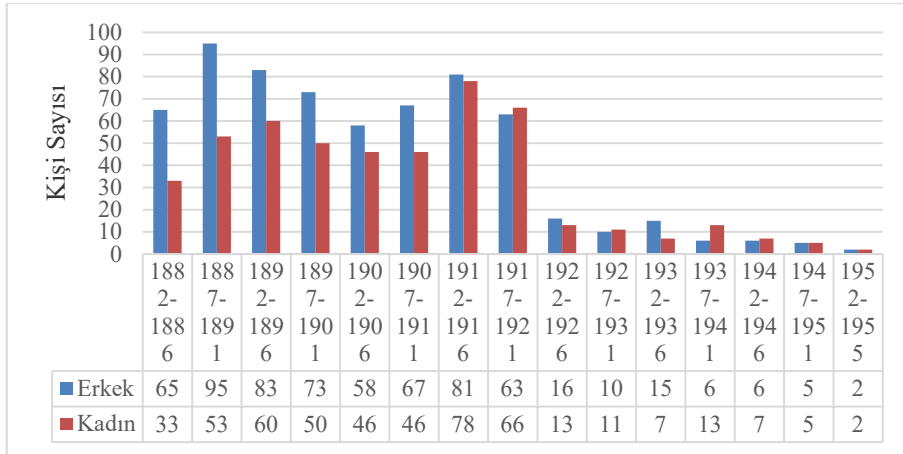

1914, 1915, 1916 ve özellikle 1918'de kaydedilen ölümlerden kadın oranının erkeklere çok yakın veya erkek sayısının üstünde olduğu (bkz. Grafik 2) görülmektedir. Bu durumun nedenleri konusunda yapılabilecek yorumlardan ilkinin, tehcir sonrasında erkek nüfusun kadın nüfusuna oranının azalmış olması.

İkincisi ise tehcir sırasında, şehre gelen kadın nüfusunun kilise tarafından ve bazı Müslüman aileler tarafından korunmuş olmasıdır diye düşünebiliriz. (Gaunt, 2007, s. 600) Erkek nüfusun yaş durumunu ölen kişinin meslek sahibi olmasına bağlı olarak, yetişkin olarak en azından 18 yaş üstü olabileceğini, meslek sahibi olmayanların da 18 yaşın altında olduğu düşünülebilir. Kadın nüfusunun yaş grubunun meslek sahipliği belirtilmediğinden böyle bir analize imkân tanımamaktadır.

Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi ölüm defterini 1882-1955 yılları arasındaki kayıtları cinsiyet bağlamında beşer yıllık gruplandırarak oluşturulan grafikte de görüleceği üzere 1912-1922 arasındaki on yıllık süre, şehir ve ülke açısından önemli bir kırılma noktasını oluşturduğunu görmemiz mümkündür. (bkz. Grafik 3)

Grafik 3. 1882-1955 Yılları arasında beş yıllık aralıklı cinsiyet bağlamında ölüm kayıtları

Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi Vaftiz defterinde yaptığımız çalışmada, 1876 ve öncesinde doğmuş olup şehirdeki ikameti devam eden ve Diyarbakır'da vefat edenlerin yaşam sürelerini oldukça zor bir şekilde de olsa, tahminin ötesinde doğru bir şekilde bilgilere ulaşma imkanını bulabildik. Bu konuda karşılaşılan en önemli zorluk, doğumdan sonra, bireyin gençlik ve ölüm durumunda isim değişikliğe uğramış olmasıdır. Yine vaftiz sırasında geleneksel olarak ilk kullanılan ismin bir aziz veya azizeye ait olabilmesidir. Belirli bir süreden sonra edinilecek meslek, lakap kullanımı, bahse konu olan ismi vaftiz defterinden ölüm defterindeki kayıt takibini güçleştirebilmektedir.

Bu konuda yapmış olduğumuz çalışmada, 1727-1875 yıllarını kapsayan Keldani Kilisesi Vaftiz Defteri'nde, topluluğa ait ölüm defterinde kayıtlı bulunanların doğum tarihlerini tespit etmeye yönelik incelemede, tam bir eşleştirme mümkün olmamaktadır. Ölüm halinde kullanılan isim ile vaftiz sırasında verilen isim arasındaki farklılıktan dolayı bu tespitler güçleşmektedir. Örnek olarak, 5 Mayıs

1882’de ölen Deveci Hanuş’un oğlu Takakçı Yusuf, ismini vaftiz defterinde araştırdığımızda, 29 Kasım 1856’da Papaz Yusuf Abid’in yönettiği vaftiz töreninde, adı geçen Deveci Hanuş’un oğlu Yusuf’un adını, Nakkaş Gorgis’in oğlu Hırmız’ın vaftiz babalığını yaptığını kayıtlarda bulmamız mümkündür. Ancak, Deveci Hanuş’un oğlu olan Yusuf’un henüz meslek tanımı yapılmamış olmasından dolayıdır ki, Yusuf’un “Takakçı” mesleğine intisap edip etmediğini teyidini alamadan, tam bir isim tespit yapılamayacağı düşünülmelidir.

Tablo 4. Ölüm Defterinde kullanılan mekân adları

Deyrzor	Beybil	Beyrut	Tılmaşer	Ahvaz
Birkli	İstanbul	Ruhvan	İrencil	Temerz
Sason	Telafer	Kudüs	Çaruhiye	Meyyafatkin
Basra	Piran	Becun	Nekuş	Piruz
Mardin	Cizre	Giresun	Telkif	Boşat
Alıpınar	Bircina	Kıtırıl	Alkuş	Amerika
Bikend	Siird	Dantas	Musul	Van
Şerañşi	Botan	Tella	Güzeldere	Sadhi
Bağdat	Halep	Katmez	Urfa	

1 Haziran 1882 tarihinde ölüm kaydı yapılan Terzi İstefan oğlu Hoca Yusuf’un, doğum tarihini tespit etmek için vaftiz defterine, meslek bilgisi dikkate alınmadan yapılan incelemede, 1 Ekim 1825 tarihinde vaftiz kaydı yapılan Terzi İstefan oğlu Yusuf adına vaftiz kaydına rastlamak mümkündür. Yine burada meslek aidiyeti sorunlu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kadın isimlerinin ölüm kayıtlarında meslek tanımı bulunmaması nedeniyle, doğum tarihlerinin vaftiz defterinden tespit edilmesi, erkeklere göre daha sorunsuz bir alan oluşturmaktadır. 30 Mart 1886’da ölüm kaydı bulunan Yusuf Mahribeg kızı Susan, 14 Ocak 1841’de vaftiz kaydına aynı isimle rastlamak mümkündür.

26 Mart 1921’den itibaren ölüm kayıtlardaki düzenlilikten bahsetmek oldukça zordur. Kayıtları tutanların bu işin görevlisi olmadığı, eli kalem tutanın defteri kullandığı izlenimi mevcuttur. Bir kaç kayıttan sonra yazı stiline değişmesi, kayıt görevlilerinin geri dönmek üzere şehirden veya yaşamdan ayrılmış olmalarından mıdır bilinmez ama kayıt defteri görevlilerinin değişmesi gibi nüfusun azalmasına nispet edercesine defter sayfalarındaki kayıt sayıları da azalmaya başlamıştır. Önceki sayfalarda neredeyse sayfa başına 20-25 kayıt bulunurken, 1920’li yıllardan sonra sayfa başına 10-15 arası kayda, 1930-1940’lı yılları arasında ise kayıt düzensizliği ve kayıt sayısı oldukça azalmıştır. Nihayetinde 51 sayfalık ölüm kayıt defteri terk edilmiştir.

Tablo 5. Ölüm Defterinde adı sıklıkla geçen aile isimleri

Mahribeğ	Tayyuroğlu	Keşişoğlu	Rumoğlu
Papazoğlu	Kutkut	Habiloğlu	Benekli
Horozoğlu	Mütevellioglu	Cerhiyan	Hindi
Seyrek	Gövdetaşyan	Tıfinkçi	Necmioğlu
Bozuntu	Ganiroğlu	Yarımakanlı	Aşuk Şebut
Hekimoğlu	Mercimek	Lalo	Frengülyan
Şuriz	İzmirli	Tulioğlu	Mamuşi
Devli	Tumacan	Hırmızıyan	Sem'an
Küveli	Burunsuz	Küçükusta	Tataroğlu
Aşçıoğlu	Çelebiyan	Amberoğlu	

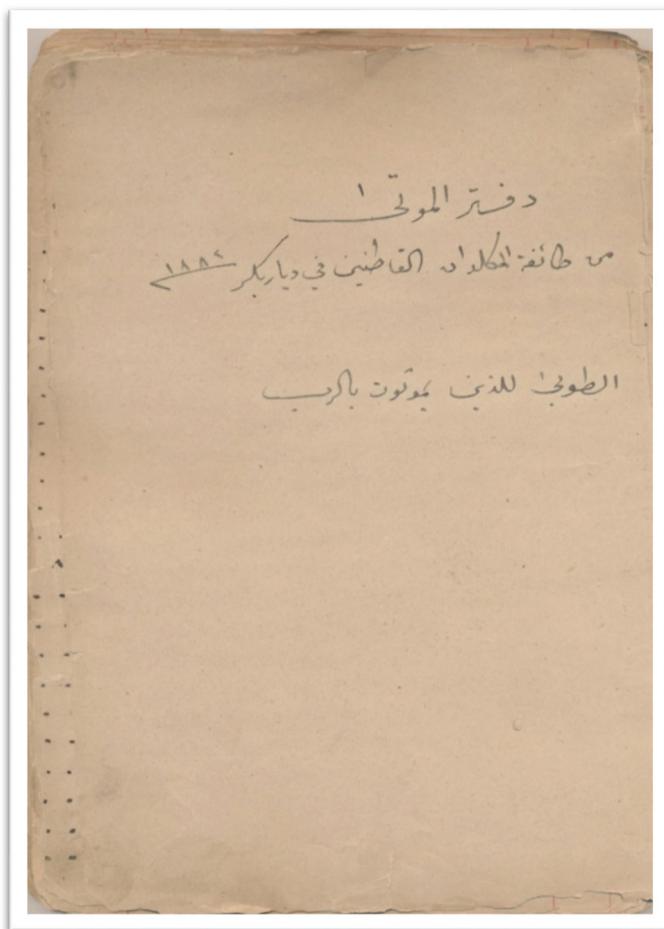
Defter kaydında sık kullanılan ve ortak mekânsal aidiyetleri ifade eden yer isimleri mevcuttur. Diyarbakır kent merkezine coğrafik olarak yakın bulunan yerleşim yerleri kimlik tanımlamasında kullanılmıştır. Diğer mekânlar ise topluluk üyesinin vefatı sırasında çeşitli nedenlerle bulunmuş olduğu mekânı anlatmaktadır. İstanbul, Amerika, Beyrut, Basra, Bağdat, Giresun, Van ve Deyrzor bunlara örnek olarak verilebilir. Bunların dışında kalanlar, yerleşik konumlu ifadeler sıfat olarak birey ve ailelerin kimlik aidiyeti anlamında kullanıldığını ileri sürebiliriz.

Tablo 5. Diyarbakır Keldani Kilisesi ölüm defterindeki kayıtların cinsiyet bağlamında yıllara göre sayıları (1882–1955)

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam	Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1882	15	0	15	1918	28	35	63
1883	8	3	11	1919	16	10	26
1884	11	9	20	1920	8	2	10
1885	15	9	24	1921	4	2	6
1886	16	12	28	1922	8	3	11
1887	27	17	44	1923	3	5	8
1888	16	8	24	1924	1	1	2
1889	17	12	29	1925	3	1	4
1890	15	8	23	1926	1	3	4
1891	20	8	28	1927	1	3	4
1892	6	5	11	1928	3	2	5
1893	24	9	33	1929	2	1	3
1894	8	11	19	1930	2	3	5
1895	28	26	54	1931	2	2	4
1896	17	9	26	1932	5	0	5
1897	15	14	29	1933	4	1	5
1898	9	7	16	1935	3	5	8
1899	16	8	24	1936	3	1	4
1900	18	8	26	1937	0	1	1
1901	15	13	28	1938	0	4	4
1902	13	9	22	1939	1	6	7
1903	10	6	16	1940	2	0	2
1904	9	11	20	1941	3	2	5
1905	9	6	15	1942	3	0	3
1906	17	14	31	1943	1	3	4
1907	11	9	20	1944	2	2	4
1908	16	10	26	1945	0	1	1
1909	10	5	15	1946	0	1	1
1910	14	14	28	1947	3	0	3
1911	16	8	24	1948	0	1	1
1912	24	6	30	1949	0	2	2
1913	9	8	17	1950	1	2	3
1914	11	15	26	1951	1	0	1
1915	21	18	39	1952	2	0	2
1916	16	31	47	1955	0	2	2
1917	7	17	24	Toplam	645	490	1135

Sonuç ve Öneriler

Yerelde üretilmiş olan belgelerin önemini ortaya koymak bir yana, belgelerdeki güvenilirlik ölçütü oldukça güçlüdür. Makalemizin konusunu oluşturan Diyarbakır Keldani topluluğuna ait el yazması “Ölüm Defteri”nin sunmuş olduğu bilgilerin, adı geçen mekâna ait diğer kayıtlandırma belgelerinden de takip edebilme imkânı, belgenin güvenilirliğini arttırmaktadır. 1882’de başlayan defterin devamlılığını 1955’e kadar devam ettirmesi, şehrin ve aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu önemli kırılma noktalarına şahitlik etmiş olması açısından da önemlidir. 1895 ilk Ermeni olayları, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, 1919-1923 Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin yaşandığı tarihler, Diyarbakır şehir merkezinde demografik olarak mikro ölçekte bulunan bir topluluğun not etmiş olduğu bilgiler, yukarıda belirttiğimiz üç önemli zaman diliminde gelişen güvenlik ve sağlık durumları hakkında önemli bir bilgi temin etmektedir. Ayrıca şehirde ölümle sonuçlanan sağlık sorunlarının hangilerinin olduğunu da görmek mümkündür. Burada ayrıntılarıyla ele almaya çalıştığımız yazma eser, 1915 ve sonrasında yaşanan olayların, Ermeniler dışında da mekânda mevcut bulunan diğer dini sosyal toplulukları nasıl etkilediğini sınırlı bir düzeyde de olsa görme imkânı sunmaktadır.

Belge 1. Defterü'l mevta Diyarbekir'de ikamet eden Keldani cemaatine aittir.
1882

Rabbe ait olarak ölenlere ne mutlu

دفتر الموتى ١٨٨٤

تاريخ	اسم المتوفى	تاريخ	اسم المتوفى
١٨٨٤	في كانون الثاني	٢٨	قد انتقل الي رحمة الله الطوبى بن بختايل عاشق مشوط
.....	في شباط	١٨	قد انتقل الي رحمة الله نوز محمد يعقوب
.....	في اذار	١٤	قد انتقل الي رحمة الله عبد شوع رزاق بن شعور بيلدى
.....	في اذار	٢٤	قد انتقل الي رحمة الله عبد الكريم بن زري قرياقس زبولانه بن
.....	في نيسان	٢٩	قد انتقل الي رحمة الله بابوي مسجج ابن بابوي كوستو
.....	في ايار	٠٥	قد انتقل الي رحمة الله طفاقج بوز بن دودي حنقوسه
.....	في حزيران	٠١	قد انتقل الي رحمة الله خواجه بوز بن زري اسطيليه
.....	في حزيران	٠٩	قد انتقل الي رحمة الله بشوع بن بوز اخو بوز بالي
.....	في اب	١٦	قد انتقل الي رحمة الله بوز بيلدى ابن ابي بن ابي نسي بوز
.....	في تموز	٢٥	قد انتقل الي رحمة الله كوكو جرشويك
.....	في اب	١٦	قد انتقل الي رحمة الله قرياقس بيبه بن ابي بوز بيلدى
.....	في ايلول	٠٥	قد انتقل الي رحمة الله خواجه قرياقس كوجي ابن زلفي حنقوسه
.....	في تشرين الثاني	١٩	قد انتقل الي رحمة الله خواجه بيلدى
.....	في تشرين الثاني	٢٤	قد انتقل الي رحمة الله قرياقس بيلدى ابن معدي بوز بيلدى
.....	في كانون الاول	٢٨	قد انتقل الي رحمة الله برعقوس بيبه كوتوت
١٨٨٤	في كانون الثاني	٠٤	قد انتقل الي رحمة الله نجيب بيبه ابن بختايل قمر
.....	في نيسان	١٧	قد انتقل الي رحمة الله زلفي ابن كوكسي بيلدى
.....	في ايار	١٧	قد انتقل الي رحمة الله معدي لبي بنت بختايل كويك
.....	في حزيران	٠٩	قد انتقل الي رحمة الله صوي بنت خواجه بوز بن بختايل استيباد
.....	في تموز	٠٤	قد انتقل الي رحمة الله قرياقس بيلدى
.....	في تموز	٠١	قد انتقل الي رحمة الله الغوري حاتون بن قرياقس بن شمعون ماريك رحمه الحقه بن
.....	في ايلول	٠٦	قد انتقل الي رحمة الله بختايل ابن جاقوي منصور المقتنق في الشط
.....	في اب	١٩	قد انتقل الي رحمة الله بختايل ابن قرياقس المجد بن خورش استيباد
.....	في ايلول	٠٤	قد انتقل الي رحمة الله جرجس بن قرياقس جرجس بن طابور اوساي
.....	في ايلول	١٥	قد انتقل الي رحمة الله جرجس بن قرياقس حنقوس بن ايلديس
.....	في ايلول	٢٤	قد انتقل الي رحمة الله بوز بن بختايل لقي استيباد

Belge 2. Ölüm defterinin ilk sayfası

Belge 3. Ölüm defterinin 32. sayfası, 1914 yılı kayıtlarının sonu ile 1915 yılı kayıtların başlangıcı.

Kaynakça

- Aktar, A.-K. A. (2013) “Diyarbakır 1919” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 289-318
- Albayrak, K. (2001) “Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi” Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 1, Adana, 107-124
- Albayrak, K. (1997) Keldaniler ve Nesturiler, Ankara: Vadi
- Albayrak, K. (2001) “Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi” Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 1, 107-124
- Albayrak, K. (2002) “Keldaniler” mad. TDVİA. Cilt: XXV. 208-210
- Albayrak, K. (2015) Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni, Akli Düşünce ve Felsefenin Doğu’dan Doğuşu, Babil-Keldani-Çin-Hint-İran-İbrani Gelenekleri. “Keldaniler”. Cilt: 1, Ed. Ali Osman Kurt, 1. Baskı, İstanbul: İnsan, 857-878
- Beysanoğlu, Ş. (1997) Anıt ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, Cilt: 2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları 699-710
- Bozan, O. (2006) Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır
- Bozan, O. (2015) “Diyarbakır Vilayetinde 1894-1895 Kolerla Salgını” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 218, Ekim 2015, İstanbul, 219-240
- Çetinoğlu, S. (2013) “Diyarbakır’da Ermeni Mallarını Kim Aldı” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 368-406
- Çimen, A. (2012) “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri” Gazi Üniversitesi İBF Dergisi, Sayı: 1473, 183-216
- Çukurova, B. (2008) “XIX. Yüzyılda Diyarbakır’ın Sosyal ve İdari Yapısı” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: II, Ankara, 355-362
- Dilek, M. S. (2013) “Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Sorunu” İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Sayı: 15-16, 79-98
- Etöz, Z. (2013) “Diyarbakır Yangınları” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 262-280
- Gaunt, D. (2007) Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I Dünya Savaşında Anadolu’da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, (çev. Ali Çakıroğlu), İstanbul: Belge
- Gümüş, E. (2014) 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara

- İlhan, M. M. (2006) “Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler” Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 25, Sayı: 40, Ankara, 41-58
- İlhan, M. M. (2008) “Osmanlı Dönemi Diyarbakır’ı Üzerine Yapılan Araştırma ve Yayınlar” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: I, 49-74
- Joseph M. (2004) Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi, (çev. Erol Sever), İstanbul: Yaba
- Kenanoğlu, M. M. (2012) Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek, 3. baskı, İstanbul: Klasik
- Kevorkian, R. (2013) “Nüfus Hesabı veya Toprakların Denetimi” Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 53-60
- McCarty, J. (1998) Müslümanlar ve Azınlıklar, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp
- Mergerian, J. B. (2013) “Amerikalıların Gözünden 19. yüzyılda Diyarbakır, 1830-1860” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 35-52
- Nuri, İ. M. (2009) Fi Tarih-i Kenisetül Maşrik, Nusaybin, Şam
- Tekin, M. (2008) “Ali Emiri’nin Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi Bağlamında Diyarbakır” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız- Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: III, 633-644
- Verhij, J. (2013) “Diyarbakır ve 1895 Ermeni Kriz”, Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 237-245
- Yazıcı, S. (2008) “Diyarbakır’da 1895 Ermeni Olayları” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: III, 733-749
- Yılmazçelik, İ. (1995) XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı), Ankara: Türk Tarih Kurumu

Huyodo Gazetesi,

1, no. 2 (11 Haziran 1921), ss. 2-4;

4 no. (9 Temmuz 1921), s. 2;

5 (16 Temmuz 1921), s. 2;

6 (23 Temmuz 1921), s. 2

Makale Geliş Tarihi: 14.05.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

شيعری كوردی، له روانگه‌ی پيوه‌ره‌كانی ده‌قیتی

به نمونه‌ی ده‌قی شيعری له کرمانجی خواروودا

پ.د. نه‌وزاد وقاص سعید- م. ریبوارمحمد اسماعیل

Rebiwar Muhammed Ismail¹ — Nawzad Waqas
Sahid²

کورتە

نهم توێژینه‌یه، که له ژێر ناوئێشان (شيعری كوردی، له روانگه‌ی پيوه‌ره‌كانی ده‌قیتی، به نمونه‌ی ده‌قی شيعری له کرمانجی خواروودا) دایه، ته‌مه‌ریه‌که له نامه‌ی دکتورا، به شيوه‌یه‌کی گشتی رینگایه‌که بۆ خستنه‌ رووی خاسییه‌ت و سروشتی ده‌ق، که له لایهن رهنه‌گر و ئیوربست و نووسه‌رانه‌وه به گوزارشتی جزواجزر جهختی له‌سه‌ر کراوله‌مه‌وه و له چوارچێوه‌ی فله‌سه‌فه‌ی نه‌ده‌ب و ئیوری نه‌ده‌بی و رهنه‌بی نه‌ده‌بی و هونه‌رییه‌وه خويندنه‌وه‌ی جیاوازی بۆ کراوه.

لێرهدا نهماژه به سروشت و به‌های ده‌ق کراوه، له چوارچێوه‌ی ئیروانیه‌ی ئیوری و رهنه‌بییه‌کانه‌وه، نه‌ه پێوانه و پێوه‌ره گشتی و تابه‌تیه‌تیه‌ی وه‌ک مه‌رجێک بۆ به‌های ده‌ق بوون خراونه‌مه‌روو، به‌هۆبانه‌وه ده‌ق ناسنامه‌ی زانسته‌یه‌ی ده‌قبوون و جزوری ده‌ق بوونی خۆی وه‌ر ده‌گرێت، هه‌روه‌ها سه‌مه‌رای نه‌وانه زۆر مه‌رجی تریش بۆ چه‌سکی ده‌ق و ده‌قبوون، پێشکه‌ش کراوه، که هه‌موو نه‌وانه چه‌ند خاسییه‌ت و پێوه‌ریکی

¹ Lecturer, Department of Kurdish Language, College of Education, Salahadin University-Erbil, Kurdistan Region-Iraq rebwarfo2@gmail.com

² Professor, Department of Kurdish Language, College of Education, Salahadin University-Erbil, Kurdistan Region-Iraq

The research gives a theoretical and critical analysis of Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect in the light of the concept of text and its textuality criteria. According to the criteria, that consider the general and specific principles of "text", Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect are bound to those criteria and receive identity of textuality. This is because the structure of Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect has its own properties in respect of language, meaningfulness, identity, type of genre and literary elements such as idea, imagination, emotion and form. These aspects build the structure of the texts. The aspects, throughout the history of this literary school, have changed which could be known through analyzing and studying the texts with the theoretical and critical criteria.

Key words: Textuality, The nature of Text, Structure of Text, Intentionality, Cohesion, Situationality, Informativity, Intertextuality

پیشه‌کی

ئهم ناوئيشانه‌ی سه‌رموه، لیکۆلینه‌وه‌یه‌که له‌سه‌ر چه‌مکی دهق و پيوهر و خاسییه‌ته‌کانی دهقیتی، به شيوه‌یه‌کی گشتی، دواتر باس له دهقی شيعری دهکات له شيعری کرمانجی خواروودا، سه‌باره‌ت به سنووری لیکۆلینه‌وه‌مه‌ش، سه‌رما له رووی تيووریه‌وه چه‌مکی دهقیتی خراوته‌روو، دواتر له چوارچيوه‌ی پيوهره گشتی و تاييه‌تیه‌کانی دهقه‌وه، کاری پراکتیکی له‌سه‌ر دهقی شيعری کراوه، بۆ ئهم مه‌به‌سته‌ش سوود له شيعری قوتابخانه‌ی کرمانجی خواروودا وهرگیراوه، چه‌ند نمونه‌یه‌ک له شيعرمانی "نالی، سالم، کوردی، مه‌حوی، حاجی قادری کۆبی، حمیدی"دا، وهرگیراون، تیشکی لیکۆلینه‌وه‌یان خراوته‌سه‌ر بۆ سه‌لماندنی بۆچونه تيووریه‌کان، بۆ ئهو مه‌به‌سته‌ش شیکردنه‌وه‌یان بۆ کراوه به‌پێی پيوانه و پيوهرمانی دهقیتی .

رێبازی په‌یره‌و کراو له‌م لیکۆلینه‌وه‌یه‌دا، (وه‌سفی - شیکارییه‌)به، له‌گه‌ڵ خسته‌رووی هه‌ندێک زانیاری تيووری له‌سه‌ر چه‌مکی دهق و دهقیتی، دواتر به‌ پشت به‌ستن به‌م زانیارییه تيووریه‌وه وه‌سفی پيوه‌ستمان بۆ دهقی شيعری له‌م قوتابخانه‌یه‌دا خسته‌روته‌روو و نمونه وهرگیراوه‌کمان شیکردووته‌وه.

ئهم لیکۆلینه‌وه‌یه له‌چه‌ند ته‌وره‌یه‌ک پێک ده‌یت: له‌سه‌ر مه‌تادا، چه‌مک و پێناسه‌ی دهق له روانگه‌ی جیاجیا و بۆچونه تيووریه‌کانی له‌سه‌ر دهق و بابه‌ته‌کانی په‌يوه‌ست دهق خراوته‌روو، دواتر ئاماژه‌مان به‌ پيوهره گشتی و تاييه‌تیه‌کانه کردووه، که زاناکان بۆ دهقیتی و مه‌رجه‌کانی دهقبوون دیاریان کردوون، ئینجا له ته‌وره‌یه‌کی تر دا چه‌خت له‌ سه‌روشت و خاسییه‌تی دهقی ئه‌دهبی کراوته‌وه، پاشان له ژیر رۆشنایی ئهو پيوهر و خاسییه‌ته گشتی و تاييه‌تیه‌کانه، شیکردنه‌وه‌مان بۆ شيعری کوردی له قوتابخانه‌ی کرمانجی خواروودا کردووه، ئاست و سه‌روشتی شيعری کوردیمان له‌سه‌ر ئهو بنه‌مایانه دیاری کردووه، ئه‌نجامه‌کانی ئهم لیکۆلینه‌وه‌یه‌ش له چه‌ند خاڵێکدا خراوته‌روو، له کۆتاییدا سه‌رچاوه‌کان به‌ ئه‌لف و بێی عه‌ره‌بی و لاتینی ریز کراون.

چه‌مک و پێناسه‌ی دهق له روانگه‌ی جیا جیاوه

به‌شيوه‌یه‌کی گشتی چه‌مکی دهق بابه‌تیکي فره ره‌هه‌نده و لیکه‌وته‌ی زۆری لێ که‌وتووته‌وه، وه‌ک پرۆسه‌یه‌کی ناساده‌و ئالۆزه ده‌ره‌که‌وتی و نا چینه‌ ناو پێناسه‌یه‌کی گشتگیر و ره‌هاوه، هاوکێشه‌یه‌کی چینگیر و دیاری بۆ نییه.

ئهمه‌ش بۆ کۆمه‌لیک هۆکار ده‌گه‌رێته‌وه، که خۆی له پێکهاته‌ی بنیادی دهق و ره‌هه‌ند و جه‌مسره‌مانی په‌يوه‌ست به‌ده‌قدا ده‌بینێته‌وه. به‌واته‌یه‌کی وردتر، ده‌ره‌که‌وتنی پرۆسه‌ی دهق به‌شيوه‌ی ده‌ق به‌شيوه‌ی ده‌ق و فۆرمی جیاجیا، هه‌روه‌ها بوونی بنیاتی هونه‌ری و لایه‌نی زمانه‌وانی دهق و بوونی له‌مێژینه‌ی دهق و به‌ره‌مه‌نیان و زیندوویته‌ی دهق و فراوانبوونی لیکه‌وته‌کانی دهق و په‌رسه‌ندن و گۆرانی ژانره‌مانی ئه‌دهب له‌لایه‌ک، تاييه‌ته‌بوونی به‌ره‌مه‌نیانی دهق به‌ تاکه‌ که‌سێک و په‌يوه‌سته‌نه‌بوونی که‌ده‌که به‌ قوناغیکي دیاریکراوی ژبان و تيوورینه‌ی جۆراوجۆره‌کان له‌سه‌ر سه‌روشتی دهق له‌لایه‌کی ترمه‌وه، کاری پێناسه‌کردنی چه‌مکی دهقیان زۆر سه‌خت کردووه، له‌به‌ر ئهم جو‌لانه دهق ناتوانیت له پێناسه‌یه‌کی گشتگیر و دیاریکراو دا خۆی

بهدستهه بدات. نهمش بۇ سيفهتى جولەى جهمسرمكانى پهموست بهدق و جولەى نهم توخمانه دهگريتهه، كه بنياتى دهقيان پيگهيناوه، سروشتى بهردهوامبوون و دووباره بوونهويان هميه لهسهردهمه جياجياكاندا و له دۇخىكى دياريكراودا بۇ همميشهه جيجير نابن، بهلكو بهردهوام گورانباي بهسهرداديت و له جولەى و پهرسهندنكى ريزمى دان. نهمش بۇ نمو بيردوزه فيزيكيهمان دهبات، كه تهنى گوراو ناچيته ژير بارى پيناسههكى رههواه، چونكه له دۇخى جولهدا شيوه و تاييهتمندى تهنهكه دهگوريت، بويه له دۇخى گوراندا همر جولهميك پيناسههك بهرهم ديتت، نهم بيردوزه بۇ دهقيش دهگونجيت و چهكمى دهقيش مهحكومه بههمان بنهمى فيزيكى.

دهق خاوهنى سروشتىكى گوراوه، نهمش بههوى گوران و جولەى نمو پيگهاته و ناستانهى، كه بنياتى دهقهكميان پيگهيناوه. لهسهر نمو بنهميه دهق و لك چهكميك ماملههئى نهمبى و فلسفهى و زمانهوانى لهگهئدا دهكرتت، له گوشه نيگاي جياجياوه سهيركراوه و لهسهر بنهمى جوراوجور پيناسهكراوه، چهنديهتى و چونيهتى بنيات و رهههدهكانى پهموست به دهق، تيروانين و بوچوون و رووچوونى جياجياى لهسهر دهقهه بهرهم هيناوه. همر يهكه له ناراستههيك و بهيى بوار و شارمزاى خوى له دهقى روانيوه و پيناسههى چهكمى دهقى كردوه. بونموه همنديك بۇ پيناسهكردنى چهكمى دهق له جهمسرى بكر و بهر همههينهرى دهق و زينگهه دهق دهوستن و همنديكى تر له بنياتى زمانى و هونهرى و ناستى ئيستيتيكي دهق دهروانن و همنديكى تر له پهمادارى دهق و ليكهوته و كاريگهرى بهسهر خوينهروه، همنديكى تر له فورم و قهبارهه دهقهه دهق پيناسه دهكمن، همر يهكه لهمانه له روانگهه خويى و بواركههه خويوه له سروشتى دهقى روانيوه، چيههتى و چونيهتى سروشتى دهقيان له گوشههيكهوه پيناسهكردوه، دهشتت گوشه و لايهنى تريان فراموش كردتت، دهكرتت بلين هممو نهم پيناسانهى، كه بۇ چهكمى دهق خراونتهروو كه همنديكيان پهموسته بهلايهنى تيورى و همنديك بهلايهنى پراكتيكي دهق و همنديكيان پهموسته بهلايهنى همنوكههه دهق و همنديكيان بهلايهنى ميژووى دهق يان بابتهى بوونى دهق و لايهنى كومهلايهتى دهق، هممو نهمانهههيكهوه تيگهيشتن و روونكردهههيكى فراوان لهسهر چهكمى دهق بهرجسته دهكمن، "دهق" سوود" و گرنگى خوى و لك لايهنكى تيورى له زانستهى دهق و تيورى دهق و شيكردهههه دهقدا و مردهگريت، له هممو نهمانهههه پيناسه و تيگهيشتنى جياواز بۇ دهق، له رووى كومهلايهتى و زمانى و رووشنيرى و ميژووى و هرريدا له نارادا هميه" (بايز، 74 - 75). نهمگر سهير بكهين دهبينن كه تيروانينى كؤن جيايه لهگهئ روانگهه نوخوازمكان بۇ چهكمى دهق، ههروهه پيناسهه فلسفهه بۇ دهق له پيناسههكانى تر جيايه، بهى واتابهه همر يهكه له بواركههه ترى و لك: (زمانهوانى و نهمبى و هونهرى و نايهنى... تاد) پيناسهه خويان بۇ نهم چهكمه هميه. ههروك وتمان تهنانهت له ناو خودى يهك بواريشدا، ناراسته و تيگهيشتنى جياجيا هميه، زانكانى ناو يهك بواريش ههريهكميان بهجوريكى جيا له سروشتى دهق دهروانن، رمخنهگرئيك يان شاعيرئيك ياخود نهمبينك دورور له روانگهه زانستهى له ژير كاريگهرى هونهرى نهمب و ئيستيتيكيهوه پيناسهه دهق دهكات، كومهئناس بهههه دهق به كومهئگاوه پهموست دهكات، زانا دهرووناسهكان گرنگى خويان له لايهنى دهروونى نوسهر و ناكايى دهقدا چر دهكهههه، تويزههه زمانهوانى پرؤسهه دهق بهكههسته و ناستهكانى زمانهوه بهند دهكات. همنديك زانا لهسهر بنهمى لايهن و مهههستىكى دياريكراو پيناسهه دهق دهكمن و بهشيكى تريس زور فراوانتر و لهچهن روويهكهوه بۇ پيناسهكردنى دهق دهچن، بونموه لاي (هيلمسليف) "دهق مانايهكى زور فراوانى و مرگرتوه، دهق هممو گؤكردنئيك دهگريتهه، جا نوسراوبيت يان وتراويكى زاركى بيت، دريز بى ياخود كورت، كؤن بيت يا نوى" (بن ژريل، 2000، ص54). دهق بهيى نهم پيناسههه، رووبهريكى فراوان دهگريتهه، ليردها دهق دهبينه ههلگرى كومهئيك ناسنامه لهبهر فراوانى هممهلايهنى پيناسههه، دهق به ناراستههيكى دياريكراو و سهردم و فورمهوه نههستراوتهه ههروهه به شيواى بهيان كردنيس مرجدار نهكراوه، لهههراهمير نهم ناساندنه فراوانهه دهقدا، كه زور لايهن دهگريتههه، پؤل ريكور (Paul Recour) پيناسهه دهق له همنديك لايهنى و لك لايهنى زاركى دورور دهكاتوه و جهخت له پرسهه توماركردن دهكاتوه و دهليت: "دهق نمو گوتارهه، كهوا به نوسين جيجير كراوه" (يقطين، 1989، ص5). ليردها نهمه دهبينن، كهوا پؤل ريكور

دهق و خو سه‌لماندنی دهق په‌يوه‌ست دهکات به پرۆسه‌ی نوسينه‌وه، ليردا فورمینگ بو دهق دروست ده‌بیت،
ئهمه‌ش خۆی له خۆیدا مەرجدار کردنی چه‌مکی دهقه و له‌مه‌شه‌وه ئامانجی پیناسه‌کردن و تيروانینی دهق
له گۆشه‌په‌که‌وه دیته‌جی.

هه‌ندیکى تر بو چه‌مکی دهق باس له به‌شدارى و ريزه‌ی دانه‌ی زمانى ده‌کەن، له پرۆسه‌ی به‌ر هه‌مه‌په‌نایى
ده‌قدا. واته‌ ده‌رکه‌وته‌ی دهق له رووى قه‌باره و ريزه‌ی وشه و رسته‌ی به‌کارهاتوو له‌گه‌ل ئه‌م واتایه‌ی که
لینانه‌وه بارکراوه، یاخود بلنن قه‌باره‌ی به‌رجه‌سته‌مکراوى دهق وشه‌په‌ک ده‌بیت یان رسته‌په‌که‌ یاخود
په‌راگراف و به‌رهم و کتیبیکى ته‌ماوه، یاخود ديره شيعریکه یان غه‌زله‌په‌که یانیش به قه‌مه‌سیده و
رۆمانیکه، هه‌ندیک له رووى قه‌باره‌وه به‌رجه‌سته بوونی دهق گه‌ورتر له رسته‌په‌که ده‌بینن، دهق "ئه‌م
دانه زمانیه‌ ده‌کرته‌وه، که له سه‌روو رسته‌په‌که‌وه پنگ دیت" (رافیل، 2009، ل43). هه‌روه‌ها
تودوروف (Todorov) له پیناسه‌په‌کیدای بو دهق ئه‌وه ده‌خاته روو، که "دهق پیکه‌تایه‌یکى سه‌ر به‌خۆی
داخراوه و له کۆمه‌لێ رسته‌ پیکه‌تایه‌وه و واتایه‌یکى روونى هه‌یه" (مشیر، 2014، ل47). ليردا دهق و مکو
پیکه‌تایه‌یک سه‌یر ده‌کریت، که سیفتمى سه‌ر به‌خۆی هه‌یه و ناچینه‌ دۆخى په‌راویز بوونه‌وه، رسته‌په‌ک یان
چه‌ند رسته‌په‌ک ئه‌م پیکه‌تایه‌ سه‌ر به‌خۆی په‌یان پیکه‌تایه‌وه، که به‌هۆی به‌خشینی واتاو مه‌به‌ستى دياربکراوه
جیاده‌کرته‌وه، ئه‌م واتایه‌ش له قه‌باره‌ی کۆمه‌لێک رسته‌دا خۆی ده‌نوینیت، هه‌ر چه‌نده به‌پێى بۆچوونى
تودوروف، تايبه‌تمه‌ندى سه‌ر به‌خۆی و داخراوى سنورى دهق ديارى ده‌کات، به‌لام ئه‌م تايبه‌تمه‌ندییه‌ش
دواتر له بوونى رسته‌په‌ک یان کۆمه‌له رسته‌په‌که‌وه په‌یدا ده‌بیت. به‌ بروای رۆلان بارت (Roland
Barthes) (دهق پیکه‌تایه‌یکى ئالۆزى هه‌یه و مکه‌ ته‌مون و چنن وایه، کۆمه‌لێک وشه و رسته‌ی به‌دواى
په‌کدا هاتوون و هه‌موویان پیکه‌وه وینه و په‌که‌مى واتادار دروست ده‌کەن) (عیاشى، 2002، ص122).
جگه‌ له‌وه‌ی که رۆلان بارت نامازه به قه‌باره‌ی دهق ده‌کات به‌وه‌ی، که له ته‌نیکى ئالۆز پنگ دیت، که
چه‌ندین وشه و رسته‌ی له خۆگرتوه، نامازه به‌وه‌ش ده‌کات، که ئه‌م له خۆگرتنه په‌په‌که‌وه گونجاو و
به‌جۆرێک وینه‌په‌یکى واتادار به‌رهم دینن و هه‌ندیکى تر بو به‌ر هه‌مه‌په‌نایى دهق یاخود بو دروستکردنى
وینه‌په‌یکى واتادار له ده‌قدا، پيوه‌ر بو ريزه‌ی به‌شدارى وشه یان رسته دانانین و به‌لایانه‌وه به‌نمه‌ی
چه‌ندییه‌تى بو دهق گرنگ نیه، ده‌کریت دهق نه‌گاته ريزه‌ی رسته‌په‌کى ته‌ماو و له وشه‌په‌کدا به‌رجه‌سته
بیت، به پێى بۆچوونى (هیلمسلیف) کورتى و دريژى له گۆکردندا بو ده‌قبوون مه‌رج نیه، له روانگه‌ی
ئه‌مه‌وه "وشه‌ی "راوه‌سته" بو خۆی به ته‌نها ده‌قیکه و چ جیاوازییه‌یکى له‌گه‌ل رۆمانیکدا نیه، چونکه له
روانگه‌ی ناوبراوه‌وه هه‌موو به‌ر هه‌مه‌په‌نراویکى زمانى بو خۆی بریته‌یه له ده‌قیکی ته‌ماو" (خه‌بات،
2011، ل8). چونکه ئه‌م وشه‌په‌یکه‌یکى زمانیه‌ و په‌يامنیکى له خۆیدا هه‌لگرتوه، ده‌توانی له رووى
واتاو ئامانجى خۆی بپیکیت، هه‌ر بۆیه "بو دهق پيوه‌رى چه‌ندییه‌تى پيوه‌ست نیه، دهق ده‌کریت
وشه‌په‌ک بیت یان رسته‌په‌ک بیت یانیش به‌ر هه‌میکى ئه‌ده‌بى بیت، دهق په‌که‌په‌کى واتایه‌ و فورمى
ديارکراوى نیه" (یقطين، ص18). هه‌روه‌ها ئه‌گه‌ر سه‌یر بکه‌ین ده‌بینن، کهوا "زۆربه‌ی دهقه باوه‌کان
له په‌ک رسته که‌متر پیکه‌تایه‌وه، وه‌ک: "ئاگادارى لافینه، بو فروشتن، داخراوه" واته کورتى و دريژى
به‌رچاو ناگيریت" (توفیق، 2002، ل32). له راستیدا به‌کاره‌نایى فورمى وشه‌په‌ک بو ده‌قیکی بچووه،
ئه‌م فورمه به ره‌ه‌ایى و به‌م قه‌باره‌یه‌ی کهوا هه‌په‌تى، بێ هاوپیچ و دابراو له ده‌ورو به‌رو مه‌دلوه‌که‌نایى
په‌يوه‌ست به وشه‌که ئامانجى ده‌قیتى خۆى ناپنکیت. ئه‌م وشه‌په‌ی، که و مکو ده‌قیکی مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا
ده‌کریت له راستیدا پرۆسه‌په‌که و په‌راویزی ونبووی هه‌په‌، ته‌نیا وشه‌په‌یکى ده‌رکه‌وتوه و باقى تری و
پرۆسه‌که ئه‌رکى خۆی به‌هۆی ده‌ورو به‌ر و کات و زانیاری هاو به‌شى نیوان نوسه‌ر و خوینهر جیه‌جی
ده‌کات، دهق به‌پێى ئه‌وانه ده‌بیته دانه‌په‌یکى فه‌ر هه‌نگى ئه‌به‌ستراکت، ده‌قیکی له‌م دانه فه‌ر هه‌نگیه‌ بچوکه‌دا
خۆی به‌یان ناکات، هه‌ر بۆیه "له تیکه‌په‌شتى باودا دهق دانه‌په‌یکى زمانى پاش رسته‌په‌، واته رسته‌په‌ک
زیاتر له رۆنانیدا به‌شدارن، ده‌بیت ئه‌م رسته‌په‌ به رینگای جۆراوجۆرى ریزمانى پیکه‌وه به‌به‌ستری، تا
هه‌موو که‌س و مکه دانه‌په‌یکى پته‌م وهریگریت" (رافیل، ل43). واته له‌ده‌قیکیدا چه‌ند وشه و رسته‌په‌ک
به‌شدار ده‌بن، تا سه‌ر به‌خۆی ده‌قه‌که تیر ده‌بیت، هه‌ر چه‌نده ئه‌گه‌ر وشه‌په‌ک یان رسته‌په‌یکى ده‌رکه‌وتیت،
چونکه ده‌گونجیت وشه‌په‌ک یان رسته‌په‌ک بیت به سه‌ره و ئه‌وانى تر له په‌راویزدا بن، له وپه‌وه پارمته‌ی

پروسیە مەبەستداری نوسەر و تێگەشتنی خوینەر بەدەن، بە تاییەتی دەقی ئەدەبی لە هەر فۆرمیکدا جیگای بکریتمە، ئەوا ھاوپیچەکانی پەيوەست بە دەقەکە، یارمەتی پروسیە دەقی بەرھەمەکە ئەدەن، کە بەشیکێ زۆریان لە ھاوپیچەکانی پەيوەست بە دەقەکە لە دەروە و لە دورووەی دەقەکەدا وەستان.

بەشێوەیەکی گشتی، زۆریە ئەوانە لە تیۆری ئەدەبی و شیواز و رەخنە نوێ کاریان کردووە، بە تاییەتی ئەوانە پابەندن بە تیۆری دەقەو، دواي سەرھەلانی فۆرمالیست و لیکۆلینەوی زمانەوانە نوێیەکان، بە ئاراستەي سایکرونیکی زمان بۆ چەمکی دەق دەچن و لەسەر ھەمان بنەمای زمانیش مامەلە لەگەڵ دەقدا دەکەن. دەق وەک کەرستە و یەکەییەکی گەورەي زمانی دەھیننە بەرباس و لە ناو بازەنی زمان و پروسیەي زمانەوانیدا دەق دەخەنە روو، بۆ بەرھەمەیانێ دەقێک یان بەرھەمەیی ئەدەبی، زمان بەلا دەستی خۆی بۆ ئەم پروسیە لە ئەستۆ دەگرێت، بۆیە ناسنامە و بوونی دەق پەيوەستە بەزمانەو، (رۆلان بارت) بە رادەیک جەخت لە زمان دەکاتەو نەک ھەر بۆ دەق، بەلکو تەنانتە زمان دەکات بە بوون و ناسنامەي مرقیش، دەلیت: “مرۆف بە بەی زمان هیچ بوونیکی نییە” (بەرنجی، 2009، 23). نووسەر لە ریکەي بەکاربردنی زمانەو، تێگەشتن و بینین و باری سایکولوژی خۆی لە فۆرمیکدا بەرچەستە دەکات، ئەم بەرچەستە بوونە لە دەقدا خۆی دەبینێتەو، ھەر وەک (شلایر ماخر) دەلیت: “دەق ناوھندیکێ زمانییە، فکری نووسەر دەگوازێتەو بۆ خوینەر، زمانیش ئەو چوارچێوە و زەمینە، کە نووسەر کاری تێدەکات بۆ ئەو بیری و ھزر و بۆچوونەکانی بگوازێتەو” (ابو زید، 1999، ص 21). بەلای شلایر ماخر پروسیە گواستە و بەرچەستە کردن و وینە کردنی بیری و ھزری نوسەر بەھۆی زمانەویە بەرھەموو ئەو تاییەتمەندییانە، کەوا زمان ھەیتە.

سروشتی دەق و پێوەرەکانی دەقی

تێروانینە جیاوازمەکانی سەر دەق و پێناسەکردنی دەق لە گۆشەي جیاجاوا، ھەر و ھا خستەرووی چەمکی دەق لەسەر بنەمای بنیاتی زمان، مەلۆول بۆ مەبەستی ھزری و کۆمەلایەتی و پەيوەستی دەق بە سیاق و فۆرم، لە لایەک و باسکردنی دەق لە چوارچێوەي ئاستەکانی زمان و واتا و دەقناویزان و خوینەر و جەمسەری تر لە لایەکی تر، بابەتیکی تر دینیتە پێشەو ئویش بابەتی دەق و نەدەقە یاخود بلین بابەتی دەقی و دەقبوونە (Textuality). ئەم بنەمایانە کە ھەر یەکە بە شیوەیک لە شیوەکان لە پێناسەکردنی سروشتی دەق و چییەتی دەق جەختی لەسەر کراوەتەو، بوون بە پێو و بەرگی دەقبوون، مەرج و پێوەرەکانیش کاریگەر بیان لەسەر ناسنامە و بەھای دەق و سنوردانان ھەمە لە نیوان دەق و نەدەق، نەدەق بە واتای خالی بوون لە بنەمادا و ناتەوای لە بنیاتی زمان و بنیاتە ھونەری و جەمسەرەکانی پەيوەست بەدەقەو. دیسانیش پێو و رەگەزەکانی دەقبوون جۆراوجۆر و جیاوازی لە نیوان زانایانی بواری دەقناویدا دیتە گۆرئ، رخنەگران پیکھاتەي دەقبوون بۆ چەند بنەمایەک دەگیرنەو بە پنی بواری تێرانینیان لە ئاراستەيەکی دیاریکراو، بۆ نمونە بەی بۆچوونی لۆتمان (L. Lotman) دەقبوون پشت بە چەند پیکھاتەيەکی دیاریکراو دەبەستتێت لەوانە:

1. گوزارشتی دەق: دەق تەمسلی کۆمەلێک پەيوەندی دیاریکراو دەکات، کە جیاوازی لە بنیاتە دەرمکێیەکانی دەق، ئەگەر دەقەکە دەقی ئەدەبی بیت، ئەوا گوزارشت کردنەکەي بە ھۆی ھیما زمانییەکان تەواو دەبیت، گوزارشتی دەق و ناگوزارشتی دەق ناچارمان دەکات، کەوا گوزارشتی دەق بە بەرچەستەيەکی مادی دابنن.

2. دیاریکردن: دەق پێک دیت لە دەلالەتێک، کە ناگریت بەش بەش بکریت، وەک ئەگەر چیرۆک بیت یان بەلگەنامە و قەسیدەیک بیت، دەقەکە کۆی مەبەستەکە دەگوازێتەو، خوینەر ھەر یەکە لەو دەقنە بە سیمای تاییەتی خۆی دەناسیتەو، لەبەر ئەو سیمای ھەر یەکیک بۆ دەقیکی تر گواستەو ئەوا دەبیتە ھۆکاریکی گرنگ بۆ پەیدا بوونی مانای نوێ.

3. تاییەتمەندی بنیاتی دەق: دەق تەنیا بریتی نییە لە بەدوای یەکا ھاوتنیک لەنیوان ھێماکانی دوو ئاستی لیک جیا، ریکخستنی ناوکی دەگوازێتەو بۆ ئاستی ئاستی، بوونی بنیات مەرجیکە بۆ تەواوکردنی دەق. (بحیری، 1997، ص 116-117).

لوتمان جهخت لاسەر دهقیتی دهکاتومه لاسەر چهند بنهمايهک، که پیکهاته‌ی دهقیان پیکهیناوه، گوزارشنکردنی دهق، که له‌په‌ی‌موندییه‌کان و بنیاته دهرمکیه‌کانی دهق و هئما زمانیه‌کانه‌وه دروست ده‌بیت و نهمش ده‌بیته ره‌ه‌مندیکی به‌رجه‌سته بۆ ده‌قیه‌تی، فۆرمی دهق به‌کیکی تره له بنهماکان نهم فۆرمه نه‌گەر ژانریکی نهمی بیت گوزارشت له ده‌لاله‌تیک دهکات و خاسیه‌تی خۆی وهرده‌گریت، گواستنه‌وه‌ی خاسیه‌ته‌کان ده‌لاله‌تی نوئ به‌رهم دینیت، بوونی بنایه‌نه جیاجیکانی زمان لاسەر ناستی ناسۆبی و ناوه‌کی و نه‌و بنیاته‌ی ریکخستن بۆ نهم ناستانه دهکات، پیکهاته‌یه‌کی تری ده‌قبوونه، هه‌روه‌ها فاندایکیش (Van Dyck) بۆ بابته‌ی دهق جهخت له بنهما‌ی بنیاتی دهق دهکاتومه فاندایک جیاوازی دوو جۆره بنیاتی جیا ده‌خاته روو نه‌وانیش: ("بنیاتی رووکه‌شی دهق و بنیاتی قوولی دهقن"، نهم دوو جۆره بنیاته گرنگترین ته‌مهرن له بوون و پیکهاته‌ی ده‌قدا، بنیاتی رووکه‌ش لاسەر ناستی به‌کاربردنی وشه و راناو و جیناوه‌کان دهمه‌ستیت، هه‌رچی بنیاتی قوولی ده‌قه په‌ی‌مسته به بنیاتی دهق له رووی بابته‌ی زمان و دارشته‌وه‌ی زمان و شیواز و هئلی سهرمکیه‌کانی دهق، له‌گه‌ل توانای کورترکردنه‌وه‌ی دهق له ناوینشاندان) (زنیاک، 2003، ص56). لیزمدا ده‌بینن فاندایک ده‌قیه‌تی له دوو جۆره بنیادا کورت کردووته‌وه، به‌هۆبه‌وه ههم چهمکی دهق ده‌خاته‌روو هه‌میش هئلیک له نیوان دهق و نادق ده‌کیشیت، نهم خاسیه‌ته‌یه‌ی، که له ده‌قیتی ده‌قیدا بوونیان هه‌یه، به‌سەر بنیاتی رووکه‌ش و بنیاتی قوولی ده‌قدا دابه‌شیان دهکات، چهنده‌یه‌تی و چۆنیه‌تی پیکهینه‌کانی نهم بنیاته‌نه ده‌قیتی ده‌خنه‌وه. گرنگی پشت به‌ستنی ده‌قیتی دهق به بنیاته جۆره‌جۆره‌کان لای زۆریه‌ی لیکۆله‌رانی نهم بواره جهختی لاسەر کراوته‌وه. هه‌روه‌ک ده‌بینن، نهمه لای نیریک نهنکیست (N. Enkvist) به‌دی ده‌کریت، که له به‌ر هه‌مه‌که‌ی خۆیدا به‌ناوی (بنیاتی دهقی سلیم) ناماژه به ده‌قیه‌تی دهق دهکات، دهق له سی جۆره ره‌گه‌زی سهرمکی پیک دیت که بریتین له:

1. دهق پشت به بنیاتی ریزمانی ته‌واو ده‌به‌ستیت، رسته‌ی ناته‌واو دهقی ناته‌واو به‌رهم دینیت.
2. دهق پشت ده‌به‌ستیت به شیوه‌ی به‌یه‌که‌وه به‌ستانی رسته‌کان و په‌ی‌ه‌ندی نیوانیان.
3. دهق پشت به ده‌رووبه‌ر (سیاق) ده‌به‌ستیت. (انکیست، 2001، ص113).

نهنکیست ده‌قیتی ده‌به‌ستیه‌وه به هه‌ردوو بنیاتی ناسۆبی سینتاکسی دهق و بنیاتی ستونی و په‌ی‌ه‌ندی لۆژیکی به‌که‌کانی پیکهاته‌ی دهق، له‌گه‌ل ته‌مهره‌ی ده‌رووبه‌ر، واته ژینگه‌ی به‌ر هه‌مه‌یه‌ی پرۆسه‌ی دهق به‌هه‌موو شیوه و باره‌کانی ده‌روونی و کومه‌لایه‌تی و جه‌مه‌سه‌ره‌کانی به‌ر هه‌مه‌یه‌ی دهق و ره‌ه‌نده‌کانی په‌ی‌مست به ده‌رووبه‌ری ده‌قه‌وه. رۆلان بارت جهخت لاسەر پئوه‌ری چیرۆی دهق دهکاتومه، (لای بارت دهق له‌شه زۆرتیش له له‌شی ژنیک جوان دهکات، نه‌و خۆشیه‌ی ده‌مانداتی هاوشیوه‌ی خۆشی له‌شیکی ژانه‌یه...، سهرخۆشی "موتعه" ده‌قیش ته‌نیا کاتیک ده‌سته‌به‌ر ده‌بیت کاتیک بنیاده‌کانی زمان هه‌روه‌ها تیکرای بنیاده‌ی نایدۆلۆژییه‌کان تیک بشکینین، چونکه لای بارت سهرخۆشی شتیکی ناکۆمه‌لایه‌تییه، که‌واته ته‌نیا پئوه‌ری دهق سهرخۆشییه‌که‌مان ده‌دات) (سهرج، 2013، ل149). رۆلان بارت له کتیبی "چیرۆی دهق" دا ناماژه به بنهما‌ی چیرۆ و موتعه‌ی دهق دهکات، کاتیک ده‌ستی به‌سەر بنیاته‌کانی تری ده‌قدا داگرت، نه‌وا پئوه‌ری چیرۆی دهق دروست ده‌بیت. به‌کیکی تر له‌م زانایانه‌ی، له‌بوا‌ری چهمکی دهق و ده‌قناسیدا لیکۆلینه‌وه‌ی وردی خستۆته‌روو، دیبوگرانه‌ی (Robert De Bojerand)، که به‌شیه‌یه‌کی فراوان له چهمکی ده‌قیتی ده‌روانیت، له چهند خالیکیدا ناماژیه‌کی گشتی به پئوه‌ره‌کانی ده‌قبوون کردوه، که وه‌ک مەرچیک بۆ ده‌قیتی دهق دهرده‌که‌ویت لای دیبوگراند، که بریتین له‌م پئوه‌ره‌یه‌ی خواروه:

("به‌یه‌که‌وه‌نوسان Cohesion"، "گونجان Coherence"، "مه‌به‌ستیه‌تی Lintentionality"، "په‌سه‌ندی Acceptability"، "هه‌لۆیست Situationality"، "ده‌قناویزان Intertextuality"، "راگه‌یه‌اندن Informativity") (بوکراند، 1998، ص 103-15).

نهم پئوه‌ره‌یه‌ی، که‌وا دیبوگراند بۆ ده‌قیه‌ت دهق خستۆته‌یه‌روو، پئوه‌ری گشتی و هه‌مه‌لایه‌ن، ناسنامه‌ی ده‌قیتی پیک ده‌هینن و سنوور له نیوان دهق و نادق ده‌کیشن، نهم پئوه‌ره‌یه‌ی ناوبراو هه‌موو

جەمسەر و خاسیەتیکی پەيوەست بەدەق لە خۆی دەگرێت، رەهەندی دەرەکی دەق و پرۆسەیی بەرھەمھێنانی دەق و ئاست و بنیاتە پێکھێنەکانی دەق و ھەر وھا کاربەری دەق بەسەر دەورووبەر مەو، ئەگەر بە شێوھەیکە گشتی سەر ئەم پێوانە بکەین دەبینین، کەوا ئەم ھەوت پێوانەیی دەقی بەسەر سێ ئاستدا داھەش دەبن، بەم شێوھە:

1. ئەو پێوانەیی پەيوەستن بە خۆی دەق مەو، وەک پێوانەیی (بەھەم مەو نوسان و گونجان)
2. ئەو پێوانەیی پەيوەستن بە بەکار ھێنەری دەق، وەک پێوانەیی (مەبەست و پەسەندی)
3. ئەو پێوانەیی پەيوەستن بە ژینگەیی مادی و رۆشنییری بازەیی دەق، وەک پێوانەیی (راگەیاندن، ھەلوێست و دەقناویزان) (مصلوح، 1991، ص154).

ئاستی یەکەم، کە پێوانەیی بەھەم مەو نوسان و گونجان لەخۆی دەگرێت، پەيوەندی ئاسۆیی دەگرێت مەو، کە خۆی لە پەيوەندی دەق دەبینێت مەو بە یاسا فەرھەنگی و رێزمانی و وشەسازییەکان بۆ دروستکردنی وشەیی لیکدراو و گری و رستەیی رێزمانی، ھەر وھا لەگەڵ پەيوەستی دەق بە بنما و اتاییەکانی وەک ناسنامە و بابەتی دەق و بنما ی خستەر ووی زانیاری و کوتایی پێھێنانی بابەت و بنما لۆژیکییەکانی تر.

ئاستی دووھەم، پێوانەیی مەبەست و پەسەندی دەگرێت مەو، کە لە بازەیی ناوھەیی دەق دوور دەکەوێت مەو، خۆی بە نامانجی بەرھەمھێنەری دەق و نیازی دەق دەبەستێت مەو، ھەر وکو (میخاییل باختن) دەلیت: "دەق لە رینگەیی دوو ھۆکاری گرنگ دەبیت بە دەق ئەویش مەبەست و بەجێھێنانی مەبەستەکیە، ئەم دوو لایەنە بە شێوھەیکە راستەخۆ کار لەیکتر دەکەن، ئەم کارلێکەش لەسەر پرۆسەیی دەقی رەنگدانەوی دەبیت" (باختن، 1985، ص40). ئەمە سەبارەت بە پێوانەیی مەبەستداری، ھەرچی پێوانەیی پەسەندی پەيوەستە بە وەرگەر مەو، واتە ھەلوێستی وەرگر جا خۆنەر بێت یان گوێگر لە کاتی خۆنەنەوی دەق و ھۆیکەکانی کارلێکی خۆنەر و رێزەیی کاربەر بوون و ئاوێتە بونی وەرگر لە دەقەکەدا، وەرگرتی دەق لای وەرگر و وەلامی ھزری و دەروونی وەرگر بۆ دەقەکە، تا رادەیک تەواومەندی دەقمان بۆ دەسەلمێنێت.

ئاستی پۆلینی سێھەم پێوانەیی "راگەیاندن، ھەلوێست و دەقناویزان" دەگرێت مەو، کە ھەر یەکە لەوانەش لە چەندین رەھەندی پەيوەست بە سروشتی دەق پێک دێن، بۆنموونە رێزەیی ئەو زانیاریانەیی دەقی دیاریکراو بە خۆنەری دەق، چۆنیەتی بەرچەستەبوونی زانیاری لە دەقدا، پێوانەیی ھەلوێست لەسەر بنما ی گونجاوی دەق لەگەڵ بارودۆخ و پێویستیەکانی خۆنەر و سەردەمی خۆنەر دەوستیت، لەگەڵ ئەرکی دەق و پەيوەندی دەق بە رووداومەکانی ناو کۆمەلگە، لەگەڵ بابەتی وەرگرتن و توانەوی دەقەکانی پێشتر لە دەقی تردا، کە خۆی لە دەقناویزاندا دەبینێت مەو. لەسەر ھەمان پێوانەیی دیوگراند بۆ دەقی، (تمام حسان) ئەم پێوانەیی بۆ پێنج پێوانە کورت دەکات مەو، ئەوانیش برینین لە ھەر یەکە لە پێوانەیی "مەبەست و دەقناویزان و ھەلوێست و راگەیاندن و پەسەندی"، کە پەيوەندی بە پێکھاتەیی گشتی دەق مەو ھەیکە نەک رێزمانی رستەکانی دەق، ئەو پێوانەیی ھەندیکیان بۆ لایەنی شێواز دەگرێت مەو، وکو پێوانەیی (دەقناویزان)، ھەندیک پێوانەیی بۆ لایەنی رەوانییری وەک پێوانەیی (ھەلوێست و راگەیاندن) ھەندیکیشیان پەيوەستە بە بەرھەمی دەق و وەرگری دەق وەک پێوانەیی (مەبەست و پەسەندی) (عفیفی، 2001، ص77). جگە لەمانە چەندین مەرج و پێوانەیی تر بۆ چەمکی دەقی خراومە روو لە لایەن رەخنەگران و تیوریستانی ئەدەبی، ئەوانەیی نامازەیان پێکراو پێوانەیی چەند خاسیەتیکی گشتین بۆ فۆرمی گشتی و بوونە سەر بەخۆییەکی (دەقی)، چونکە ناکرێت چەند پێوانەیی بەسەر ھەموو چۆرە دەقی کەدا فەرز بکەیت، ھەموو چۆرە دەقی ناکرێت ژێر باری چەند رەگەز و مەرجی دیاری کراو مەو بۆ ئەو بەھەیی دەقی دەقی بۆ دەقی.

سروشت و نایبەتەندی دەقی ئەدەبی

به‌شيوه‌یه‌کی گشتی دهق له‌سه‌ر بنه‌مای زانسته نه‌بستراکت و زانسته مرو‌فایه‌تیبه‌کان دابه‌ش ده‌بیت بو "دهقی زانستی و دهقی نه‌دهبی" هه‌ر ده‌قی‌کیش له‌وانه‌ پيوه‌ر و جباکاری خۆی هه‌یه و نه‌رکێک به‌رئوه ده‌بات، دهقی زانستی بابه‌ته زانستییه‌ رووته‌کان و راستی نه‌گۆر و باس و هاوکێشه زانستییه‌کان له‌ خۆی ده‌گریت، که شینواری تابه‌ت به‌خۆیان هه‌یه له‌ نوسین و خستنه‌روودا، شینواری دهقی زانستی (له‌ زانسته رووته‌کان به‌کارده‌یت بو بابه‌ته‌کانی "کیمیا و فیزیا و نه‌ندازیاری و زانستی پزشکی"، که مه‌به‌ستی سه‌رمکی فیرکردن و گه‌بانندی زانیارییه، دارشتنی ناوه‌رکه‌که‌ی پشت ده‌به‌ستیت به‌ وشه‌ ده‌سته‌واژه‌ی رووت و ناشکرا و دوور له‌ سۆز و هونه‌ره‌کانی ره‌وانبیزی و لایه‌نی هونه‌ری) (بیرقدار، 2009، internet). له‌به‌رامبه‌ریشدا دهقی نه‌دهبی به‌ ئاراسته‌یه‌کی تر رێ ده‌کات، شینواری جیاواز و پيوه‌ر و په‌یام و نه‌رکێکی تر جیه‌جی ده‌کات.

سه‌باره‌ت به‌دهقی نه‌دهبی یاخود بلین چه‌مکی ده‌قیته‌ی له‌ بازنه‌ی نه‌ده‌با، که مه‌به‌ست و نامانجی سه‌رمکی نه‌یه‌یه، نه‌وا ده‌توین بلین، که ره‌خنه‌ی نه‌دهبی و تئوری نه‌دهبی تئروانینی نه‌ده‌بانه‌ بو چه‌مکی دهق و ده‌قیته‌ ده‌خه‌نه‌روو. دهقی نه‌دهبی به‌ کۆمه‌لێک مه‌رج و پيوه‌ری تابه‌ت مه‌حکوم ده‌کهن، به‌ واتایه‌کی تر دهقی نه‌دهبی و ده‌قیته‌ی له‌ چوارچووه‌ی نه‌ده‌با، سه‌رمه‌رای پيوه‌ر و خاسیه‌ته‌ گشتیه‌یه‌کانی ده‌قیته‌ی و ده‌قبوون، کۆمه‌لێک ره‌هه‌ندی تریش له‌ خۆی ده‌گریت، ته‌نیا ره‌هه‌ندی ناوه‌کی و بنیاتی زمان به‌شدار نییه له‌ ناسنامه‌ی ده‌قیته‌ی به‌ر هه‌میه‌کی نه‌دهبی، به‌لکو په‌یام و نه‌رک و بابه‌تی تر و بنیاتی تر دینه‌ ناو بازنه‌که‌وه.

دهقی نه‌دهبی به‌ر په‌ر په‌ر سیاریه‌تی تری له‌سه‌ر شانه، که خۆی له‌ به‌ر په‌ر سیاریه‌تی مه‌عریفی و نیستاتیکی و په‌یامداری و نه‌رکی ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی و نه‌رکه‌ جو‌ربه‌جو‌ره‌کانی تر ده‌بیننه‌وه، "دهقی نه‌دهبی ده‌ریایه‌کی مه‌عریفیه‌ی و ابه‌سته‌یه‌ به‌ ره‌گه‌ز مه‌کانی نه‌دهبی و گه‌لێک لایه‌نی هونه‌ری و نیستاتیکی، بنه‌ماکانی دهق و په‌رۆسه‌ی دا‌هینان و نه‌رک و په‌یام و گرنگی کاریه‌گری هه‌موو ده‌قی‌کیش به‌ تابه‌تی له‌ رووی چێژو خۆشی به‌خشینه‌وه به‌ستراوته‌وه به‌هه‌ر دوو لایه‌نی تانا و نه‌زمون و سه‌له‌یقه و ئایدیای نووسه‌رو ناستی فکری و تیگه‌یشتن و ئاوێته‌بوونی خۆنه‌ر" (فه‌تاح، 2015، ل59)، دهقی نه‌دهبی فۆرمیه‌کی به‌ر جه‌سته‌که‌راوه، که رو‌خسارو ناوه‌رکه‌یه‌کی په‌ته‌وه‌ی هه‌یه و نوینه‌رایه‌تی خه‌یال و هه‌ست و سۆزی نوسه‌ر ده‌کات، توخمی رابردوو و نیستا و دا‌هاتوو له‌ خۆ گرتوه. دهقی نه‌دهبی له‌ کرۆک و هه‌ناوی خۆیدا باره‌ کۆمه‌لایه‌تی و دروونیه‌یه‌کی نوسه‌ر به‌یان ده‌کا، به‌واتایه‌کی تر "دهقی نه‌دهبی دا‌تاشینی جه‌سته‌یه‌که‌ ته‌نها به‌ره‌مه‌ندانی دهق و خالقه‌کانی دهق د‌ه‌زانن نه‌م جه‌سته‌یه‌ چه‌ند نه‌سته‌م و د‌ژواره، چونکه‌ نا‌کریت ده‌قیته‌ دارێژین نا‌گری گه‌ش و با‌وه‌شێک با‌ی نه‌فسانه‌وه‌ چه‌ندین که‌ره‌سته‌ی مو‌عانات و هه‌له‌چوون و عاتیفه‌ و خۆشه‌بوستی پێ نه‌بی، له‌ دارشته‌یه‌کی فۆکۆپانه‌ دهق ده‌بیته‌ کۆله‌گه‌ی دامه‌زراوه‌یه‌کی پر له‌ نه‌ینی، که هه‌ر هه‌موویان خۆیان له‌ جه‌سته‌یه‌که‌دا ده‌دۆزنه‌وه، که به‌هه‌ر مه‌هه‌ندی دهق مه‌به‌ستیه‌تی" (ده‌شتی، 2013، ل434). به‌م جو‌ره‌ دهقی نه‌دهبی جه‌سته‌یه‌کی تابه‌ت به‌خۆی هه‌یه، که له‌ دیوی ده‌ره‌مه‌یدا رو‌خسار و نه‌دگاری تابه‌ت به‌خۆی هه‌یه و له‌ دیوی ژووره‌وه‌ی نه‌م جه‌سته‌یه‌شدا ناوه‌رک و مه‌به‌ست و نه‌رک و په‌یام ناماده‌یه، جگه‌ له‌مه‌ دهقی نه‌دهبی ره‌هه‌ندی زانیاری و مه‌عریفیه‌ی هه‌یه، واتا جه‌سته‌یه‌که‌ هه‌ر ته‌نیا له‌ ره‌هه‌نده‌ ده‌روونی و سایکۆلوژییه‌کان پێک نا‌یه‌ت، به‌لکو په‌رۆژه‌یه‌کی مه‌عریفش له‌ مێشکی نه‌م جه‌سته‌یه‌دا بوونی هه‌یه "دهقی نه‌دهبی بریتیه‌یه‌ له‌ کۆمه‌لێک مه‌عریفه‌ی مرو‌یی، که زانیاری نه‌دهبی و مه‌عریفه‌ی می‌ژوویی و ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی و رامیاری له‌خۆده‌گریت، نه‌ک هه‌ر نه‌م زانیاریانه‌ به‌لکو زانیاری نا‌بووری و زانسته‌کانی تریش له‌خۆده‌گریت" (اب‌ریر، 1995، ص12). واته‌ دهقی نه‌دهبی بوونی مه‌عریفه‌یه‌کی گه‌وره‌ی تیدا به‌دی ده‌کریت له‌ هه‌موو روویه‌که‌وه، بۆیه‌ ده‌توانین بلین، که "دهقی نه‌دهبی و له‌ حاله‌تی که‌ر نه‌فائیک وایه، که رۆشنیارییه‌کانی تیدا کۆ ده‌بیننه‌وه و تیکه‌لایان ده‌بیت" (نه‌مین، 2013، ل39)، دهق له‌ ناو بازنه‌ی نه‌ده‌ب و هونه‌ردا، به‌پێی تئۆره‌ نه‌دهبی و ئاراسته‌ ره‌خنه‌یه‌یه‌کان، فره‌ بنیاته‌ و به‌هۆیه‌ چاوهروانی نامانجی گه‌وره‌ی لێ ده‌کریت له‌ رووی می‌ژووی و کۆمه‌لایه‌تی و نایینی و سیاسی، دهق له‌ چوارچووه‌یه‌دا به‌ نه‌رکێکی زۆر فراوان هه‌له‌ده‌ستیت، له‌به‌ر سه‌روشتی په‌یوه‌ندی نه‌ده‌ب به‌ژیان و مرو‌فه‌وه، "بایه‌تی دهقی نه‌دهبی هه‌موو دنیا‌یه، دنیا‌ش گه‌لێک به‌رینه‌ و هه‌موو مرو‌ف و ژینگه‌ و ده‌ووره‌یه‌ی مرو‌ف ده‌گریته‌وه، ده‌ری مرو‌ف و ناوه‌وه‌ی مرو‌ف

ده‌گرێتێوه، ئه‌دهب مروّف و په‌یوه‌ندییه‌کانی مروّف له‌گه‌ڵ دنیا‌دا ده‌کات به‌ باب‌ه‌ت و نیوه‌روکی خۆی" (عارف، 2009، ل109). به‌م شێوه‌یه‌ له‌ژێر رۆشنای جۆرییه‌تی ده‌قی ئه‌ده‌بیدا، خاسیه‌ت و په‌یوه‌رکانی ده‌قی ئه‌ده‌بیه‌کی تایبه‌ت به‌ سروشتی ئه‌ده‌بی و هونه‌ری وه‌ر ده‌گرن، بۆ چه‌مکی ده‌قیته‌ی له‌و باز نه‌یه‌دا جه‌خت له‌ په‌یوه‌ره تایبه‌تییه‌کانی ده‌ق ده‌کرێتێوه، دیسان ده‌قی ئه‌ده‌بیه‌ش باز نه‌یه‌کی فراوانه‌ و رووبه‌ریکی زۆر گه‌وره‌ له‌ خۆیدا کۆ ده‌کاته‌وه، که هه‌موو ژانره ئه‌ده‌بیه‌کان ده‌گرێتێوه، ده‌قی ئه‌ده‌بی به‌ هه‌ردوو جۆری نوسراو نه‌نوسراوه‌وه، له‌ جۆری ئه‌ده‌بی نوسراویشدا به‌ هه‌ردوو لقی ده‌قی شیع‌ر و ده‌قی په‌خشانه‌وه، له‌ چه‌ندین ژانری جۆراوجۆر بێکنین، که هه‌ر یه‌که‌یان په‌یوه‌ری گه‌شتی له‌ باز نه‌ی ده‌ق و په‌یوه‌ری تایبه‌ت له‌ باز نه‌ی ده‌قی ئه‌ده‌بی و په‌یوه‌ری تایبه‌تی تریش له‌ باز نه‌ی ژانرییه‌تی خۆی وه‌ر ده‌گرێت و به‌مه‌ش ناسنامه‌ی ده‌قیته‌ی و جۆری ژانریته‌ی خۆی ده‌سه‌لمێنێت.

شیع‌ری کرمانجی خواروو له‌ ژێر رۆشنای په‌یوه‌ره گه‌شتیه‌کانی ده‌قیته‌ی

په‌یوه‌ره گه‌شتیه‌کانی ده‌ق، بوون به‌ بنه‌ما بۆ جیاکردنه‌وه‌ی ده‌ق و ناده‌ق، ئه‌م په‌یوه‌رانه‌ له‌ باز نه‌ی گه‌شتی ده‌ق ده‌سه‌روێنه‌وه، دوور له‌ په‌یوه‌ره تایبه‌تییه‌کان له‌ناو باز نه‌ی ژانریکی دیاریکراوی ئه‌ده‌ب. ئه‌م په‌یوه‌رانه‌، به‌ر له‌ په‌یوه‌ری تایبه‌تی ناسنامه‌ی ده‌قبوون به‌ چالاکییه‌کی ده‌ر براو ده‌به‌خشن، دواتر په‌یوه‌ری تایبه‌تییه‌ش دێته‌ پێشه‌وه‌ بۆ به‌خشینه‌ی فۆرم و ناسنامه‌ی جۆری ده‌ق و خاسیه‌ته‌کانی ده‌ق له‌ باز نه‌یه‌کی دیاریکراودا. ده‌قی شیع‌ری له‌ کرمانجی خواروودا به‌په‌ی په‌یوه‌ره گه‌شتیه‌کانی ده‌ق، ناسنامه‌ی ده‌قیته‌ی وه‌ر ده‌گرێت، له‌ ناو باز نه‌ی ده‌قی شیع‌ریشدا جیاکاری و په‌یوه‌ری تایبه‌ت به‌ ده‌قی شیع‌ری خۆی هه‌یه، تێوری ئه‌ده‌بیه‌ش زیاتر جه‌خت له‌ په‌یوه‌ره گه‌شتیه‌کانی ده‌ق و چوارچه‌یه‌ی گه‌شتیه‌کانی ده‌قی شیع‌ری ده‌کاته‌وه و په‌یوه‌ره زۆر ورد و تایبه‌تییه‌کانی ده‌قی شیع‌ری بۆ بواری ره‌خنه‌ی ئه‌ده‌بی به‌جێدێنێت. هه‌موو ئه‌م په‌یوه‌ره گه‌شتیه‌کانه‌ی، که بۆ ده‌قبوون له‌ لایه‌ن تێوریست و زاناکانه‌وه جه‌ختی له‌سه‌ر کراوته‌وه، له‌ ئه‌ده‌بی هه‌موو نه‌ته‌وه‌ و سه‌رده‌مێکدا به‌دی ده‌کرێت، به‌ په‌ی تایبه‌تمه‌ندی ژینگه‌ی ده‌ق له‌ هه‌موو روێکه‌وه، ده‌قی شیع‌ری له‌ کرمانجی خواروودا، هه‌لگه‌ری هه‌مان ئه‌م په‌یوه‌رانه‌یه، که ناسنامه‌ی ده‌قیته‌ی به‌ ده‌ق ده‌به‌خشن، ئه‌مه‌ش کاتی ده‌ر ده‌که‌وت، که ده‌قی شیع‌ری کوردی له‌م قوتابخانه‌یه‌دا به‌ ته‌رازووی ئه‌م ره‌گه‌زو په‌یوه‌رانه‌ کێشانی بۆ ده‌کرێت، که خۆی ده‌بێنێتێوه‌ له‌ "بنیاتی زمان و بنیاته‌ هونه‌رییه‌کان و مه‌بست و ده‌لاله‌تی ده‌ق و گونجان و ده‌قناویزان و چێزی ده‌ق و ره‌گه‌ز مه‌کانی ئه‌ده‌ب و چه‌مه‌سه‌ر مه‌کانی په‌یوه‌ست به‌ ده‌ق،... تاد."

ئه‌گه‌ر له‌ ده‌قی شیع‌ری کرمانجی خواروو به‌روانین، به‌په‌ی په‌یوه‌ری ده‌ر برین، که فۆرم و وینه‌یه‌کی ماددی به‌ ده‌ق ده‌به‌خشیت، ئه‌وا ده‌قی شیع‌ری کرمانجی خواروو شێوازی ده‌ر برین و جۆری خۆ به‌ر چه‌سته‌که‌ردنی تایبه‌ت به‌خۆی هه‌یه، به‌په‌ی ئه‌م په‌یوه‌ره له‌ ریگه‌ی به‌کاره‌ینانی وشه‌کانه‌وه، چوارچه‌یه‌یه‌کی به‌ر چه‌سته‌ بۆ ده‌قی ئه‌ده‌بی دروست ده‌بێت، که "فاندایک" به‌ بنیاتی رووکه‌ش ده‌یه‌سه‌ستێتێوه و "لوتمان"یش ئه‌م به‌شه‌ به‌ده‌ر برین یان شێوازی ده‌ر برین داده‌نیت، ئه‌م ده‌ر برینه‌ش به‌ هۆی هه‌یما زمانیه‌یه‌کان ئه‌نجام ده‌دریت، به‌په‌ی دوایلی "زمان" و "ئاخاوتن"ی سوسێر ده‌قی شیع‌ریش چالاکییه‌کی ده‌ر براوه، به‌هه‌مان شێوه‌ی ئاخاوتن (کۆدی زمانی ده‌ر بری فکرکه‌یه، کرداریکی سایکۆلۆجی یارمه‌تیده‌ری تاکه‌ بۆ ده‌رخستنی ئه‌م په‌یوه‌ندییه‌ له‌سه‌ر ئاستی ده‌روه‌) (محمد، 2008، ل52). ده‌قی شیع‌ری له‌ کرمانجی خواروودا له‌ ریگه‌ی کۆدی زمانی و به‌کاربه‌ردنی وشه‌ و پارانو و جێناوه‌کان و که‌رسته‌کانی تری زمان ده‌هه‌ستیت و خۆی وینا ده‌کات، ئه‌مه‌ش ده‌بێته‌ بنیاتی رووکه‌ش و که‌ له‌ چالاکی به‌کاره‌ینانی وشه‌ و که‌رسته‌ی تر گوزارشت له‌ ده‌قیته‌ی خۆی ده‌کات، به‌لام ئه‌م چالاکییه‌ش له‌ مه‌رج و قالی هونه‌ری و ئیستاتیکی ده‌دریت. بێگومان ده‌قی شیع‌ری له‌ کرمانجی خواروودا و له‌ چالاکییه‌کی هونه‌رییه‌، هه‌لگه‌ری بنیاتیکی ریزمانی تایبه‌ت به‌ زمانی نه‌ته‌وه‌که‌ی خۆیه‌تی له‌رووی ئه‌نترۆپۆلۆژییه‌وه، که له‌ ژێر کاریگه‌ری هۆکاره‌ کۆمه‌لایه‌تی و سایکۆلۆژی و لایه‌نه ئیستاتیکییه‌کان پڕۆسه‌ی گوزارشتکردنی بابه‌تیک بنیات ده‌نیت، که ئه‌مه‌ش ده‌بێته‌ ره‌گه‌ز و په‌یوه‌ریکی تر بۆ مه‌سه‌له‌ی ده‌ق، هه‌روه‌ک ئه‌رێک ئه‌نکه‌فیه‌ست بۆ ده‌قبوون ئاماره‌ی به‌م بنیاته‌ ریزمانیه‌ کردوه‌ له‌گه‌ڵ سه‌یسته‌می په‌یوه‌ندی نیوانیان رسته‌کان، که خۆی له‌ ئاست و لقه‌ ئاسته‌کانی زماندا ده‌بێنێتێوه، هه‌ر له‌ بوونی ده‌نگه‌وه‌ بگه‌ر تا ده‌گاته‌وه‌ ئاستی رسته‌ و سه‌یسته‌می ریزمانی نیوانیان و که‌رسته‌کانی په‌یوه‌ندی

کردن، هەر چهنه نهم بنیاته ریزمانییه له ده‌قی شيعری به ناسانی خۆی به‌دهستهوه نادات و ده‌کوئته ژیر حوکمی ههستی ئیساتاتیکی شاعیر و دووچاری تیکشکان و لادانه جور به‌جۆر مه‌کان ده‌بینته‌وه، چونکه به‌کاربردنی زمان لای شاعیر دۆخیکی تاییهت به شيعریهت وهر ده‌گریت، که‌واته “ نه‌گهر مرۆقی ناسایی ته‌نیا توانای ره‌سه‌نایه‌تی تیدا بێ، نه‌وا شاعیر دوو توانای دراوته‌ی، توانای ره‌سه‌نایه‌تی که توانایه‌که له هه‌موو ناخۆمه‌رێکا هه‌یه، له پیاوه کردنی توانای یاساکانی زمانه‌که‌وه دێ، توانای دا‌هینان، که به‌زۆری له شاعیردا هه‌یه له به‌زاندنی یاساکانی زمانه‌وه دێ،.... بۆ نه‌وه‌ی له ره‌سه‌نایه‌تییه‌وه به‌گه‌یه دا‌هینان ده‌بی زۆر به‌وردی هه‌له‌ی ریزمانی و واتایی و فونۆلۆژی له “لادان” و به‌زاندن “ی یاسا زمانیه‌کان جیا به‌کینه‌وه. نه‌مه‌ش به‌وه ده‌کریت بزانیان “لادان” و “به‌زاندن” بۆ مه‌به‌ستی که‌ده‌بی ده‌بی واته گرنگیه‌کی تیدا به و شاعیر چاک ناگاداریه‌تی ده‌زانیت بۆ وها ده‌کات. هه‌رچی هه‌له‌ی ریزمانی و رینوسی و واتایی ناسایی ناساییه شاعیر لێی به ناگا نییه و به مه‌به‌ست نه‌ی کردوه” (فتاح، 2010، ل 403 - 404). واتا لادان و تیکشکاندن و به‌زاندنی زمان و مه‌سه‌له‌کانی تری وه‌ک میتافۆر و ئیدیۆم و ئیکۆنۆمی له زماندا، ده‌ینه به‌شێک له‌ی بنیاته قۆله‌ی، که ده‌قی شيعری هه‌یه‌تی و له زمانه‌وانیدا ده‌قی له‌سه‌ری ده‌هسته‌یت و گرنگی پێده‌مات. له چوارچۆیه گه‌شتیه‌که‌یدا شيعری کوردی له‌م قوتابخانه‌یدا، نه‌ر بنیاته قۆله‌ی هه‌یه، که فاندایک ناما‌ژه‌ی پێ کردوه، که خۆی له‌چه‌ندین نه‌وه‌ری وه‌ک “ زمان و دارشته‌وه‌ی زمان و شیواز، خسته‌رووی ده‌قی له ناو‌نیشانه سه‌رمکی و لاوه‌کیه‌کاندا” ده‌بینته‌وه، نهم بنیاته له شيعری کرمانجی خواروودا، جیاکاری و تاییه‌تمه‌ندی وهر ده‌گریت به پێی سه‌روشتی زمانی ده‌ربرین و یاسا فه‌ره‌نگی و ریزمانیه‌کانی تاییهت به زمانی کوردی. ده‌وی به‌رجه‌سته‌بوونی ده‌قی شيعری له کرمانجی خواروو به‌هۆی هه‌ما و دانه زمانیه‌کان له پرۆسه‌ی ده‌ربریندا و به‌جۆرێک، که خاوه‌نی بیناتیکی ریزمانیه‌ی، پيوه‌ریکی تری ده‌قی دێته پێشه‌وه، که بریتیه‌ی له بوونی ده‌لاله‌ت و لیکه‌وته‌ی مه‌به‌ستیکی دیاریکراو له پرۆسه‌ی ده‌ربرین و به‌رجه‌سته‌بوونی ده‌قی شيعریدا، کۆی پرۆسه‌ی به‌رجه‌سته‌کردنه ریزمانیه‌که بۆ گه‌یاندنی ده‌لاله‌ت و گواسته‌وه‌ی مه‌به‌ستی که له شاعیره‌وه، واته فۆرمی ده‌قی که به‌هۆی کۆده‌کانی زمانه‌وه به‌رجه‌سته‌بووه و بیناتیکی ریزمانی هه‌یه، هه‌ر به‌مه ناوه‌سته‌یت به‌کو گوزارشت له مه‌به‌ست و ده‌لاله‌تیک ده‌کات، به‌مه‌ش ده‌قی له رێگه‌ی نهم پيوه‌ر و بنیاته‌وه تاییه‌تمه‌ندی و خاسیه‌تی خۆی وهر ده‌گریت، نهم خاسیه‌ته‌نامه‌ش فۆرمه‌کانی ده‌قیان له‌یه‌کتر جیاکراوه‌وه و تا بوون به فۆرم و ژانریکی نه‌ده‌بی دیاریکراو، له ژیر روشنایی نه‌مه‌دا به‌شێوه‌یه‌کی گه‌شتی ده‌قی شيعری له کرمانجی خواروودا مه‌به‌ست و ده‌لاله‌تیک له پشته کۆده‌کانی زمان بارده‌کات و به‌رێگه‌یه‌کی ریزمانیدا ده‌یانگوازیته‌وه، نه‌مه‌ش پيوه‌ری گه‌شتین بۆ به‌خشینی ناسنامه‌ی ده‌قیتی به پرۆسه‌ی ده‌ربرین. واته له‌ده‌قا، زمان ناسنامه‌ی ده‌قی و ده‌قیوون دیاری ده‌کات، نالی وه‌ک دامه‌زرینه‌ری نهم قوتابخانه‌یه نهم کاره ناسان ده‌کات و زمانی کوردی و ناستیکی به‌رزی نهم زمانه بۆ ده‌قی شيعری به‌کار دێنیت له کرمانجی خواروودا. هه‌رومه‌کو خۆی ناما‌ژه‌ی پێ ده‌کات و ده‌لنیت:

طه‌بعی شه‌که‌ر باری من، کوردی نه‌گهر نینشا ده‌کا

نیمتجانی خۆیه ماقصودی، له “عمدا” واده‌کا

تادمگته.....

شيعری خه‌لقی که‌ی دمگته شيعری من بۆ نازکی؟!!

که‌ی له ديقه‌ته‌دا پته‌ک ده‌خوا له‌گه‌ل هه‌ودا ده‌کا؟! (نالی، دیوان، ل 106-107)

به‌کاره‌ینانی زاری کرمانجی خواروو له به‌ر هه‌مه شيعریه‌کانی نالیدا، بوو به‌ناسنامه‌ی ده‌قی له‌م قوتابخانه‌یدا بۆیه په‌یره‌وانیکی زۆری بۆ په‌یدا بوو، هه‌روه‌ها بالی به‌سه‌ر زۆریه‌ی نوچه‌کانی تر دا کیشا. بواتر بواری به‌ر ده‌وامبوون و په‌رمییدانی بۆ خه‌لکانی ده‌وی خۆی و آلا کرد، (له‌سه‌ر ده‌ستی نالیدا شيعر چه‌مه‌رو رنگ و روخساریکی تری کولتوری و کۆمه‌لایه‌تی و ده‌روونی به‌خۆوه ده‌گریت، بۆ پاشتر ده‌بینته‌یه‌کێک له کۆمه‌له‌که و هه‌مه پته‌مه‌کانی زمان و نه‌هه‌به‌که‌ی) (نادر، 2014، ل 106). نوسینی ده‌قی شيعری به زمانی کوردی و دیالیکتی کرمانجی خواروو، بووه

هۆکاری بهر پاكردنی بارودوخێکی ئه‌دهبی و رۆشنیبری له ناوچهكهدا، دیاره (نالی له بومردابوو كه زمانی كوردی له پلهی پله‌دایه كه ده‌توانرێت شیعری به‌زی پین بوترنیت) (كلكی، 2008، ل46). دوور كه‌وتنه‌ه له زمانه بیانییه‌كانی وگ "عهرمی و فارسی و تورکی"، ناسنامه‌ی دهقی شیعری كوردی گۆری له روانگه‌ی تیوری ئه‌دهبییه‌وه، هاوكێشه‌ی ئه‌دهب به‌مه گۆران و بازدانی گه‌وره‌ی به‌سهردا دیت، به‌كارهێنانی زمان هه‌وینی سه‌ر هه‌لدانی دهق و جۆره جیاوازكانی دهق و ده‌لاله‌تی نوێیه له‌ناو ده‌قدا، له دایكبوونی دهقی سونگی زۆر به‌ زمان و كلتوری نه‌توه ده‌گه‌یه‌نیت، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی، كه نالی به‌هۆی نووسینی دهق به‌زمانی كوردی دووچاره‌ی رهنه‌ لیگرتن بو‌توه، له‌ رۆژگاره‌ی كه نالی تییدا ژیاوه نووسینی شیعری به‌ زمانی خۆی به‌ لاوازی له قه‌لمه‌ دراوه، هه‌ر بۆیه ئه‌م دهقی سه‌ره‌وه و له‌لام و به‌ر په‌ر چدانه‌وه‌ی شاعیره‌ بو‌ ئه‌م رهنه‌نه‌ی سه‌باره‌ت به‌م باب‌ه‌ته‌ ئاراسته‌ی كراوه، دواتر زۆری نه‌برد ئه‌م كاره‌ی شوینی خۆی گرت و په‌ر په‌وه‌ی لێكرا، شاعیری تر به‌هه‌مان زمان دهقی شیعری نوێی پێشكه‌ش كرد، به‌جۆرێك ئه‌م زمانه‌ چوه‌ ده‌خه‌ی به‌رگه‌ی لێ كردن و شانازی پێوه‌ كردن، بۆ نمونه‌ مسته‌فا به‌گی كوردی ده‌قیته‌:

كوردی مه‌ستی ده‌ردی به‌ده‌ عیشه‌، وێردی نظم‌ی ورد

ده‌ردی هه‌جره‌ گه‌ر به‌ حه‌رفی كوردی هه‌ر یاری ده‌كا (كوردی، دیوان، ب1، ل61)

مه‌لێن "هه‌جری" له‌ زیندا كوردیه‌، بیللا له‌ حه‌شریشا

به‌ كوردی "كوردی" ده‌هواچی حه‌قی كورده‌ و هه‌ر نه‌یه‌ینێ (كوردی، دیوان، ب2، ل251)

ئه‌م به‌رگه‌ی كرده‌ له‌ زمانی كوردی و ئامازه‌ كردن به‌ نووسینی دهقی شیعری به‌زمانی دایك، له‌ لای مه‌حوشدا ده‌یه‌ین، هه‌ر وگ ده‌قیته‌:

كوردی زوبانی نه‌صله‌ گه‌ر ته‌رکی كه‌م به‌كول

بۆ فارسی، به‌كوللی نه‌م ده‌یه‌ بێ و ه‌فا

دوری مه‌یه‌نه‌ تۆ له‌ كه‌ریمی به‌هاته‌ جۆ

هه‌رچی كه‌ كورده‌ پاکی به‌هه‌شتی به‌ (بولوه‌فا) (مه‌حوی، دیوان، ل11)

مه‌حوی له‌م شیعردا ئامازه‌ به‌زمانی كوردی ده‌كات وگ زمانی دایك، كه‌ نووسینی دهقی شیعری به‌زمانی فارسی و وازه‌یه‌نانی له‌ زمانه‌ ئه‌سه‌كه‌، كه‌ زمانی دایكه‌ به‌خووبه‌ی ناسیسته‌ له‌قه‌لمه‌ ئه‌دات، بۆیه‌ زمانی كوردی به‌هه‌مان شویه‌ی بێر كرده‌وه‌ی نالی لای مه‌حوش زمانی شایسته‌ و گونجاوه‌ بۆ به‌ر هه‌مه‌یه‌ناتی دهقی شیعری، ئه‌مه‌ش بۆ چه‌مکی دهق و ناسنامه‌ و پێوه‌رکانی دهق گرنگیه‌کی زۆری هه‌یه‌، چونكه‌ تیروانینی تیوری ئه‌دهبی له‌جوار چینه‌ی ئه‌م زمانه‌یه‌، كه‌ ده‌قه‌ شیعرییه‌كه‌ی له‌سه‌ر بێنا كراوه. ئه‌م ئامازه‌ مكرده‌ به‌ زمان و زمانی نه‌توه‌ لای حاجی قادری كۆبی زۆر به‌هه‌ز و به‌ تێنتر ده‌ر ده‌مه‌یه‌ت، هه‌ر وگ ده‌قیته‌:

شه‌یه‌یه‌ جۆله‌ كه‌ رازی نه‌ی، به‌ سه‌ر په‌ری خۆی

مه‌لێن فه‌صاحه‌ تیکورده‌ به‌ فارسی ناگا (حاجی، دیوان، ل37)

مه‌فهومی دوو حه‌دیه‌ی سه‌هحیم له‌ به‌یه‌ته‌كا

چێ كرده‌وه‌ نه‌ز به‌ كوردی و فه‌صاحه‌تی (حاجی، دیوان، ل57)

نه‌گه‌ر كوردیك هه‌سه‌ی بابی نه‌زانی

موحه‌فه‌قه‌ی داکی حه‌یه‌ه‌ بابی زانی (حاجی، دیوان، ل58)

بۆ هه‌مان مه‌به‌ست حه‌دی بۆ چوونی خۆی له‌ دێرێكدا به‌یان ده‌كات و ده‌قیته‌:

گۆل له‌ به‌رگی سه‌وزی خویدا ناسك و شیرینه‌ره

بۆیه‌ فیکری نازکی حه‌دی به‌ كوردی بێژرا (حه‌دی، دیوان، ل230)

مسئله‌ی زمان و زمانی دایک و به‌کاره‌ی هینانی له بواره جیاجی‌کانی وک قسه‌کردن و نووسینی دهقی شيعری جهختی له‌سه‌ر کرمانجی، چونکه (حاجی قادر به لیکۆلینه‌وه ئه‌وه‌ی بۆ روون بووتوه، که بناغه‌ی قه‌لای کسه‌یانی ناهه‌وه زمانه، وه هه‌موو ده‌سه‌که‌تکه‌انی به‌سه‌می ناهه‌وه به زمان ده‌پاریزری) (علی قادر، 2012، ل 265). هه‌رچه‌نده زمان لای حاجی په‌یوسته به سۆزی شاعیر بۆ ناهه‌وه و له چوارچه‌وه‌ی خۆشه‌یستی نیشیمانه‌وه جهختی له‌سه‌ر کرمانجی، به‌لام لیکه‌ته‌ی ئه‌مه به‌سه‌مه‌ینانی دهقی شيعری به‌ زمانه‌وه.

ئهم مه‌رح و په‌یورانه‌ی، که "دیبوگراند" بۆ دهقیه‌تی دهق خسته‌یه‌روو، که بره‌ین له: "به‌یه‌که‌نوسان، گونجان، مه‌سه‌نیه‌تی، په‌سه‌ندی، هه‌لویت، ده‌قناویزان، راگه‌یاندن" دواتر بوون به‌ بنه‌ما و په‌یوری گشتی بۆ چه‌مکی دهقیه‌تی له‌باز نه‌گشتیه‌که‌یدا، هه‌ر یه‌که له‌مه‌ په‌یورانه‌ش له چه‌ندین لق و په‌یوری بچوکر و ئه‌وه‌ری تر پێک‌ه‌نین. ئه‌گه‌ر له‌سه‌ر بنه‌مای ئهم په‌یورانه دهقی شيعری کرمانجی خواروو بکیشین و به‌ دوا‌ی ئه‌وه مه‌رح و بنه‌مایانه‌دا بگه‌ڕین له دهقی شيعری ئهم قوتابخانه‌یه‌دا، ئه‌وه‌ به‌هۆی بوونی ئهم مه‌رح و په‌یورانه ناسنامه‌ی دهقیه‌تی شيعری کرمانجی خواروومان بۆ ده‌ر ده‌که‌وت، بۆ نمونه هه‌ر یه‌که له په‌یورمه‌کانی "توندتۆلی و گونجان" که په‌یوستن به خۆدی ده‌قه‌وه له شيعر مه‌کاندا به‌ر چه‌سته‌یه، ئه‌که هه‌ر به‌ر چه‌سته‌یه به‌لکه ئهم په‌یورانه بنیات و هۆکاری به‌ر چه‌سته‌کردنی ئهم شيعران، بنه‌مای "توندتۆلی یان به‌یه‌که‌نوسان" له دهقی شيعری کرمانجی خواروودا له‌مه‌ خۆه‌دا ده‌ر ده‌که‌ون شیوازی خسته‌یه‌رووی دهقی شيعر مه‌که له‌رووی فۆرم و جوړی ناسنامه ئه‌هه‌یه‌که‌ی، که دهقی شيعری خۆی جوړیکی ئه‌هه‌ی دیاریکراوه به‌ی بنیه‌ش ئهم ژانرش له قوتابخانه‌یه‌دا له چه‌ند جوړ و قالی ده‌ر بره‌ینی تایه‌ندا خۆی ده‌یه‌ینتوه، هه‌ر له جوړمه‌کانی شيعری له‌رووی ناوه‌رۆکه‌وه بگه‌ر وک شيعری "لیریکی و داستانی و شاتوی و قه‌رکردن" تا جوړمه‌کانی شيعر به‌په‌ی فۆرم و قالیه‌کانی ده‌ر بره‌ین وک "هه‌زل و قه‌سیده و چوارین و موله‌مه‌ح و پینج خسته‌کی و موسته‌زاد... تا" به‌ ته‌یه‌ینی کردن له‌روخسار و ناوه‌رۆکی شیوازی ده‌ر بره‌ینی هه‌ر ده‌قیه‌تی له شيعری کرمانجی خواروودا ئه‌وه‌مان بۆ روون ده‌یه‌توه، که ده‌قه شيعری به‌مه‌که خاوه‌نی جوړ و ناسنامه‌یه‌کی تایه‌ت به‌خۆیه‌تی، بوونی ئهم ناسنامه‌یه‌ش په‌یوره بۆ دهقیه‌تی، هه‌ر وه‌ها دهقی شيعری له کرمانجی خواروودا بنه‌مای خسته‌یه‌رووی چار سه‌ری گه‌یشه و باه‌یه‌تیکی دیاریکراوی ته‌دایه، به‌جوړی شاعیر له‌ریگه‌ی پڕۆسه‌ی شيعر نووسینه‌وه کۆد و دانه‌کانی زمان به‌کار ده‌یه‌ت له پنه‌لو خسته‌یه‌رووی وانا و چار سه‌ری باه‌یه‌تیکی ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی و هزری، هه‌ر وک قانداک ده‌یه‌ت: (کۆمه‌له رسته‌یه‌ک، گه‌ر له باه‌یه‌تیکی نه‌وه‌ی زحمه‌ته په‌یوه‌ندی له تیوانیه‌دا په‌یدا به‌ی و به‌مه جوړه نایه‌ته ده‌ق) (الصیحي، ل 80). واته په‌یوه‌ندی واته‌یه له تیوان یه‌که ده‌ر بره‌ی مه‌کانی زمان په‌وه‌ی و دهقیه‌تی به‌ ده‌ر بره‌ین ده‌به‌خسته‌ت، ده‌یه‌ت له هه‌ر دهقیه‌کا ئهم بنه‌مایه خۆیه‌ر به‌روو چه‌قی باه‌یه‌تیکی به‌یه‌ت، ئه‌گه‌ر سه‌ری دهقیه‌تی شيعری له کرمانجی خواروودا به‌که‌ین ده‌یه‌ین، ئهم شيعره واته‌یه‌کی هه‌لگه‌توه، بۆ نمونه باه‌یه‌تیکی وک خۆشه‌یستی له‌ریگه‌ی وشه و رسته‌که‌وه نیشه‌تی خۆیه‌ری ده‌دات و هه‌ستی خۆیه‌ریش به‌روو ئه‌وه ئاراسته‌یه ده‌یات. هه‌ر له چوارچه‌وه‌ی په‌یوری په‌وه‌ی ده‌ق جهخت له‌سه‌ر چه‌یه‌یه‌تی خسته‌یه‌رووی ده‌ق له‌رووی به‌ش و پیکه‌ته‌وه ده‌کریت، که چۆن مه‌به‌ست واته‌ی په‌له به‌له به‌سه‌ر به‌شه‌کانی ده‌قا دابه‌ش ده‌یه‌ت، له دهقی شيعری کرمانجی خواروودا دابه‌شبوونی واته‌ی مه‌به‌ستی شاعیر ده‌یه‌ین، که به‌سه‌ر له‌ته‌ دیز و دیزی شيعر مه‌که‌وه دابه‌شکراوه، به‌جوړی، که له له‌ته‌ دیز یه‌که ده‌ست پنه‌ ده‌مکات بۆ نیه‌ دیز و بۆ دیزی ته‌واو تا دوا‌یه ده‌مگه‌ به‌ش و دیزی کۆتایی، له شيعری کلاسیکی کوردیدا دیزی کۆتایی، که ناسناوی شاعیری ته‌دایه به‌زۆری رۆلی کۆتایی په‌ی هاته‌ی واته‌ی ده‌یه‌ت له‌کۆی ده‌قه شيعر مه‌کا.

خه‌لقی که هه‌مو کۆده‌کن و به‌سته زویان،

با به‌ین و له "نالی" به‌یه‌ن شيعری سه‌لیقی (نالی، دیوان، ل 657)

له‌چنگ غه‌م سه‌هیده "سالم" وک که‌بوته‌ر

له‌دایا مه‌خه‌لی شاهینه به‌ی تو (سالم، دیوان، ب 2، 2015، ل 728)

دل له نیدراکی حه‌قیقه‌ت به‌ی به‌شه به‌ی داغی عیشق

"مه‌هویا" دانا ده‌یه به‌مه چاوه به‌یه‌ی بکا (مه‌هوی، دیوان، ل 19)

هه‌ر وک له‌ته‌ دیزانه‌ی سه‌روه‌دا ده‌یه‌ین، به‌شویه‌یه‌کی گشتی له‌دهقی شيعری کلاسیکی کوردیدا، ناسناوی شاعیر بۆ دوا‌یه هه‌لگه‌راوه، که ئه‌مه رۆلی دوا‌یه په‌ی هینانی ده‌مه‌که‌ی به‌یه‌وه، که خۆی له‌خۆیدا ئه‌مه خسته‌یه‌رووی واته‌ی

مەبەستی شاعیر دەسەلمەننیت لە نێر و خائیکی دەفەکەدا، که خالی سەر مای دەفە، بەمەش هەر دەهیت لە نێر و خائیکی تری دەفیشدا بە کۆتا بێت. بەم جۆرە دەقی شیعری کوردی تاییەمەندی دەسەنێک و کۆتایی دەقی لەمخۆ گرتوو، لەگەڵ دابەشبوونی مەبەست و واتا بەسەر تۆپۆگرافیای دەفەکەدا، ئەو می جیگەمی نامازە بۆ کردنە ئەو می، که مەبەستمان لە واتای دوق بریتی نییە لەو تێرانییە تاییەتیە گۆران بۆ شیعری کۆنی کوردی وەک سەر بەخۆی بەیتەکان لە واتادا، که گۆران لە وتارەکەمی خۆیدا بەناوی (کۆنی و تازمی لە هەلبەستا) نامازەمی پێ کردوو، بەلکو بریتیە لەو گۆتارەمی شاعیر لە بەش و بیکەتەمی دەفەکەدا لە رێگەمی بەکار هێنانی زمانەو بەرجەستەمی دەکات، مەبەست و بابەتە عەقڵی و دروونیەکانی شاعیر لە رێگەمی وشەیک یان نێرێک دەست پێ دەکات و لە شوێنیکیش هەر دەمی کۆتایی پێ بێت لەگەڵ کۆتایی هاتی دەفەکەدا گۆتارەکەمی خۆی بەیان دەکات، گۆتار و مەبەستەکە بەسەر هەموو توخم و دانەپەکی زمانی دابەش دەبێت.

پێویری گۆنجانیش، که پەيووست بە جەمسەری دەفەو لە شیعری کرمانجی خواروودا لە بنیاتی زمانی و رەهەندەکانی پەيووست بە زمان و سیستەمی ریزمانی و نامرازەکانی پەيووستی دەرمەکەوت، بەشێویەکی گشتی مەبەست لەپێویری گۆنجان و گۆنجان دەقی شیعری لەم قوتابخانەیدا خۆی دەبینێتەو لە پەيووستی نێوان کەرستەکانی زمان و پەيووستی وشە و رستە و بەش و پارچەکانی دوق بە میکنر بێو، ئەم پەيووستی بەش پەيووستی بنیاتی دەقی شیعری دروستکردوو، ئەم گۆنجان و پەيووستی بەش دروست دەبێت لە رێگەمی نامرازەکانی پەيووستی و نامرازەکانی لکاننی پارچەکانی دوق و نامرازەکانی گۆستانەو و جیگۆرکی و کورر تکر نەو و ئابووری کردن و نامرازەکانی گەیلاننی بەش و پارچەکانی دوق، ئەم تەویرانەمی پێویری گۆنجان دەقی سەررای ئەو می بنیاتی زمانی دەرگرتەو، پەيووستی بەش بە ناوێک و بابەتەکانی ناو رۆاننێر بێو، چونکە هەموو ئەم تەویرانە لە ناو دەقی شیعری کرمانجی خواروودا ملکەج دەبن بۆ بەرگی ئەدەبیەت و خستەر وویەکی نێسنتیکی و بەلای شیعریەت و ونێەمی هونەری و رۆاننێریدا دەشکێنەو.

بە پێی پێویرەکانی بەیکەو نوسان و گۆنجان، که پەيووستی ئاسۆی زمان دەرگرتەو، شیعری کرمانجی خواروو ناسنامەمی دەقی وەر دەرگرت، لەبەر ئەو می لێردا بنیاتی دەقی شیعیرەکان لە رێگەمی یاسا فەر هەنگی و سیستەمی ریزمانی و وشەساز بێو، هەر و هەر دەقی پەلەندە بە بنامە واتاییەکانی وەک بوونی جۆریتی دوق و بەیوونی دوق و خستەر ووی و اتا و کۆتایی پێهێناتی و اتا، لە قۆر میکی هونەری و ئیستاتیکیدا.

پێویرەکانی مەبەست و پەسەندنیتی نوو پێویری دەرگی دەقن و لە جەمسەری دوق دوور دەکەو، نوور لە ناووەمی دوق بەنما بۆ دەقی بەر هەم دینن، مەبەست لە پێویری مەبەستیتی ئەو بابەت و مەبەست و پەلامیە، که شاعیر لە رێگەمی سیستەمی زمانی و قۆر میکی دیار کراووە دەهویت دەر بێریت، واتە ئەو ناوێک و بابەتەمی، که دەقی شیعیرێک لەمخۆ دەرگرت بریتیە لە گۆتار و پەلامی شاعیرێک، که خۆی لە مەبەستی جۆر او جۆردا دەبینێتەو، که دەشیت شاعیر ئاگیانە یان بی ئاگیانە لە دەفە شیعیر بێکەدا مەبەستیتی سلیکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی و سیاسی و ئایینی هەبیت، ئەم پێویرە لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، لە بابەتی دوق و ناوێکی دەقی شیعیریدا خۆی بەرجەستە دەکات، بابەتی دوق یەکی لەمخۆ گرتتی مەبەستی شاعیرە، که بریتیە لە پەلام و نیازی عەقڵی و دروونی بەجۆرێک دوا ئەو می شاعیر مەبەستیتی دیار یکر او لە چەند بێر و بێرۆکەیک بار دەکات و ئەمەش لە بابەتیک و قۆر میک بەرجەستە دەکات لە رێگەمی زمانەو، بۆیە مەبەست حوکم بەسەر جۆر و شیوازی دەقدا دەکات، واتە (بابەت هۆیکە سەر مکی، که جۆر شیواز دەخاتەر و، لێردا بابەت ئەو چوار جێو و هونەر می، که شاعیر و نووسەر بەکاری دینن بۆ وینا کردن و گۆزار شتکردن لەو بێرۆکە و مەبەستەمی، که لە دروونیدا بوونیان هەمی) (شایب، 1966، ص 54). رۆاننێر نێوری و رەخنەییەکان بۆ دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا، بۆ دوو دیو مەمی دەفە، که بریتیە لە رۆخساری دوق و ناوێکی دوق، بابەتی دوق پەيووستە بە ناوێکی دەفە، که مەبەستی شاعیری لەمخۆ گرتوو، بۆیە مەبەست وەک پێویری دەقی (کاریگەری لەسەر بنیاتی دوق و شیواز مەمی هەمی، چونکە نووسەر بە شیو مکی دیار دەفە مکی بنیات دەنی و ئەو شیوازە گۆنجاووە زمانییە هەلدبێرێ، که مەبەستە مکی بیننەجی) (الصیحی، ل 94). مەبەستی شاعیر هەر وەک بابەتی دوق دیاری دەکات بە هەمان شیو بێر یار لەسەر جۆریتی شیواز دەمات و گۆران لە بنیاتی دوق دروست دەکات، ئەمەش بوونی پێویری مەبەستە لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، لەبەر ئەو می مەبەستی شاعیر وەک مەر ج و پێویرێک دەبیت ئەو تین و بنەمایەمی هەبیت، که خۆی لە بابەتی دەفەکەدا بۆننێتەو و کاریش لە شیواز و بنیاتی دوق بکات، کۆی پێویرەمی دەقی شیعری لە کرمانجی

خواروودا، لیکه‌وتە‌ی مەبەستە جۆر بە جۆر مەکانی شاعیری کوردە، بۆیە شاعیر لەم قوتابخانە‌یەدا بۆ ئەو بابەتە‌ی، که مەبەستە‌کە‌ی تێدا بەیان دەکات زمان و شیواز و قالبی شیعەر و وشە و زاراو و هونەری تری پەيوست بە توێکلی دەق هەڵمژێرتیت و دواتر هەڵبژاردنی هەموو ئەمانە لەگەڵ بابەتە‌کە جۆری دەقی شیعری و ناست و شیواز مەکی دیاری دەکەن.

بابەت و مەبەستی شاعیر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا، ناسنامە و فورم بە دەق دەبەخشیت و زۆر جار بێر پار لەسەر جۆرێتی ژانر مەکش ئەدات، هەر و هەر (هۆکار و بناغە‌ی لێک جیاکە‌نە‌وه‌ی جۆری دەقە‌کانە‌ له‌ بەکتری و مە دەقی شیعەر و پەخشان، ئەم مەبەستە شیعرییانە‌ی، که له‌ دڵ و دەروون و وێژدانێ شاعیر موه هەڵمە‌قوڵێ سۆزێکی خەستی تێدا نە‌ییزێ و له‌ چوار چۆ‌وه‌ی بایسە‌کانی "خۆشە‌یستی، ڕق، ترس و باوەر، چاکە و خراپە" دەسورێتە‌وه‌ به‌ شیوه‌ی جۆراوجۆر خۆی دەفونێ هەر له‌ ئەنجامی ئەم گۆرانه‌ بابەتی شیعری تر هاتە‌کایە‌وه‌) (رسول، ل، 27 - 28). له‌ شیعری کوردیدا مەبەستیکی تالیبە‌تی و دیاری کرایی و مە‌ک‌ل‌داری، که پەيوستە به‌ سايکۆلۆجیای کەسێتی شاعیر موه، له‌ قالیکی شیعری و مە‌ک‌ غەزە‌ل یان یان پارچه‌ شیعریکی لیریکی چە‌ند کۆپلە‌یی خۆی بەیان دەکات، بۆ‌نمونه‌ ئەگەر سەیری غەزە‌لیکی و مە‌ک‌ ئەمە‌ی خوار موه بکە‌ین، که مستە‌فا بە‌گی کوردی دە‌قی:

چیشتم نە‌م‌رۆ‌ ژە‌هری مار و رووحی شیرینم نە‌هات

زە‌م‌خی کۆ‌نە‌م هاتە‌ ژان و مەر هە‌می برینم نە‌هات

تادە‌گتە‌.....

کە‌وتە‌ ناو نە‌زە‌ع و غە‌م خستە‌یه‌ حالی غەر غەرە

(کوردی) بێ کە‌س خۆ‌م له‌ هیچ لایین سە‌دای شینم نە‌هات (کوردی، دیوان، ل، 1، 115)

ئەم دەقه‌ بابەتیکی د‌ل‌داری و ئە‌وینی لە‌خۆی گرت‌وه‌ و شاعیر پە‌یام و مە‌بەستیکی دەروونی هە‌یه‌، دە‌یە‌یت گۆزارشت له‌ حالە‌تیکی سايکۆلۆژی تالیبە‌ت بە‌خۆی بکات، سروشتی ئە‌م مە‌بەستە‌ش زمانی دە‌ر‌ب‌رینی تالیبە‌ت بە‌خۆی هە‌یه‌ و قالب و هونەر مە‌کانی دە‌ر‌ب‌رین و ریتە‌م و وشە و زاراو مە‌کانی گۆر‌د‌راون به‌ سۆز و هە‌ستی ئیستاتیکی‌یه‌وه‌، بە‌مە‌ش بنیاتی دەق دە‌کە‌وتە‌ ژێر باری مە‌بەستی شاعیر، به‌‌لام بۆ‌ رووداو و بابەتی زۆرتر و فراوانتر هەر و هەر بۆ‌ فرە مە‌بەستی و نیازی جۆراوجۆر، شاعیر فورم و قالبی تری ئە‌دە‌بی و شیعری و مە‌ک‌ قە‌سیدە‌یک یان داستان بە‌کار دێ‌نێت بۆ‌ گۆزارشتکردن لە‌ مە‌بەستە‌ جۆر بە‌ جۆرە‌ی، که له‌‌لای گە‌‌ل‌‌ه‌ بووه‌، بۆ‌ نمونه‌ ئە‌مە‌دی خانی بۆ مە‌بەست و نیازی (سیاسی، ئایینی، کۆ‌مە‌‌ل‌‌ایە‌تی، دەروونی) فورمی داستان بە‌کار دێ‌نێت له‌ داستانی "مە‌م و زین" دا، خانی چە‌ندین گۆتار و مە‌بەستی لە‌‌پ‌‌ل ئە‌م داستانه‌دا دە‌ر‌ب‌ر‌ی‌وه‌، بۆ‌یە دە‌ی‌ن‌ین شاعیر له‌ کرمانجی خواروودا بۆ مە‌بەستی جۆراوجۆر و (فیکری، کۆ‌مە‌‌ل‌‌ایە‌تی، سیاسی، ئایینی، بابەتی تر) پە‌نا بۆ‌ فورمی قە‌سیدە‌ دە‌بات بە‌وه‌ی مە‌یدانی ئە‌م فورمه‌ فراوانه‌ رووبەرێکی زۆرتر بۆ شاعیر دە‌ست‌بە‌ر‌دە‌کات تا مە‌بەستی خۆی تێدا بە‌یان بکات، بۆ نمونه لە‌م قە‌سیدە‌یە‌دا که نالی دە‌قی:

نە‌ی ساکینی ریاضی مە‌دینە‌ی مۆ‌نە‌و‌و‌ره

ل‌و‌ط‌فی بکه‌، ب‌فەر‌م‌و: مە‌دینە‌ی مە‌ن‌و، و‌ره

تادە‌گتە‌.....

ڕۆژی جە‌زا رە‌جا بکه‌ بۆ "نالی"ی دە‌ر‌ب‌دەر

چۆن لە‌م جیهانه‌ گۆ‌نا‌هی گە‌‌ل‌‌ی زۆر و نە‌ک‌تە‌ره‌ (نالی، دیوان، ل، 415)

لە‌م فورمە‌دا، که قە‌سیدە‌یه‌ لە‌بەر ئە‌وه‌ی له‌ رووی چە‌ند‌ی‌یه‌وه‌ گۆر‌ان بە‌سەر ژمارە‌ی دێ‌ر مە‌کاندا هات‌وه‌، بۆ‌یە لە‌م‌هە‌م‌ه‌دا شاعیر چە‌ندین نیازی و مە‌بەستی خۆی دە‌ر‌دە‌ر‌یت و دە‌قە‌کە‌ سۆزێکی قوولی ئایینی تێدا‌یه‌ هە‌موو بابەتە‌کانی و مە‌ک‌ "وسف و ستایش و شانازی و نامۆ‌ژ‌گاری و ئایینی... تاد" لە‌خۆی دە‌گرێت و دە‌قە‌کە‌ زانیاری‌یه‌کی زۆری تێدا بە‌ر‌جە‌سته‌ کراوه‌. بۆ‌یە شاعیر وا دە‌ی‌ن‌ێت که زۆری سۆز و فراوانی واتاو مە‌بەستە‌کانی له‌ غەزە‌لیکیدا داناشینت و پە‌نا بۆ‌ فورمی قە‌سیدە‌ دە‌بات. یان زۆر‌جار دە‌ی‌ن‌ین کاتێک شاعیرێک پە‌یامێکی زانستی هە‌یه‌ و دە‌یە‌یت زانستی

بگوازیتوه، که مهبستی سهرمکی فیرکردنه، ئه‌مه دمچینه چوارچووهی شیعری فیرکردن به‌هۆی ئهم مهبسته گۆران به‌سهر دق و رمگهز مکهانی نو دهقه شیعری به‌مکهدا نیت، شاعیر لهم جۆرهدا بۆ گۆزارشکردن لهم مهبسته زانستیه، له رمگهز و بنه‌مای سۆز دووردمکهوینتهوه. بۆنموونه ئهممه‌ده‌یه‌یه‌که‌ی شیخ مارف و شیعری مکهانی پیرمه‌ئیرد و گۆران و شاعیرانی تر، که بۆ مهبستی فیرکردنی بابه‌ئینکی زانستی نوسراون.

په‌سهندینی و طگ پێوره‌ئیکێ تری دق، له دهقی شیعری کرمانجی خواروودا تێبینی دمه‌ریت، چونکه دهقی شیعری ئهم قوتابخانه‌یه ئه‌و خاسیه‌ته‌یه تێدایه، که کار له هه‌لوێستی و مرگر و خوینهر بکات، واتا ئه‌و دق و به‌هه‌مه‌ی که‌وا له لایهن شاعیریکه‌وه خوارووته‌روو، جیگای قیوول و ددان پێدانان و تیرامانی و مرگره، و طگ و رووژینه‌ئیک ده‌ئینه هۆی و رووژاندنی خوینهر و مرگر، نه‌مه‌ش بوونی پێوره‌ی په‌سهندینی، پێژه‌ی کاریکه‌ر بوون و ناوینته‌ بوونی و مرگریش له دهقه‌که‌دا له‌سه‌ر دوو بنه‌مای سوود و چێژی دق چردمه‌ئینه‌وه، په‌سهندینی واته‌ ناوینته‌بوونی و مرگر له‌مکه‌ل دهقی شیعری به‌هۆی یه‌که‌کێ لهم دوو بنه‌مایه‌ یان هه‌ردوو بنه‌ما، بێ گومان دهقی شیعری کوردی لهم قوتابخانه‌یه‌دا دنیایی شاعیر له‌ خۆ گرتوه و هه‌ر چه‌نده‌ ئه‌گه‌ر دهقه‌که‌ دهقی خۆدی و لیریکیش بێت، ئه‌وا هه‌ر بارگۆبیه به‌ مه‌عریفه و رۆشنی شاعیره‌وه و تابلۆی به‌خشینی زانیاری جۆراوجۆره، لهم ئاراسته‌یه‌دا دهقی شیعری کرمانجی خواروو سوودی کلتوری و فه‌هه‌نگی و به‌خشینی زانیاری هه‌یه‌ به‌ئێه‌ی بارگۆی بوونی دق به‌ بێرکردنه‌وه و خه‌پال و زانیاری و ژینگه‌ی شاعیر، دۆخیکێ ئه‌ده‌بی و دنیایی و رۆشنی بیه‌که‌ به‌ و مرگر ده‌به‌خشیت. ئهم سوود به‌خشینه‌ بنه‌مایه‌که‌ بۆ په‌سهندینی دق. دواتر دهقی شیعری له‌ کرمانجی خواروودا، به‌هۆی بوونی ئیستاتیکی دق و بنباتی هونه‌ری و ره‌هه‌ندمه‌کانی تری په‌یوست به‌ شیعری و هه‌ستی ئیستاتیکی و مرگر، چێژ به‌ خوینهر ده‌به‌خشیت، نه‌مه‌ش ده‌ئینه‌ بنه‌مایه‌کی تر بۆ و مرگر تا قیوولی دق بکات، له‌سه‌ر بنه‌مای پێوره‌ی په‌سهندینی دهقی شیعری کرمانجی خواروو ناسنامه‌ی دهقی و مرگریت، هه‌ر چه‌نده‌ ئه‌مه‌ په‌یوسته‌ به‌ جه‌سه‌ری و مرگری دهقه‌وه له‌سه‌ر بنه‌مای سوود و چێژ ئیستاتیکی بۆ دهقی دق ده‌ئینه‌ ئه‌گه‌ر سه‌یری دهقی شیعری کوردی بکه‌ین له‌ ژیر خویندنه‌وه‌ی هه‌ر یه‌که‌ له‌ پێوره‌ مکهانی "راگه‌یاندن، هه‌لوێست و ده‌قناویزان" دا، ئه‌و مه‌رج و پێوره‌یه‌ی دق له‌ شیعری ئهم قوتابخانه‌یه‌دا به‌ ئاشکرا ده‌بینین، بۆنموونه‌ پێوره‌ی راگه‌یاندن، که‌ په‌یوسته‌ به‌ رێژه‌ی ئه‌و زانیاریانه‌ی دهقی دیاریکراوه‌ و مرگری دمه‌ت، له‌مکه‌ل چۆنیه‌تی به‌رجه‌سته‌بوونی زانیاری له‌ دهقی شیعری، دهقی شیعری کوردی، هه‌لگه‌ری رێژه‌یه‌کی زۆره‌ له‌ زانیاری و په‌یامی جیاجیای شاعیری له‌ خۆ گرتوه، له‌ سه‌رده‌مه‌دا شاعیر خاوه‌ن گوتار و ناستیکی به‌رز زانستی و رۆشنی بووه، واته‌ (شاعیرانی ئهم رۆژگاره‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ی خویندنه‌وه‌ی باشیان هه‌بووه‌ له‌ زانسته‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ و زۆر چاگ له‌ شیعری کلاسیکی ئیسلامی "عه‌ری، فارسی، تورکی، عوسمانی" گه‌شتون، هه‌ر له‌سه‌ر ریه‌گه‌ و شوین تاقیکردنه‌وه‌ مکهانی ئه‌و ده‌سه‌گه‌یه‌ شیعری کوردی نوێیان دامه‌زراند) (خه‌زنده‌ار، ب، 2010، 3، ل 54). به‌هۆی ئه‌وه‌ی شیعری پێش په‌خشان که‌وتوه، بۆیه‌ دهقی شیعری، ئه‌رکی ده‌بینی مه‌عریفه‌ و مهبستی جۆراوجۆری شاعیری بینه‌وه، گۆزارشت له‌ بارودۆخی ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی شاعیر و ژینگه‌ و رووداو مکهانی سه‌رده‌می شاعیر دمه‌ت و هه‌روه‌ها ئه‌رکی جۆراوجۆری ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی و ئاینی و سیاسی بینه‌وه‌ له‌ سه‌رده‌مه‌دا، هه‌ر ئه‌مه‌شه، که‌وا پێوره‌ی "هه‌لوێست" جه‌ختی له‌سه‌ر دمه‌کته‌وه.

بابه‌تی و مرگریت و کارتیکردن و توانه‌وه‌ی دهقه‌کانی تر له‌ دهقی شیعری کرمانجی خواروودا، که‌ خۆی له‌ ده‌قناویزاندا ده‌بینینه‌وه، ئه‌مه‌ زۆر به‌ زه‌قی هه‌ستی پێ دمه‌ریت له‌ شیعری کوردی و له‌ ئه‌ده‌بیاتی شیعری کرمانجی خواروودا، به‌هۆکاری ئه‌وه‌ی، که‌ کوردستان مه‌حکوم بووه‌ به‌ دابه‌شکردن و هه‌ژموونی ده‌سته‌لانی و لاتانی دراوسی به‌سه‌ریه‌وه، وای کردوه‌ زمان و کلتور و ئه‌ده‌بیاتی ئهم و لاتانه‌ بینه‌ ناومه‌ و کار له‌ شاعیر مکهانی بکات، ئه‌مه‌ له‌ لایه‌ک، و مرگریت ئاینی ئیسلامیش له‌ لایه‌کی تر، که‌ وای کردوه‌ خویندن بکه‌وینته‌ حوچه‌ی مزگه‌ته‌کان و زانسته‌ شەری و بابه‌ته‌کان به‌زمانی عه‌ری بکوین، به‌مه‌ش شاعیری کورد شارزه‌یه‌کی زۆری له‌ زمان و ئه‌ده‌بیاتی عه‌ری ده‌ست خستوه، واته‌ (خویندنه‌وه‌ی کورد تاکو سه‌رته‌کانی سه‌ده‌ی بیستم رۆشنی بیه‌که‌یان عه‌ری ئیسلامی بووه‌ و کتێبه‌کانی زانستی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ به‌زمانی عه‌ری بوون، ... ئه‌ده‌بیاتی فارسی به‌ پله‌ی یه‌که‌م کاریکه‌ری به‌سه‌ر ئه‌ده‌بیاتی کوردیدا هه‌بووه‌ و به‌ پله‌ی دووم زمان و ئه‌ده‌بی عه‌ری نیت، شاعیرانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ هه‌موویان مه‌لا بوون و عه‌رییه‌کی چاکیان زانیوه، توانیویه‌ به‌ رۆشنی بیه‌ عه‌رییه‌ ئه‌ده‌بی کوردی پێ مۆتوربه‌ بکه‌ن، زاراوه‌ هه‌مجه‌ز مکهانی زمان و ئه‌ده‌بی عه‌ری له‌ ئه‌ده‌بیاتی کوردی به‌کار به‌ئین) (شوان، 2014،

185 - 186). نەمەش راستەخۆ و نراستەخۆ کاری لە کۆگای عەقڵی شيعری شاعیری کورد کردووه، وای کردووه مادی و توخمی شيعری و قالبی شيعر و مەبەست و دەلالەت و وێنە‌ی شيعری ئاوتە‌ی ده‌ق شيعرەکانیان بێت، واتە ده‌ق دەرەکی و رەهەندەکانی له ده‌ق شاعیرەکاندا بئوتە‌یه. ئەم تۆنە‌ی ده‌ق له ناو ده‌قه، که خۆی له ده‌قاویزاندان دەبێتێوه، و مەبەست سەفەتیکی نەرنی بێت بۆ ده‌ق، بە‌لکو حالەتیکی پۆزەتیفە بۆ ده‌ق و لە‌گەڵ س‌روشتی ده‌ق دەرەکی و بێ‌وێرێکی بۆ ده‌قێتی به‌لام که له سنووری ده‌قاویزان و کاریگەری ئەدەبی دەرچوو به‌هۆی لاساییکردنە‌یه‌کی ر‌ووتی بابەت و بێ‌وێرێکی هونەری و زالکردنی ئەزموونی شاعیرێکی تر بە‌سەر ئەزموونی شيعر نووسینی خۆیدا، بە‌سه ده‌ق بەر هەمەتوو لە‌ژێر ئەم بارەدا هەر له بناغەرا بە‌ها و ناسنامە ده‌قێتی بەر ناسنامە دەمخاتەر وو، چونکه لە‌بری ئەوهی ده‌ق کۆن له ئەزموون و ده‌ق خۆیدا بئوتە‌یه، ئەوا ده‌ق خۆی له ده‌قێکی کۆندا ده‌قوتە‌یه. بە‌شێوە‌یه‌کی گ‌شتی ئەگەر سەیری ده‌ق شيعری کوردی بکەین بە‌پێی ئەم بنە‌مە، ئەوا له زۆر قوناغ و لای زۆر شاعیر ئەم ئۆخەمان بۆ دەرەکی، که بریتیه له تۆنە‌ی ده‌ق و ئەزموونی شاعیری کورد له فۆرم و بێر و وێنە هونەری ده‌قێکی بێانی یان ئەزموونێکی شاعیری بێانی، ئەم لادان له ده‌قاویزانمان پێ‌وه‌سته به‌ کۆمە‌ڵێک هۆکاره، وەک زالوونی کلتور و ئەزموونی ئەدەبی بێانی به رێژیه‌کی فراوان بە‌سەر ئەدەبی کوردیه‌وه، بۆ‌یه ده‌ق شيعری کوردی له زۆر حالەتدا و لای زۆر شاعیری کورد سنووری ده‌قاویزان دەبە‌زێت و ناسنامە ده‌قێکی سەر‌به‌خۆی پێ‌وه‌سته به بارودۆخی ساییکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی شاعیر وەر‌ناگرت. تێ‌وری ئەدەبی له‌و بارودۆخی ده‌ق قوڵدە‌یه‌وه، رێ‌ژهی پێ‌وه‌سته بوونی ده‌ق به ژینگه و سەردەم و ئەزموونی شاعیر له چ ناستیکدا، ئەم روانگە‌یه‌وه ناسنامە ده‌ق به‌یه‌یه‌کی شيعری دە‌خ‌شێت، یانیش به‌ پێ‌چاوه‌یه‌وه به‌هۆی تۆنە‌ی کەسێتی شاعیر له وێنه و بێر و ئەزموونی شاعیرێکی تر، ونبوون و بێ شێ‌وازی بەر هەم دروست دە‌بێت و بە‌مەش ئەم بەر هەمە له پێ‌وه‌ی ده‌قێتی دوور دە‌که‌وتە‌وه، ئەمە پێ‌وه‌ی گ‌شتین بۆ ئەوهی بەر هەمێک ناسنامە ده‌قوون وەر‌بگرت، که له لایەن زۆر زانا و رەخنە‌گر و تێ‌ورستانی بواری ئەدەب جەختی لە‌سەر کراوتە‌وه، هەر‌وه‌ها سە‌م‌رای ئەوانه زۆر مە‌رج و پێ‌وه‌ی تریش بۆ چە‌مکی ده‌ق و ده‌قوون، له لایەن رەخنە‌گران و تێ‌ورستانی ئەدەبیه‌وه پێ‌شکەش کراوه، هەموو ئەوانه چە‌ند خاسیه‌ت و پێ‌وه‌ی گ‌شتین بۆ فۆرم و وجودی ده‌قێتی چونکه ناکرێت هەموو ئەم پێ‌وه‌رانه بە‌سەر یەک جۆره ده‌قا فە‌رز بکەین، هەموو جۆره ده‌قێک ملکه‌چ ناکات بۆ هەموو پێ‌وه‌ر و رەگ‌ز و مە‌رجی دیاری کراوه بۆ ئەوهی به‌های ده‌قێتی خۆی بە‌سە‌م‌نێت. بە‌پێی ئەم پێ‌وه‌رانهی سەر‌وه، که له بنە‌ما گ‌شتیه‌کانی ده‌ق دەر‌وانی شيعری کرمانجی خواروو مۆلزمه به‌ پێ‌وه‌رەکان و ناسنامە ده‌قوون وەر‌دە‌گرت. تێ‌وری ئەدەبی ئەمە له قوڵبوونە‌وه له ده‌قە‌کانی شيعری کرمانجی خواروودا بە‌هەست دێ‌نێت، واتە له هە‌ناوی ئەبەر هە‌می داهێنراودا ئەک دەستووری تێ‌وری، چونکه خۆی شاعیرانی کرمانجی خواروو لە‌سەر ئەم پێ‌وه‌ر گ‌شتیه‌ی ده‌ق شيعریان نە‌ووسیه‌وه، واتە وکو نە‌خ‌شە‌یه‌کی ئە‌ندازە‌ی ئەم پێ‌وه‌رانهیان له لا نە‌بووه تا بێ‌نا‌ی ده‌ق شيعری لە‌سەر بکەن بە‌لکو ئەم پێ‌وه‌رانه له ح‌زووری ده‌قە‌کانه‌وه وەر‌گیراوان.

شيعری کرمانجی خواروو له ژێر رۆشایی پێ‌وه‌ر تايه‌تیه‌کانی ده‌قێتی

تێ‌روانی تێ‌وری ئەدەبی بۆ جۆریکی دیاریکراوی ده‌ق، وکو ده‌ق شيعری تێ‌روانیکی دیاریکراو و تايه‌ته، لە‌سنووری تايه‌ته‌ندیه‌وه هونەریه‌کانی ده‌ق ئەدەبی و خاسیه‌ته‌کانی ده‌ق شيعری دە‌ه‌ستێت، تێ‌بێ‌یه تێ‌وری و پێ‌وه‌ر تايه‌تیه‌کانی له‌و چوارچۆه دیاریکراودا پێ‌شکەش دە‌کات. تێ‌وری ئەدەبی لێ‌رەدا بە‌وه‌و نراسته تێ‌روانی خۆی دە‌مخاتەر وو، تێ‌روانی بە‌کەم لە‌سەر خۆی ده‌ق شيعریه‌وه، واتە جۆر و فۆرمیکی دیاریکراوی ناو ئەدەب، بە‌وهی که ده‌ق شيعری به‌ شێ‌وه‌یه‌کی گ‌شتی له هەموو حاله‌تیکدا مە‌رج و پێ‌وه‌ری شيعریه‌ی خۆی هە‌یه، ئەم مە‌رج و پێ‌وه‌رانه‌مان ناسنامە شيعر بوون به ده‌قێک دە‌خ‌شێت. بۆ نمونه ده‌ق شيعری به‌ خاسیه‌ته گ‌شتیه‌کانی، له ده‌قێکی تری وەک پە‌خشان جیادە‌ک‌رێته‌وه، که خۆی له هونە‌ر شيعریه‌کانی وەک (زمانی شيعری یان شيعریه‌ت، قالب، کێش و سە‌روا، وێنه‌ی شيعری، لادان، ئیستاتیکا، هونە‌رە‌کی تری بێ‌نا‌ی شيعری... تاد) دە‌بێتێوه. تێ‌روانی دوو‌م‌ه‌یش تايه‌ته به‌ خاسيه‌ت و پێ‌وه‌رە‌کانی تايه‌ت به‌ شيعری قوتابخانه‌ی کرمانجی خواروو، که بە‌پێی شوێن و سە‌ردەم و بارودۆخی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی گۆرانی بە‌سەر داهاتووه، لێ‌رەدا جۆریتی و چۆنیه‌تی و چە‌ندیه‌تی ده‌ق شيعری ئەم قوتابخانه‌یه‌ ده‌مخاتەر وو، هەر‌وه‌ها قوتابخانه‌ی کرمانجی خواروو چ جۆره جیاک‌اری و تايه‌ته‌ندی و خاسيه‌تیه‌کی بە‌ده‌قی شيعری به‌خ‌شیه‌وه؟ چ ناسنامە‌یه‌ک بۆ ده‌ق پێ‌شکەش دە‌کات؟

سەبارەت بە دەقی شیعری، ئەوا دەتوانین بڵێین، کە پێناسە و ناسنامە و پێوەرو خاسیەتی تایبەت بەخۆی ھەیە، دەقی شیعری ھەموو ئەم پێوەر و مەرج و خاسیەتە بەسەر بەرھەمێکدا فەرز دەرکات، بۆ ئەوەی وەک دەقی شیعری قیوڵی بکات و بیخاتە ناو بازەمی شیعەر بوونە. جا ئەم پێوەر و خاسیەتە بەشێوەیەکێ گشتی لەم وەرھەندی سەرکێیدا خۆی دەبینێت، کە بریتین لە ناوەرۆک و روخساری شیعری. ھەرێکە لە رەخنە ئێدەمی و ئیووری ئێدەمی، بەرھەمە ئێدەمیەکان بە میزانی ئەم نوو رەھەندە قەپان دەرکەن و مۆری شیعربوونی ئی ئەدەن. ئەم نوو رەھەندە شیعری سەفەتی جێگرایان نییە و بەپێی سەردەم و ژینگە و بارودۆخەکان تازە بوونە و گۆرانیان بەسەردا نیت. دیارە ناوەرۆک و روخساری دەقی شیعری لە کێمانجی خواروودا، بە درێژایی میژووی ئەم قوتابخانەیە، گۆرانی جۆراوجۆری بەسەردا ھاتوو، ئەم گۆرانانەش بۆ سەردەم و شوێن و بارودۆخی سیاسی و ئێنی و کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندی کەسایەتی شاعیر دەرکەوتوو. ھەر وەھا ھۆکارە دەرکێیانەکی وەک ئێدەمی نەتەمە درووسنێکانیش کاری لەم گۆرانکارانەدا کردوو، واتە پێوەستە بە بارودۆخی ژینگەیی کەسەکان و ناوچەکە و دەر و بەری لە ھەموو روویکەو، ھەر وەک عەزیز گەردی دڵنیت: “گۆرانی ژبان بەرھەمی نوێ دەرکەوتنی، ھەر بەرھەمی نوێشە روخسار بۆ خۆی ئەدۆزێتە” (گەردی، 1974، ل 106). روخسارو ناوەرۆک پێوەندیەکی دانەر و یان بەسەر یەکتر مە ھەیە، ناوەرۆک و جۆری بابەت پێوەستی بە قورمێکی دیار یەکواوە بۆ خۆ بیان کردن، بەمەش روخساری دەقی بەسەر تانە بە ھەموو مەرج و ناوەرۆکی دەرکەو، لەبەر ئەوە “جگە لە ناوەرۆک خۆیەو ھیچ لایەنێکی تر ماف و دەستەڵاتی ئەوەی نییە، کە داواي جۆرە شێوە و روخساریکی تایبەتی بکات” (گەردی، ل 106). گۆرانی ژبان بە شێوەیەکێ گشتی و ھۆکارە جیا جیاکان دەیتە ھۆی گۆرانی بابەتەکانی رۆژ و ناوەرۆکی نوێ بۆ دەقی شیعری پێشکەش دەرکەن، بەمەش گۆرانی روخساری دەقی شیعەر نیتەکیەو بە سەر تانە ئەم قوتابخانەیە، کە زیاتر بە قوناعی کلاسیکی کوردی دەناسنێت، لە میژووی ئێدەمی کوردیدا روخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ناسنامە و تایبەتمەندی خۆی و دەرکەوت. ئەم روخسارو ناوەرۆکەش، لە سەر تانە سەدەي نوو دەھەمە دەست پێ دەرکات تا داواي جەنگی یەکەمی جیھانی و نووینەمی شیعری کوردی لە لایەن (پیر مێرد، شێخ نوری شێخ سەلح، گۆران...، تاد)، کە بە شیعری نووی کوردی ناو دەبریت، دەقی شیعری لە ھەموو قوناعەکانی ئەم قوتابخانەیە، تایبەتمەندیە گشتیەکانی دەقی شیعریان ھەیە، لە بوونی “کێش و سەروا، جوانکاری ھونەری، نێستاتیکا، چێژ...، تاد”، بە شێوەیەکێ گشتی بنیاتی ھونەری و پێماداری. بە ئەم لە جۆری کێش و سەروا و قورم و زمانی شیعری و ینەمی شیعری و مەبەست و پێماداریدا بە پێی قوناعەکان جیاوازیان ھەیە. بوونی ئەم جیاوازیانەش، کە قوناعی شیعری کلاسیکی کوردی و شیعری نووی کوردی دروست کردوو، لە شیعری کێمانجی خواروودا. بۆ نموونە روخسارو ناوەرۆکی شیعری کلاسیکی جیاکاری خۆی ھەیە، لێرەدا دەقی شیعری لە رووی ناوەرۆکەو پێماد و مەبەستیکی دیاری کراو لەخۆی دەرکەوت، کە خۆی لە بابەتیکی دەر و نووی یان کۆمەڵایەتی یان ئێنی یان سیاسی دەبینێت، زیاتریش ناوەرۆکی دەقی ئەم قوناعەدا لە بابەتیکی دەر و نووی وەک خوشەبەستی چێبووتەو، “کاری شیعری ئەم سەردەمە دەر بونی ھەستی لێدارییە، بیری فەلسەفی قورل و خەیلی ناسک ناوازي رومان شیعەر مە جوان دەرکەن... کەواتە بابەتی لێداری و ئەوینداری بابەتی سەر مکی بوو” (سەعید، 2017، ل 28). واتە ئەم قوناعەدا دەقی شیعری لە رووی ناوەرۆکەو زیاتر ھەستی تاکە کەسی و بابەتیکی و بێژدانی بیان کردوو، مەبەستی شاعیر نیشان دانی دۆخی دەر و نووی خۆی بەھۆی خوشەبەستی یار مە دوو چاری بوو، بە شێوەیەک (شاعیران وا خۆیان نیشان ئەدەن لە یار مەکیان نوورن و ھەر گیز دەستیان ناگاتە گەردنێان. ئەم جۆرە شیعەرە گەلی زۆر ترن لە جۆرە شیعرانەمی گەشینی دەژنێن، لەگەڵ ئەو شەدا ئە راستییە بەر چاوی دەرکەوت، کە بە شێوەیەکێ جوان باس لە ناریکی کۆمەڵ دەرکەن و بیری لە نیشتمانی دەرکەو و رقی بەر مەبەر دوژمن نیشان ئەدەن) (خەزەنەر، ب 3، ل 58). بە ئەم نەمە بە واتای ئەوە نییە، کە ناوەرۆکی دەقی شیعری کلاسیکی بابەتەکانی تری لە خۆی بار نەکردوو، بە ئەم بە شێوەیەکێ رێژیی زۆر بەمی بابەتەکانی تری وەک (شانازی، ئێنی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، لێبری و قارمانتی، خوشەبەستی نیشتمانی... تاد) تیدا دەبینیت، بە ئەم خستەرووی ھەموو ئەم بابەتە لە شێوەیەکێ تایبەت و لە بەرگیکی زۆر مەجازی و نزیک لە ئەفسانەدا بە واتایەکی تر (بەھا ھونەر بیەکانی سەردەمی دەر مەگی سەر دەر تانە پالەوان پەرسنی بوو، پالەوانی بابەتی ھەلبەست سێ کوچکە یارو مێر و پیر بوو) (گۆران، 1961، ل 5). ھەموو باس و ناوەرۆکەکان بە دەووری ئەم سێ تەمەریدا دەرکەو، ھەر وەک گۆران دڵنیت لە دەر مەبەستی مێسالییدا خۆی بەر جەستە دەرکەو. لە رووی ناوەرۆکەو ئەم خاسیەتە لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە بەدی دەرکەن.

روخساری ده‌قی شعیری کلاسیکی له کرمانجی خواروودا، له‌سه‌ر بنه‌مای تایبته‌مندی روخساری نه‌مه‌وه ئیسلامیه‌کانی و لاتانی دراوسیدا ده‌هه‌ستت، به‌شێوه‌یه‌کی تر (شاعیرانی ئه‌و رۆژگاره زۆر چاگ له شعیری کلاسیکی ئیسلامیه‌ی "عه‌ری، فارسی، تورکی عوسمانی" گه‌یشتون، و بوو هه‌ر له‌سه‌ر رێگه و شونین تاقیکردنه‌مکانی ئه‌و ده‌سگایه شعیری کوردی نوێیان دامه‌زراند) (خه‌زنه‌دار، ب، 3، ل 54). واته خاسیه‌ت و پێوه‌رمکانی روخساری شعیری ئه‌م قوتابخانه‌یه له ده‌قی شعیری ده‌ر مکیه‌وه هاتون. به‌لام دواتر جیگای خویان له شعیری کوردیدا گرتوه، تا بوون به بنه‌ما و پێوه‌رمکانی قوتابخانه‌یه‌دا بۆ نووسینی به‌سه‌ر شعیری تر، که ئه‌مه‌ش له‌سه‌ر ده‌ستی شاعیر مه‌کانه‌وه بووه. واته (شاعیره گه‌رمکانی و مگ نالی و سالم و کوردی،... به توانا و سه‌لیقه‌یه‌کی گه‌رمه‌وه رهنگ و بۆ و به‌رامێکی تایبته‌یان به به‌سه‌ر کلاسیکیه‌کانیان داوه، بلیمه‌تانه مامه‌لیان له‌گه‌ڵ وشه و زمان و وینه شعیره‌یه‌کان کردوه) (حه‌مه کریم، 1986، ل 10). شاعیر مه‌کانی سه‌ر به‌م قوتابخانه‌یه بنه‌ی ده‌قیان له‌سه‌ر مه‌رح و پێوه‌رمکانی شعیری کلاسیکی ئیسلامی رۆژه‌لات دامه‌زراندوه، له‌به‌رگیگی کوردیدا، واته نوای هاتن و وه‌رگرتی تایبته‌مندی ده‌ر مکیه‌کانی روخساری ده‌ق، شاعیر مه‌کان به‌ پێی پێویست تایبته‌مندی تری په‌وه‌ست به‌سه‌ر وشتی زمان و کلتوری کوردییان خستوه‌ته سه‌ر تاره‌ده‌ی گونجانی تایبته‌مندی ده‌ر مکیه‌کان له‌گه‌ڵ سه‌روشتی زمان بۆ نووسینی شعیری کوردی، ئه‌گه‌ر له‌ ره‌هه‌مه‌مکانی روخساری ده‌قی شعیری ئه‌م قوتابخانه‌یه وردبینه‌وه، ده‌بینین تایبته‌مندیه‌کانی روخساری شعیری کلاسیکی له کرمانجی خواروودا، له‌رووی توێژگرافیا و قه‌لبی ده‌قه‌وه خۆی (له" غه‌زل، قه‌سیده، چوارین، تاگ، موسته‌زاد، ملام، ته‌رکیب به‌ند، ته‌رجیع به‌ند... تا" ده‌بینینه‌وه، هه‌روه‌ها له‌ رووی وینه‌ی شعیری و به‌کاره‌ینی هه‌نهره جۆره‌یه‌که‌ی مه‌کانی ره‌وانه‌یی و کێشی عه‌رووزی عه‌ری و به‌کێتی سه‌روادا په‌وه‌ری شعیری رۆژه‌لاتیان کردوه، له‌ رووی زمانه‌یه‌وه شاعیر مه‌کان زمانیکی کوردی تیکه‌ل له وشه و زاره‌وه‌ی "عه‌ری و فارسی و تورکی"یان به‌کاره‌یه‌نا (حوسین، 2007، ل 59). پاشان له قوتابخانه‌ی نوێکردنه‌وه‌ی شعیری کوردیدا، نوای جه‌نگی به‌که‌می جیهانی گۆرانیکی تاره‌ده‌ی ریشه‌یه‌ی له‌ روخسار و ناوه‌رۆکی ده‌قی شعیری روویدا، که له‌ ره‌هه‌مندی بنه‌ی ده‌قه‌وه ده‌ستی پێ کرد، تا هه‌موو بنه‌یات و پێکه‌ینه‌کانی ده‌قی شعیری گرتوه. به‌هۆی رووداوه‌کانی جیهان و دروستبوونی شه‌هۆلی گۆرانکاری له ناوچه‌یه‌دا له‌گه‌ڵ کۆمه‌ڵه‌ی هۆکاری تری ناوه‌مخۆیی و ده‌ر مه‌کی، روخسار و ناوه‌رۆکی ده‌قی شعیری له‌کرمانجی خواروودا، که‌وته ژێر بارێ گۆرانکاریه‌ی جیاجیاکان، به‌مه‌ش ناوه‌رۆکی ده‌ق له‌م قوتابخانه‌دا ده‌لاله‌تی کۆنی به‌جیه‌یه‌ت و گوزارشتی له‌ زۆر لایه‌نی تری ژبانه‌ی مرۆف کرد. مه‌به‌ست و په‌یامی نوێ هاتنه‌ ناوه‌ ده‌قی شعیری ئه‌م سه‌رده‌مه.

له‌ رووی روخساری شعیره‌یه‌وه به‌ شێوه‌یه‌کی گه‌شتی به‌ره‌وه‌ خۆمالی بوون هه‌نگاوی هه‌له‌تی، ئه‌م هه‌نگاوه‌ش کێش و سه‌روا و قه‌لب و زمان و وینه‌ی شعیره‌یه‌ی گرتوه. ئه‌مه‌ش به‌هۆی توانا و شاره‌زایی و ده‌ست پێشخه‌ری چه‌ند شاعیرێکی مه‌کو " په‌رمه‌رد و شیخ نوری و گۆران" روویدا، به‌جۆرێک (شیوازی شعیری شیخ نوری شیخ صالح له سه‌یه‌کان به‌هواوه رسکو ده‌ر که‌وتنی به‌خۆوه بینی، پاشان گۆران به‌ یارا و هۆشه‌مندیه‌ شۆرشگیرانه‌که‌یه‌وه شیوه‌ی کۆنی تیکه‌شاند و به‌ بیر و مه‌عه‌ریفه‌که‌یه‌وه، که ئاگای له گۆرانکاریه‌یه‌کانی شعیر و بارو ره‌وشی ئه‌و سه‌روعه‌ده‌ی دنیا بوو، سه‌ر له‌نوێ دوور له قه‌لبه نه‌گۆرمه‌کانی کێشی عه‌رووز بونیادینی هاوچه‌رخه‌ی بۆ سه‌زاندوه) (نادر، ل 108). به‌پێی تیۆر مه‌کی " کارل مارکس" له‌گه‌ڵ هه‌ر گۆرانکاریه‌ک له ژێرخانی کۆمه‌لدا، ئه‌وا سه‌رخانی کۆمه‌لێش گۆرانکاری به‌خۆیه‌وه ده‌بینیت، که‌تێک نوێبوونه‌وه و گۆرانکاری له بارو ده‌خه‌ی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی روودمات، ئه‌وا ئه‌م نوێبوونه‌وه و گۆرانه به‌سه‌ر ئه‌ده‌ب و هه‌نهریشدا نه‌یت، به‌م هۆیه‌شه‌وه ده‌قی شعیری خاسیه‌ت و تایبته‌مندی نوێ وه‌ر ده‌گرت، بنه‌ی ده‌قی شعیری گۆرانی به‌سه‌ردا نه‌یت، ره‌گه‌زه ئه‌ده‌بیه‌کانی و مگ "بیر، خه‌یال، سۆز، فۆرم" به رێژه‌ی گۆرا و به‌شێوازیکی تر ده‌ق بێنا ده‌که‌ن و به رێژه و ئه‌ستی جیاوازه له ده‌قی که‌دا خویان به‌رجه‌سته ده‌که‌ن، به‌مه‌ش تیۆری ئه‌ده‌بی به‌ تێروانیی خۆی بۆ خاسیه‌ته‌ نوێیه‌کانی ده‌ق، پێوه‌ری نوێ بۆ ده‌قی شعیری ئه‌و سه‌رده‌مه ده‌بینته به‌سه‌ر هه‌م. بۆیه ئه‌م گۆرانکاریه‌یه‌وه له‌ده‌قی شعیری کرمانجی خواروودا، له‌م قوتابخانه‌دا بووه هۆی پێشکه‌ش کردنی پێوه‌ری نوێ بۆ ده‌قی شعیری نوێی کوردی.

نه‌جامه‌کان

1. دهقی شیعری کوردی لهم قوتابخانه‌یه‌دا، ئهو بنیاته قۆله‌ی هه‌یه، که له پێوه‌ری گشتیه‌کانی دهق ئاماژوه‌ی پیکراوه، که خۆی له‌چه‌ندین ته‌وه‌ری وه‌ک: (زمان، په‌یامداری، باب‌ه‌ت و مه‌به‌ستی شاعیر، به‌یه‌که‌وه نوسان و گونجان، راگه‌یاندن، هه‌لوێست، ده‌قناوێزان، په‌سه‌ندێتی...تاد)، ده‌بینه‌تیه‌وه، ئهم بنیاته له شیعری کرمانجی خواروودا، به‌ پێی سروشتی ژینگه‌ی ژیا‌نی کۆمه‌لایه‌تی و نایینی و رۆشنیبری و کلتوری جیاکاری و تاییه‌تمه‌ندی وه‌ده‌گریت و به‌ریار له‌سه‌ر جوړی‌تی ژانره‌که‌ش ده‌دات.

2. دهقی شیعری کوردی لهم قوتابخانه‌یه‌دا، سه‌ره‌رای کاریگه‌ری ئه‌ده‌بیاتی ناوچه‌یی به‌سه‌ریه‌وه، خاوه‌نی بنیاتیکی تاییه‌ت به‌ خۆیه‌تی، ئهو تاییه‌تمه‌ندییه‌ش له‌ زمانی ده‌ر به‌رینه‌وه ده‌ست پێ ده‌کات، چونکه‌ زمانی کوری خاوه‌نی دانه‌ی فه‌ره‌نگی و یاسا ریزمانیه‌کانی تاییه‌ت به‌ خۆیه‌تی، شاعیری کورد په‌یام و هه‌ست و سۆز و دنیا‌بین و ده‌لاله‌ت و هه‌ستی جوانناسیانه‌ی خۆی به‌ زمانی کوردی به‌رجه‌سته‌که‌روه. ئهم زمانه‌ش سروشتیکی نه‌ته‌وه‌یی هه‌یه و ئهم سروشته‌ش سروشتیکی ناوچه‌یی به‌ دهقی کوردی به‌خشێوه.

3. دهقی شیعری له‌ هه‌موو قۆناغه‌کانی ئهم قوتابخانه‌یه‌دا، پێوه‌ری تاییه‌تی و خاسییه‌تی دهقی شیعری خۆی هه‌یه، له‌ بوونی ره‌هه‌نده‌کانی "زمان، کێش و سه‌روا، جوانکاری هونه‌ری، و ینه‌ی شیعری ئیستاتیکا، چیژ،....تاد"، بوون و جوړی ئهم ره‌هه‌ندانه‌ به‌ پێی قۆناغه‌کان جیاوازیان تێدا به‌دی ده‌کریت، هه‌ر بوونی ئهم جیاوازیانه‌شه، که قۆناغی شیعری کلاسیکی کوردی و شیعری نوێی کوردی دروست کردوه له‌ شیعری کرمانجی خواروودا.

4. روخساری دهقی شیعری کلاسیکی له‌ کرمانجی خواروودا، له‌سه‌ر بنه‌مای تاییه‌تمه‌ندی روخساری نه‌ته‌وه ئیسلامیه‌کانی و لاتانی دراوسێدا ده‌وستتیت، واته‌ خاسییه‌ت و پێوه‌رکه‌نی روخساری شیعری ئهم قوتابخانه‌یه‌ له‌ دهقی شیعری ده‌ر مه‌کیه‌وه هاتوون. به‌لام دواتر جیگای خۆیان له‌ شیعری کوردیدا گرتوه، تا بوون به‌ بنه‌ما و پێوه‌ر لهم قوتابخانه‌یه‌دا بۆ نوسینی به‌ره‌مه‌ی شیعری تر. پاشان له‌ قۆناغی نوێکردنه‌وه‌ی شیعری کوردیدا، دوا‌ی جه‌نگی به‌که‌می جیهانی گۆرانگیکی تا راده‌ی ریشه‌یی له‌ روخسار و ناوه‌رۆکی دهقی شیعری روویدا، که له‌ ره‌هه‌ندیکی بنیاتی ده‌قه‌وه ده‌ستی پێ کرد، تا هه‌موو بنیات و پیکه‌نه‌کانی دهقی شیعری گرتوه.

5. بنیاتی په‌یامداری دهقی شیعری له‌ کرمانجی خواروودا به‌ پێی قۆناغه‌کان ده‌گۆریت، له‌ قۆناغی شیعری کلاسیکدا، له‌ رووی ناوه‌رۆکه‌وه زیاتر هه‌ستی تاکه‌ که‌سی و بابه‌تیکی وێژدانی به‌یان کردوه، مه‌به‌ستی شاعیر نیشاندانی دۆخی ده‌روونی خۆیه‌تی به‌هۆی خۆشه‌ویستی یاره‌وه دووچار یاره‌وه، له‌په‌ل ئهم ناوه‌رۆکه‌شدا، بابه‌ته‌کانی تری وه‌ک (شانازی، نایینی و سو‌فیگه‌ری، ستایش، وه‌سف، دلیری و قاره‌مانی، خۆشه‌ویستی نیشتمان...تاد) تێدا ده‌بینه‌ریت، به‌لام له‌ شیعری نوێدا، په‌یامداری دهق بابه‌ت و مه‌به‌ستی تری سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و بابه‌ته‌کانی تری مرۆفخواری له‌ خۆ ده‌گریت.

سه‌رچاوه‌کان

سه‌رچاوه‌ کوردیه‌کان

کتیبه‌کان

بایز: د. هه‌لمه‌ت. 2013، ده‌قناوێزان له‌ رۆمانی دواهه‌مین هه‌ناری دونه‌ی به‌ختیار عه‌لیدا، چاپی به‌که‌م، چاپخانه‌ی شه‌هاب، هه‌ولێر.

به‌رزنجی: یاسین قادر. 2009، هونه‌ری دراما راما نیک له‌ درامای کوردی، چاپخانه‌ی که‌مال، سلیمانی. حاجی قلاری کوبی: 1986، دیوان. لیکۆلێه‌وه: سه‌ردار میران و که‌ریم مسته‌فا شه‌رما، چاپخانه‌ی رۆشنیبری لاولی کوردستان، به‌غدا.

- حوسین: پ.ی.د. هيمداد. 2007، رينبازه نه‌ده‌بیه‌کان، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی ده‌زگای ناراس - توژینه‌وه‌ی موکریانی، هه‌ولنیر.
- حه‌مدی: 2008، دیوان. عبیدوللا خدر مه‌لوود، ، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی رۆشنیبری، هه‌ولنیر.
- حه‌مه‌کریم: حه‌مه‌سه‌عید. 1986، دیداری شيعری کلاسیکی کوردی، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی رۆشنیبری، به‌غداد.
- خه‌زن‌نهدار: د. مارف. 2010، میژووی نه‌ده‌بی کوردی، به‌رگی سنیهم، چاپی دووم، ده‌زگای چاپ و بلاوکراوه‌ی ناراس، هه‌ولنیر.
- خه‌یات: ناری عوسمان. 2011، سی وێستگه‌ی نه‌ده‌بی، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی سلیمانی، سلیمانی. ده‌شتی: که‌ریم. 2013، نه‌ده‌ب و فه‌لسه‌فه، چاپی دووم، چاپخانه‌ی ؟، هه‌ولنیر.
- رافیل: سالیک. 2009، شیکارکردنیکي گوتاری چیرۆکه هه‌وال، و مگیرانی: د. شیرکو حه‌مه‌ نهمین قادر، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی رهنج، سلیمانی.
- رسول: د. شکوریه. 1989، نه‌ده‌بی کوردی و هونه‌ره‌کانی نه‌ده‌ب، چاپخانه‌ی خویندنی بالا، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.
- سالم: 2015، دیوان، ساغرنه‌وه‌ی لیکدانه‌وه: مه‌لا عبدالکریمی مدرس - فاتح عبدالکریم - محمدی مه‌لای که‌ریم، به‌رگی دووم، چاپخانه‌ی بنکه‌ی ژین، سلیمانی.
- سه‌عید: د. ناز نه‌مه‌د. 2017، ده‌نگی مسته‌فا به‌گی کوردی له‌شيعری کلاسیکی کوردیدا، چاپی به‌کهم، خه‌ته‌ی چپ و په‌خشێ رینما، سلیمانی.
- شوان: د. ئیبراهیم نه‌حه‌مه‌د. 2014، به‌راوردی نه‌ده‌بی، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی زانکۆی سه‌لاحه‌ددین، هه‌ولنیر.
- صیبحی: د. محمد الاخضر. 2016، ده‌رواز به‌ه‌ک بۆ ده‌قناسی و بواره‌کانی پراکتیزه‌کردنی، وه‌رگیزانی: د. ئیبراهیم نه‌حه‌مه‌د شوان، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی رۆشنیبری، هه‌ولنیر.
- عارف: حه‌مه‌ که‌ریم. 2009، په‌یڤه‌ستانێ من، چاپی به‌کهم، به‌رئوه‌به‌ریتێ چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی سلیمانی، سلیمانی.
- قادر: ده‌ختراد عه‌لی. 2012، زمانی شيعری حاجی قلدری کوی و مه‌حویی وشێخ ره‌زای تاله‌باتی، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی حاجی هاشم، هه‌ولنیر.
- کاکي: حه‌مه‌ نوری عومەر. 2008، شیواز له‌ شيعری کلاسیکی کوردیدا، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی تیشک، سلیمانی.
- کوردی: 2010 دیوان، لیکۆلینه‌وه: مه‌مه‌د مسته‌فا "حه‌مه‌پۆر، چاپی به‌کهم، به‌رگی 1، ده‌زگای چاپ و بلاوکراوه‌ی ناراس، هه‌ولنیر.
- گه‌ردی: عه‌زیز. 1974، نه‌ده‌ب و ره‌خنه، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی حوادیس، به‌غداد.
- محمد: د. عبیدالقادر حه‌مه‌ امین. 2008، بنیاتی کارنامه‌یی له‌ ده‌قی نوێی کوردیدا، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی تیشک، سلیمانی.
- مشیر: پ.ی.د. عبیدالواحد. 2014، تراکماتیکي ده‌ق و گوتار، چاپی به‌کهم، چاپخانه‌ی ئاوێر، هه‌ولنیر.
- مه‌حوی: 1984 دیوان، لیکۆلینه‌وه: مه‌لا عبدالکریمی مدرس - محمدی مه‌لای که‌ریم، چاپی دووم، چاپخانه‌ی حیسام، به‌غداد.
- نادر: نه‌دیپ. 2014، گه‌رانه‌وه‌ بۆ مانی به‌کهم، چاپخانه‌ی حاجی هاشم، بلاوکراوه‌ی نه‌کادیمیای کوردی، هه‌ولنیر.
- نالی: 1976 دیوان، لیکۆلینه‌وه: مه‌لا عبیدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، پینداچونه‌وه: محمدی مه‌لای که‌ریم، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد، به‌غداد.

ب. نامه‌ی نه‌کادیمی

توفیق: قهیس کاکل. 2002، په‌یوه‌ندییه‌کانی نیو دهق، نامه‌ی دکتورا، کولێژی ئاداب، زانکۆی سه‌لاح‌مدین، هه‌لێر.

ج. گۆفاره کوردیه‌کان

حه‌مه‌مین: پ.ی.د. عبدالقادر. 2013، بنه‌ماکانی هه‌لوه‌شانده‌وه، گۆفاری زانکۆی سلێمانی، ژماره 40، به‌شی B.

سه‌راج: هاشم. 2013، خوێشی دهق، گۆفاری رامان، ژماره 195. فه‌تاح: م. ی. رزگار عمر. 2015، چێژی دهق له شیعره‌کانی قوبادی جه‌لیزاده‌دا، گۆفاری زانکۆی راپه‌ڕین، ژماره 4. گۆران: عبده‌وللا. 1961، کۆن و تازه‌یی له هه‌لبه‌ستا، گۆفاری هیوا، ژماره 31، سالی (4)ی کانونی دووهم.

سه‌رچاوه عه‌ره‌بیه‌کان

کتیبه‌کان

ابو زید: نصر حامد. 1999، اشکالیات القراءه و ألیات التأویل، الطبعة الخامسة، المركز الثقافي العربي. انکفیس: نیلس أریک. 2001، الاسلوبية اللسانية، ترجمة احمد مؤمن، مطبوعات منتوري، القسنطينة. بحیری: سعید حسن. 1997، علم اللغة النص المفاهيم والتجاهات، الطبعة الاولى، دار نوبار للطباعة، القاهرة. بن ذریل: عدنان. 2000، النص والأسلوبية بين النظرية والتطبيق، منشورات اتحاد الكتاب العرب، اسكندرية. بوقراند: روبرت دی. 1998، النص والخطاب، الاجراء، ترجمة: د. تمام حسان، الطبعة الاولى، الناشر عالم الكتب، القاهرة. زنیاک: زتسیسلاف واور. 2003، مدخل الى علم النص مشکلا بناء النص، ترجمة/ أ. د. سعید حسن بحیری، الطبعة الاولى، مؤسسة المختار للنشر والتوزيع، القاهرة. شایب: أحمد. 1966، الاسلوب، الطبعة السادسة، المطبعة ؟، القاهرة. عفیفي: د. احمد. 2001، نحو النص اتجاه جديدة في الدرس النحوي، الطبعة الاولى، الناشر مكتبة الزهراء الشرق، القاهرة. عیاشی: د. منذر. 2002، الاسلوبية و تحليل الخطاب، الطبعة الاولى، مركز الانماء الحضاري، سوريا. یقطین: سعید. 1989، افتتاح النص الروائي، الطبعة الاول، المکز الثقافي العربي، الدار البيضاء، بیروت.

گۆفاره عه‌ره‌بیه‌کان

ابریر: بشیر. 1995، السيميائية وتبليغ النص الادبي، مجلة منهل، العدد 534. باختن: میخاییل. 1985، مسألة النص، ترجمة: محمد علی مقلد، مجلة الفكر العربي المعاصر، بیروت، العدد 36. مصلوح: سعید. 1991، نحو أجرومية للنص الشعري دراسة في قصيدة جاهلية، مجلة فصول، مجلد 10، العدد 1-2.

ج. ئینته‌رنیته

44. بیرقدار: قحطان. 2016، الأسلوب الأدبي والأسلوب العلمي. (ئونلاين)

www.alukah.net/literature_language/0/6373

Serçawekan

Serçawe Kurdîyekan

- Arf: Heme Kerîm. 2009, *Peyvistanî Min*, Çapî Yekem, Berêweberêti Çap û Bilawkirdinewey Silêmanî, Silêmanî.
- Bayz: Dr.helmet. 2013, *Deqawêzan le Romanî Diwahemîn Henarî Dunyayî Bextîyar Elî da*, Çapî Yekem, Çapxaney Şehab, Hewlêr.
- Berzencî: Yasîn Qadir. 2009, *Hunerî Drama Ramanêk le Dramay Kurdî*, Çapxaney Kemal, Silêmanî.
- Deştî: Kerîm. 2013, *Edeb û Felsefe*, Çapî Duwem, Çapxane Nediyyar, Hewlêr.
- Gerdî: Ezîz. 1974, *Edeb û Rexne*, Çapî Yekem, Çapxaney Hiwadîs, Bexdad.
- Hacî Qadrî Koyî: 1986, *Dîwan, Lêkolînewe*: Serdar Mîran û Kerîm Mistefa Şareza, Çapxaney Roşinbîrî Lawanî Kurdistan, Bexdad.
- Hemdî: 2008, *Dîwan*, Ebdullah Xidir Mewlûd, Çapî Yekem, Çapxaney Wezaretî Roşinbîrî, Hewlêr.
- Hemekerîm: Heme Seîd. 1986, *Didarî Şî'rî Klasîkî Kurdî*, Çapî Yekem, Çapxaney Wezaretî Roşinbîrî, Bexdad.
- Husên: P.Î.Dr.Hîmdad. 2007, *Rêbaze Edebîyekan*, Çapî Yekem, Çapxaney Dezgay Aras-Twêjînewey Mukriyanî, Hewlêr.
- Kakî: Heme Nurî Omer. 2008, *Şewaz Le Şî'rî Klasîkî Kurdî da*, Çapî Yekem, Çapxaney Tîşk, Silêmanî.
- Kurdî: 2010, *Dîwan*, Lêkolînewe: Mihemed Mistefa Hemebor, Çapî Yekem, berg.1 Dezgarî Çap û Bilawkirawey Aras, Hewlêr.
- Mehuy: 1984, *Dîwan*, Lêkolînewe: Mela 'Ebdelkerîmî Muderrîs - Mihemedê Melay Kerîm, Çapî Duwem, Çapxaney Hîsam, Bexdad.
- Mîşîr: P.Î.Dr.'Ebdalwahîd. 2014, *Sirakmatîkî Deq û Gutar*, Çapî Yekem, Çapxaney Awêr, Hewlêr.
- Muhemîd: Dr.'Ebdalqadir Heme Amîn. 2008, *Binyatî Karnameyî le Deqî Nuwêyî Kurdî da*, Çapî Yekem, Çapxaney Tîşk, Silêmanî.
- Nadir: Edîb. 2014, *Geranewe Bo Malî Yekem*, Çapxaney Hacî Haşim, Bilawkirawey Akademîyayî Kurdî, Hewlêr.
- Nalî: 1976 *Dîwan*, lêkolînewe: Mela 'Ebdalkrîmî Muderrîs û Fatîh 'Ebdalkerîm, Pêdaçûnewe: Mihemmedî Melay Kerîm, Çapxaney Korî Zanyarî Kurd, Bexdad.
- Qadr: D.Xanzad Elî. 2012, *Zimanî Şî'rî Hacî Qadrî Koyî û Mehuyî û Şêx Rezay Talebanî*, Çapî Yekem, Çapxaney Hacî Haşim, Hewlêr.
- Qadr: Dr.Şêrko Heme Emîn. 2009, *Şikarkirdinêkî Gutarî Çîroke Hewal*, Çapî Yekem, Çapxaney Renc, Silêmanî.
- Rsul: Dr.Şikrîye. 1989, *Edebî Kurdî û Hunerekanî Edeb*, Çapxaney Xwêndinî Bala, Zankoy Selaheddîn.
- Salm: 1972, *Dîwan*, Çapî Duwem, Çapxaney Kurdistan, Hewlêr.

- Sîbîhî: Dr. Mehmûd Alaxizir. 2016, *Derwazeyek Bo Deqnasî û Biwarekanî Piraktûzekirdinî*, Wergêranî: Dr. Îbrahîm Ehmed Şiwan, Çapî Yekem, Çapxaney Roşinbîrî, Hewlêr.
- Seîd: Dr. Naz Ehmed. 2017, *Dengî Mistefa Begî Kurdî Leşî'ri Klasîkî Kurdî Da*, Çapî Yekem, Xaney Çap û Pexşî Rênma, Silêmanî.
- Şiwan: Dr. Îbrahîm Ehmed. 2014, *Berawirdî Edebî*, Çapî Yekem, Çapxaney Zankoy Selaheddîn, Hewlêr.
- Xeyat: Arî Osman. 2011, *Sê Wêstgey Edebî*, Çapî Yekem, Çapxaney Silêmanî, Silêmanî.
- Xezendar: Dr. Marif. 2010, *Mêjûy Edebî Kurdî*, Bergî Sêyem, Çapî Duwem, Dezgay Çap û Bilawkirawey Aras, Hewlêr.

Serçawe Erebîyekan

- Abu Zîd: Nasir Hamîd. 1999, *Aşkalîyat el-Qirae Walîyat el-Tauyl* 'Altib'e el-Xamse, el-Merkez el-Seqafî el-'Erebî.
- A'fîfî: Dr. Ahmed. 2001, *Enhu El-Nas Îttîcah Cedîde fî El-Ders El-Nehuy* 'El-tib'e El-ewlî 'El-neşr Mektebe El-Zehra El-Şerq, El-Qahîre.
- Ankîfîst: Nîls Arîk. 2001, *el-Esalubî el-Lîsanî*, Tercume Ahmed Mumin, Metbuat Minturî 'el-Qesentîne.
- Bihîrî: Sîd Hesên. 1997, *Îlm el-Luxe el-Nas el-Mefahîm we el-Îttîcahat* 'el-Tib'e el-Awlî 'Dar Nubar lî-ttîba'e, el-Qahîre.
- Bin Îzrîl: 'Ednan. 2000, *el-Nas wel-Esalubî bîn el-Nezîre wet-Tîbaq* 'Minşurat Îttîhad el-Kîtab el-'Erebî, Îskenderîye.
- Bîrqdar: Qehtan. 2016, *el-Ûslub el-edebî wel-Ûslub el-Îlmî*. www.alukah.net/literature_language.
- Boqrand: Robert Dî. 1998, *el-Nas wel-Xîtab el-Ecra*, tercume: Dr. Temam hesan 'el-Tib'e el-Ewlî 'el-Neşr ilm el-Kîtab, el-Qahîre.
- Îaşî: Dr. Minzur. 2002, *el-Ûslubî û Tehlîl el-Xîtab*, el-Tib'e el-Ewlî, Merkez el-An ma el-Hizarî, Suriye.
- Îqtîn: Sîd. 1989, *Înfîtah el-Nas el-Riwaî*, el-tib'e el-Ewlî, el-Merkez el-Seqafî el-'Erebî, el-Dar el-Bîza, Beyrûd.
- Şayb: Ahmed. 1966, *el-Ûslub*, el-Tib'e el-Sadîse, el-Metbe'a? , el-Qahîre.
- Zinyak: Îslaf Wawîr. 2003, *Medxel el-Îlm el-Nas Muşkîla bîna el-Nas*, tercume: a. Dr. Sîd Hesên Bihîrî, el-Tib'e el-Ewlî, Musse el-Muxtar lî-Neşrî wel-Tewzî', el-Qahîre.

Namey Ekadîmî

- Tofîq: Qeys Kakîl. 2002, *Peywendîyekanî Nêw Deq*, Namey Doktora, Kolêjî Adab, Zankoy Selaheddîn, Hewlêr.

Govare Kurdîyekan

- Fetah: M. Y. Rizgar 'Emr. 2015, *Çêjî Deq Le Şî'rekanî Qubadî Celîlzade da*, Govarî Zankoy Raperîn, jimare 4.

Goran: Ebdulla. 1961, *Kon û Tazeyî Le Helbesta*, Govarî Hîwa, jimare 31, salî (4)î kanûnî duwem.

Heme Amîn: P. Î Dr. 'Ebdalqadir. 2013, *Binemakanî Helweşandinewe*, Govarî Zankoy Silêmanî, jimare 40, beşîB.

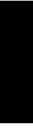
Serac: Haşim. 2013, *Xoşî Deq*, Govarî Raman, jimare 195.

Govare Erebîyekan

Abrîr: Beşîr. 1995, *el-Sîmyaî we-Teblîx el-Nas el-Edebî*, Mecelle Minhal, el-'Edd 534.

Baxtîn: Mihayîl. 1985, *Misale el-Nas*, tercume: Mehemed 'lî Muqellîd, Mecelle el-Fikir el-'Erebî el-Muasir, Beyrûd, el-'edd 36.

Misluh: Sîd. 1991, *Nehu Ecrumîye lî-Nnasî el-Şî'rî Dîrase fî Qesîde Cahîliyye*, mecelle fûsul, meclîd 10, el-'Edd1,2.

Makale Geliş Tarihi: 11.03.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

نقد الفصاحة في التراث البلاغي العربي

د.عامر الجراح*

Amer Al-Jarah**

الملخص

لا شك أن الفصاحة من أهم أسرار جمال الكلام، ولا بد من الكشف عن أسرارها، وهذا مطلب ملح في ظل اختلاف الآراء حولها إلى حد التعارض، هذا غير ما لحقها من حيف قياساً إلى الدراسات التي تناولت البلاغة وعلومها، ولا سيما عند المتأخرين وتابعيهم من المحدثين.

لقد رأينا أن نعمد، وفق منهج وصفي، إلى الكلام على مفهوم الفصاحة ابتداءً، وذلك بذكر الحدود التي وضعها القدماء لها، ثم بيان صفات الفصاحة في علاقتها بثنائية الأفراد والتأليف، ثم في علاقتها بثنائية اللفظ والمعنى. ومن ثم ننتهي البحث بخاتمة نعتمد فيها أسلوب المقارنة بغية تعيين مفهوم الفصاحة بدقة. الكلمات المفتاحية: نقد، الفصاحة، التراث البلاغي.

ÖZET

Arap Belağatı Geleneğinde Fesahat Kriğiği

Şüphe yok ki, ifadede ölçü ve estetik (fesahat) söz güzelliğinin en önemli sırlarından biridir ve bu sırların açığa çıkarılması gerekir. Konuya ilişkin birbiriyle tamamen zıt farklı görüşler olmakla birlikte fesahat kavramına netlik kazandırmak ısrarla talep edilen bir şeydir. Belagat ve ona dair bilim dallarını ele alan araştırmalara nispeten bu konu özellikle de geç dönem edebiyatçılar ve onların modern dönemdeki takipçileri tarafından ihmal edilen ve yeterince hakkı verilmeyen bir konudur.

** Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü, Arap Dili ve Kültürü, dr.alshbli82@gmail.com

* أستاذ مساعد في قسم اللغة العربية - المعهد العالي للغة الحية - جامعة ماردین أرتوكلو - ماردین.

Bu makalede betimleyici usule uygun olarak öncelikle erken devir Arap edebiyatçıların tanımlarını zikrederek fesahat kavramına açıklık kazandırmaya çalıştık ve ardından fasih kelamın özelliklerini kelime-cümle ve lafız-mana ile ilişkileri bağlamında ele aldık. Sonra da fesahat kavramının anlam çerçevesini daha belirgin hale getirmek için mukayese üslubuna başvurarak makalemizi sonlandırdık.

Anahtar Kavramlar: Edebi Eleştiri, Fesahat, Arap Belagatı.

ABSTRACT

Criticism of Eloquence in the Arab Rhetorical Heritage

There is no doubt that eloquence is the best of the secrets of beauty. Indeed, this is an urgent request in the time of differences which reach to a contrast and in addition to the injustice comparing to the studies that take eloquence and its sciences which was tackled by those late researchers and their followers.

We have not seen that, according to descriptive analysis, we should consider firstly the concept of eloquence by mentioning the limits set by the ancients and then state the qualities of eloquence in relation to the duality of individuals and composing then its relation to the duality of enunciation and meaning.

And then finish the search with a conclusion aiming a comparative manner in order to set the concept of eloquence precisely.

Keywords: Criticism, Eloquence, Rhetorical Heritage.

مفهوم الفصاحة:

تدل كلمة (فصاحة) على الظهور أو الإظهار، والبيان أو الإبانة⁽¹⁾، وهذه المعاني اللغوية تحولت إلى معان اصطلاحية، إن بغير تصريح عند أبي هلال العسكري (ت395هـ)⁽²⁾، وابن سنان الخفاجي (ت466هـ)⁽³⁾، وإن بتصريح عند ابن الأثير (ت637هـ) الذي عرّف الفصاحة استناداً إلى كلام سابقه بقوله: "الفصيح من الألفاظ هو الظاهر البين، وإنما كان ظاهراً بيئاً؛ لأنه مألوف الاستعمال، وإنما كان مألوف الاستعمال لكان حسنه"⁽⁴⁾. فأضاف إلى البيان والظهور شرطَي الاستعمال والحسن. هذا في المصنّفات التي ميّزت الفصاحة من البلاغة، أما في الأخرى، فنبيّن أن الجاحظ (ت255هـ) قد ذكر تعريف العنّابي للبليغ – يريد الفصيح – في قوله: "هو من أفهمك حاجته"⁽⁵⁾. وزاد موضحاً أنه عنى "إفهامك العرب حاجتك على مجرى كلام العرب الفصحاء"⁽⁶⁾. فالإفهام عنده شرطٌ رئيسٌ للفصاحة، ولا غرورٌ في ذلك، فهو يجعل "مدار الأمر والغاية التي إليها يجري القائل والسامع إنما هو الفهم والإفهام"⁽⁷⁾. وما كتابه (البيان والتبيين) إلا خطوة كبيرة على درب تأصيل الفصاحة. ونشير إلى أنّ مفهوم الفصاحة يتجلى على نحو كبير بإيضاح علاقتها بالألفاظ في حالتها الفرد والتأليف، وعلاقتها باللفظ والمعنى، وهو ما سنبيّنه.

¹ - انظر: أبو هلال العسكري: كتاب الصناعتين؛ الكتابة والشعر، تحقيق: علي محمد الجبوي، ومحمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العصرية، صيدا، بيروت، الطبعة الأولى، 2006م، ص14. وابن سنان الخفاجي: سرّ الفصاحة، صحّحه وعلّق عليه: عبد المتعال الصعدي، مكتبة ومطبعة محمد علي صبيح 1953م، ص59-60. وابن الأثير: الملل السائر في أدب الكاتب والشاعر، تح: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، صيدا- بيروت 1999م، ج1، ص90. وابن حمزة العلوي: الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز، قدّم هذه الطبعة: إبراهيم الخولي، الهيئة العامة لقصور الثقافة، القاهرة 2009م، نسخة مصوّرة عن دار الكتب الخديوية، 1914م، ج1، ص103.

² - انظر: أبو هلال العسكري: كتاب الصناعتين؛ الكتابة والشعر: 14.

³ - انظر: ابن سنان الخفاجي: سرّ الفصاحة: 59-60.

⁴ - ابن الأثير، ضياء الدين: الملل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 92/1.

⁵ - الجاحظ: البيان والتبيين، تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، (د.ت)، ج1، ص161.

⁶ - نفسه: 162/1.

⁷ - نفسه: 76/1.

الفصاحة وثنائية الأفراد والتأليف:

أطبق البلاغيون العرب قديماً على أن الفصاحة تُعدّ صفةً للفظ، لكنهم اختلفوا: أي صفة للفظ مفرداً أم صفة له مركباً؟! والحق أنّ الأقوال في ذلك تباينت كما سيظهر في كلامنا الآتي.

أولاً: فصاحة اللفظة المفردة

تنقسم فصاحة اللفظة المفردة إلى قسمين: الأول فصاحة الألفاظ باعتبار دلالتها على معانيها، والآخر فصاحة الألفاظ من دون اعتبار المعاني. أما الأول فينبغي لبيانها أن نتكلم على الشروط التي تُحوّل دون الفهم مع أخذ مسألة قبّحها في الاعتبار، فالفهم والحسن من أجلى شروط الفصاحة التي لا تقع في دائرة الخلاف، كما تبيّن آنفاً، ولا ننسى أن نأخذ بالحسبان مسألتنا: الفصحى واللهجات، والعصر والزمان، فما هو فصيح في زمان قد لا يكون كذلك في آخر. لنُعذّ ونذكر ما جاء من تلك الشروط عن الجاحظ، وهي: اللكنة⁽⁸⁾، والعجمة⁽⁹⁾، واللحن⁽¹⁰⁾، والعجي⁽¹¹⁾. وتبيّن أن حيلولتها دون الفهم مائة من اتصافها بعدم البيان لخلل في اللسان، وذلك ممّا يتعلّق بالمتكلم، أو لمخالفة قوانين اللغة العربية أو أصولها، وذلك ممّا يتعلّق بالكلام. وممّا يحول دون الفهم أيضاً، كما يرى الجاحظ، أن تكون اللفظة وحشية غريبة⁽¹²⁾، إلا أن يكون المتكلم أعرابياً بدوياً، فالوحشي من الكلام يفهمه الوحشي من الناس⁽¹³⁾. ويرى أن في الغرابة بعداً عن الفصاحة والبلاغة⁽¹⁴⁾. فالغريب، فضلاً عن كونه غير مفهوم، هو منكّر، ينافر الطبع، وينبو عن السمع⁽¹⁵⁾. ومنه ما ذكره قدامة بن جعفر (ت337هـ) من قول أبي حزام غالب بن الحارث العكلي [من المتقارب]:

تذكرت سلمى وإهلاستها فلم أنس والشوق ذو مطرؤة⁽¹⁶⁾.

ولابن الأثير رأي فريد في ذلك؛ يقول: "لا تظن أن الوحشي من الألفاظ ما يكرهه سمعك، ويثقل عليك النطق به، وإنما هو الغريب الذي يقلّ استعماله، فتارة يخفت على سمعك ولا تجد به كراهة، وتارة يثقل على سمعك وتجد منه الكراهة"⁽¹⁷⁾. فجعل من الأول قول الفرزدق [من الطويل]:

وُلُوْلاً حَيَاءً زِدْتُ رَأْسَكَ شَجَةً إِذَا سُبِرَتْ ظَلَّتْ جَوَانِبُهَا تَعْلِي

- ⁸ - المصدر السابق: 162/1. وانظر: ابن عبد ربه الأندلسي: العقد الفريد، تح: مفيد محمد قميحة، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، بيروت 1983م، ج2، ص307. فخر الدين الرازي: تحية الإيجاز في دراية الإعجاز، تحقيق ودراسة: بكرى شيخ أمين، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة الأولى، 1985م، ص89.
- ⁹ - الجاحظ: البيان والتبيين: 1/ 163. وقال أبو هلال العسكري: "أفصح الأعجمي إذا أبان بعد أن لم يكن يفصح ويئين". أبو هلال العسكري: كتاب الصناعتين؛ الكتابة والشعر: 14. ورأى ابن سنان أن اللفظة غير العربية تُحلّ بالفصاحة. انظر: ابن سنان: سرّ الفصاحة: 83.
- ¹⁰ - الجاحظ: البيان والتبيين: 1/ 163. ورأى قدامة بن جعفر أن "من عيوب اللفظ أن يكون ملحوظاً جارياً على غير سبيل الإعراب واللغة". قدامة بن جعفر: نقد الشعر، تحقيق وتعليق: محمد عبد المنعم خفاجي، الجزيرة للنشر والتوزيع، القاهرة، الطبعة الأولى، 2006م، ص149. وانظر: ابن جني، أبو الفتح: الخصائص، تحقيق: محمد علي النجار، دار الكتب الوطنية، مصر، الطبعة الثانية، 1952م، ج2، ص5. وقال أبو هلال العسكري: "فصح اللسان إذا عبّر عما في نفسه وأظهره على جهة الصواب دون الخطأ" كتاب الصناعتين؛ الكتابة والشعر: 14. وانظر: ابن سنان: سرّ الفصاحة: 82-83. وفخر الدين الرازي: تحية الإيجاز في دراية الإعجاز: 145. والسكاكي: مفتاح العلوم، ضبطه وكتبه هوامشه وعلق عليه: نعيم زرزور، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية، 1987م، ص416.
- ¹¹ - الجاحظ: البيان والتبيين: 1/ 176. وجعل ابن رشيق القيرواني العجّي في تعقيد الكلام بالتقديم والتأخير. انظر: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده، حققه وفضّله وعلّق حواشيه: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار الجيل، بيروت- لبنان، الطبعة الخامسة، 1981م، ج1، ص260.
- ¹² - انظر: الجاحظ: البيان والتبيين: 1/ 144. ويرى ابن رشيق أنه "إذا كانت اللفظة خشنة مستغربة: لا يعلمها إلا العالم المرز، والأعرابي القح؛ فنلك وحشية، وكذلك إن وقعت غير موقعها، وأتى بما مع ما ينافرها، ولا يلائم شكلها". العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده: 265/2-266.
- ¹³ - انظر: الجاحظ: البيان والتبيين: 1/ 144.
- ¹⁴ - انظر: نفسه: 378/1.
- ¹⁵ - انظر: قدامة بن جعفر: نقد الشعر: 149. وابن رشيق: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده: 265/2. وابن سنان: سرّ الفصاحة: 77. وابن الأثير: المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 1/ 181.
- ¹⁶ - انظر: قدامة بن جعفر: نقد الشعر: 149. والإغلام: ضحك فيه فتور وأغلسن في الضحك أخفاه. وذو مطرؤة: ذو مفاجأة.
- ¹⁷ - ابن الأثير: المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 1/ 180.

شَرَّبْنَتْهُ شَمَطَاءَ مَنْ يَرِ مَا بِهَا تُشْبِهُ وَلَوْ بَيْنَ الْخِمَاسِيِّ وَالطَّفَلِ

فقوله (شربنته) من الألفاظ الغريبة التي يسوغ استعمالها في الشعر، وهي هنا غير مستكرهة⁽¹⁸⁾، وجعل من الثاني قول تأبط شراً [من الطويل]:

يَظَلُّ بِمَوْمَاءَ وَيُمْسِي بِغَيْرِهَا جَجِيئًا وَيَعْرُورِي ظُهُورَ الْمَسَالِكِ

فإن لفظة (ججيش) من الألفاظ المنكرة القبيحة، ويا لله العجب! أليس أنها بمعنى (فريد) وفريد لفظة حسنة رائقة، ولو وضعت في هذا البيت موضع (ججيش) لما اختلف شيء من وزنه. فتأبط شراً ملوّم من وجهين في هذا الموضع: أحدهما: أنه استعمل القبيح. والآخر: أنه كانت له مندوحة عن استعماله فلم يعدل عنه⁽¹⁹⁾ فالوحشي القليل الاستعمال، التقليل على السمع، العصي على الفهم، يفارق الفصاحة.

ثمّة ما يفارق الفصاحة كذلك، وهو المشترك⁽²⁰⁾؛ أي أن تحمل الكلمة الواحدة معنيين لا يُعرف أيهما المراد؛ لانعدام القرينة، وتكون الكلمة معيبة إذا كانت "مشتركة بين معنيين أحدهما يُكره ذكره، وإذا وردت وهي غير مقصود بها ذلك المعنى قبّحت، وذلك إذا كانت مهملّة بغير قرينة تميّز معناها عن القبح، فأما إذا جاءت ومعها قرينة، فإنها لا تكون معيبة؛ كقوله تعالى: {فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} [الأعراف: 157] ألا ترى أن لفظة (التعزيز) مشتركة تطلق على التعظيم والإكرام، وعلى الضرب الذي هو دون الحدّ، وذلك نوع من الهوان، وهما معنيان ضدان، فحيث وردت في هذه الآية جاء معها قرائن من قبلها ومن بعدها فخصّت معناها بالحسن. وميّزته عن القبيح⁽²¹⁾. ويرى ابن الأثير أن القرينة قد تجيء في الكلام فتوجب قبحه ولولا مجيئها لما استقبح، كقول الشريف الرضي [من الكامل]:

أَعَزَّرَ عَلِيٌّ بَأْنَ أَرَكَ وَقَدْ خَلَا عَنْ جَانِبَيْكَ مَقَاعِدُ الْعُوَادِ⁽²²⁾.

إنّ المعنى كما يستغلّق على الفهم في اللفظة المفردة إذا اتّصف بالمعاني الآتفة الذكر، فكذلك يستغلّق في حال التآليف إذا اتّصف بالتعقيد أو سوء النظم أو ما يُسمّى (المعاظلة)، والحقّ أن المعاظلة مفاهيم لا مفهوم واحد؛ فقدامة يقول: "[المعاظلة في الكلام] أن يدخل بعضه في ما ليس من جنسه وما هو غير لائق به، وما أعرف ذلك إلا فاحش الاستعارة، مثل قول أوس بن حجر [من المنسرح]:

وذاثُ هدمِ عارِ نواشِرِها تُصْمِتُ بالماءِ تولِّبًا جدعا

فسمّى الصبيّ: تولِّبًا، وهو ولد الحمار⁽²³⁾. أمّا ابن جنيّ (ت392هـ) فسماها الفصول والتقديم والتأخير⁽²⁴⁾، واستشهد ببيت الكتاب [من الطويل]:

وما مثله في الناس إلا مملّكا أبو أمّه حيّ أبوه يقاربه

ويظهر أن ابن سنان (ت466هـ) اتكأ عليه في جعل ما عُرف عند غيره بالمعاظلة من شروط الإخلال بالفصاحة تسميةً واستشهاداً⁽²⁵⁾، وأمّا أبو هلال العسكري (ت395هـ) فقد غلّط قدامة في عدّ المعاظلة من فاحش الاستعارة؛ "لأنّ المعاظلة في أصل الكلام إنما هي ركوب الشيء بعضه بعضاً، وسمّي الكلام به إذا

18 – نفسه: 183/1. والثرثيث: الغليظ، والبيتان في تحويل الشخّة الغليظة التي تغلي جوانبها، وتُصيب الصبيان لمنظرها.

19 – نفسه: 181/1. للمؤاماة: المآزاة الواسعة المُساء.

20 – نفسه: 201/1. وتمام قدامة بن جعفر (المطابق) انظر: نقد الشعر: 139.

21 – نفسه: 202-201/1.

22 – انظر: نفسه: 202/1. ورد خطأ نحوّي في البيت بحسب المصدر، وهو نصب (مقاعد)، والصواب رفعها.

23 – قدامة بن جعفر: نقد الشعر: 151. التواشير: عروق باطن الدراع.

24 – ابن جنيّ: الخصائص: 392/2.

25 – انظر: ابن سنان الحفاجي: سرّ الفصاحة: 125.

لم يُنضد نضدًا مستويًا، وأركب بعض ألفاظه رقاب بعض، وتداخلت أجزاءه، تشبيهاً بتعاضل الكلاب والجراد... [فتسمية الطفل تولبًا] ليست بمدخلة كلام في كلام، وإنما هو بعدٌ في الاستعارة⁽²⁶⁾. وأمّا ابن رشيقي فيقدّم مفاهيم عديدة، فيقول: "زعم قوم أن المعازلة تداخل الحروف وتراكبها، كما عيب على كعب بن زهير قوله [من البسيط]:

تجلو عوارض ذي ظلم إذا ابتسمت كأنه مُنهلُّ بالراح معلول

وعاب ابن العميد حبيبًا لقوله [من الطويل]:

كريم متى أمدحهُ أمدحهُ والورى معي، ومتى ما لمئتهُ لمئتهُ وحدي

بالتكرير في أمدحه أمدحه مع الجمع بين الحاء والهاء في كلمة، وهما معًا من حروف الحلق، وقال: هو خارج عن حد الاعتدال، نافر كل النافر، حكى ذلك عنه الصاحب بن عباد. وزعم آخرون أنها تركيب الشيء في غير موضعه، كقول الكُميت بن زييد [من البسيط]:

وقد رأينا بها حورًا منعمًا بيضًا تكملَ فيها الدلُّ والشنبُ

وهذا البيت مما عابه عليه [الشاعر] نصيب، ومثله عندي قول أبي الطيّب [من الخفيف]:

يحملُ المسكُ عن غدائرها الريب ... حُح ويقتُر عن شنيبِ برود⁽²⁷⁾.

على أن ما يعيننا من تلك المفاهيم هو ما يدلّ على سوء النظم، أي ما يتداخل فيه الكلام فيحول دون فهمه، أمّا إذا كان الكلام مفهومًا فلا يُعدُّ من باب المعازلة، والمعازلة في الكلام فيجوع ويعد عن الفصاحة، بيد أنّ ابن جنّي عدّه من باب شجاعة العربية، "ومؤدّنًا بصيال الشاعر وتخمطه، وليس دالًّا على ضعف لغته أو قصوره عن اختيار الوجه الناطق بفصاحته"⁽²⁸⁾. ويبدو أن فهم الكلام شرط لا استغناء عنه لدى البلاغيين بدلالة قول ابن سنان: "قد وقع بالإجماع على أنه متى لم يُفهم من الخطاب شيء كان قبيحًا"⁽²⁹⁾. ونشير إلى أن ابن الأثير وصف المعازلة بالمعنوية⁽³⁰⁾، وميّزها من اللفظية.

أما وقد تبين ممّا سبق أن فصاحة الكلام في حالي الأفراد والتأليف مشروطة بالفهم، وجب أن نشير إلى أن الأفهام متفاوتة، كما أن الكلام نفسه على مراتب من الفهم، وأن الزمان والمكان ذوا علاقة وثيقة بالفهم، والحقّ أن هذا المقام يستحضر الحديث عن اللهجات التي حُصرت البلاغة بناءً عليها في قريش؛ يقول ثعلب: "ارتفعت قريش في الفصاحة عن عننة تميم، وكشكشة ربيعة، وكسكسة هوازن، وتضجّع قيس، وعجرفيّة ضبة، وتثلثة بهراء... [ويرى أنه] يجب أن يقل استعمالها، وأن يتخبر ما هو أقوى وأشيع منها، إلا أن إنسانًا لو استعملها لم يكن مخطئًا لكلام العرب، لكنه كان يكون مخطئًا لأجود اللغتين. فأما إن احتاج إلى ذلك في شعر أو سجع، فإنه مقبول منه غير منعيّ عليه"⁽³¹⁾. إلا أننا نرى أن ذلك قريبٌ ممّا أوردناه من كلام الجاحظ عن اللفظ الوحشيّ، فكل لهجة أهلها أعرف بها، فهي تفارق الفصحى، كما هو قريبٌ من لهجاتنا العامية؛ إذ يكون إيراد العامي في الشعر الفصيح مرفوضًا.

أما القسم الآخر: أي فصاحة الألفاظ من دون اعتبار المعاني، فيشتمل على تلك التي تحمل صفات الحسن ولا علاقة لها بالفهم، ومن أهمها صفتان: أن تكون اللفظة غير عامية، وحسنة التأليف.

²⁶ - أبو هلال العسكري: كتاب الصناعتين؛ الكتابة والشعر: 149.

²⁷ - ابن رشيقي القيرواني: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده: 264/2-265. الظلم: الماء الجاري على الثغر، ويقال أظلم الثغر إذا تآلأ عليه كالماء الرقيق من شدة بريقه، والدلّ: حسن الحديث وحسن المرح والهيئة. والشنبُ: بزُّ القم والأسنان. وشنيب برود: فم أو أسنان باردة عذبة. وتركيب الشنب مع الدلّ مختلف كما يرون وفيه معازلة.

²⁸ - ابن جنّي: الخصائص: 394/2.

²⁹ - ابن سنان الحفاجي: سرّ الفصاحة: 262.

³⁰ - انظر: ابن الأثير: المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 219/2.

³¹ - نفسه: 11/2.

1- أن تكون اللفظة غير عامية حيث تصادف هنا عند كل من الجاحظ وعبد القاهر كلياً على هذه الصفة مع اختلافهما في النظرة، فالأول يرى أنه "لا ينبغي أن يكون اللفظ عامياً ساقطاً سوقياً"⁽³²⁾، أما في مجال المعنى العامي فلم يشترط هذا الشرط، انطلاقاً من عنايته بالفهم والبيان؛ إذ يرى أن في الأمر مندوحة مادام المعنى العامي مما يفهم، وينقل لنا ذلك في صحيفة بشر بن المعتز، وفيها أن "المعنى ليس يشرف بأن يكون من معاني الخاصة، وكذلك ليس يتضع بأن يكون من معاني العامة، وإنما مدار الشرف على الصواب وإحراز المنفعة مع موافقة الحال وما يجب لكل مقام من المقال"⁽³³⁾، ثم بعد ذلك نلاحظ أنه يشترط لإيراد اللفظ العامي بعد أن رفضه أن يكون مفهوماً بناءً على ما أسسه في شأن المعنى يقول متابعاً: "وكذلك اللفظ العامي والخاصي"⁽³⁴⁾. أما عبد القاهر فيرى أن من شروط رجوع الاستحسان إلى اللفظ من غير شريك من المعنى فيه، وكونه من أسبابه ودواعيه، ألا يكون "عامياً سخيفاً، [وجعل] سُخْفُهُ بآلاته عن موضوع اللغة، وإخراجه عما فرضته من الحكم والصفة، كقول العامة أشعلت وانفسد"⁽³⁵⁾. فالجاحظ يشترط للفظ العامي الفهم منطقاً من نظريته البيانية، والجرجاني (ت 471هـ) يشترط له أن يكون له أصل في اللغة وقوانينها منطقاً من نظريته النحوية. وننتقل للكلام على فصاحة اللفظ العامي عند ابن سنان الذي يُعدّ - وهذا رأينا - مؤسس علم الفصاحة، فنجده يضرب لذلك أمثالاً، ومنها "قول أبي تمام [من البسيط]:

جلبت والموت مبدٍ حرّ صفحتيه وقد تفرعن في أفعاله الأجل

فإن (تفرعن) مشتق من اسم فرعون. وهو من ألفاظ العامة"⁽³⁶⁾. ثم يأتي ابن الأثير ليفصل في المسألة مبيّناً أن اللفظ المبتذل العامي "ينقسم قسمين:

الأول: ما كان من الألفاظ دالاً على معنى وضع له في أصل اللغة، فغيرته العامة وجعلته دالاً على معنى آخر، وهو ضربان: الضرب الأول ما يكره ذكره كقول أبي الطيّب [من الطويل]:

أذاق العواني حُسْنُهُ مَا أَذَاقَنِي وَعَفَتْ فَجَازَاهُنَّ عَنِّي بِالصَّرْمِ

فإن معنى لفظة (الصرم) في وضع اللغة هو القطع. يقال (صرمه) إذا قطعه، فغيرته العامة، وجعلتها دالة على المحلّ المخصوص من الحيوان دون غيره... وأما الضرب الثاني: وهو أنه وضع في أصل اللغة لمعنى، فجعلته العامة دالاً على غيره، إلا أنه ليس بمستقيح ولا مستكره. وذلك كتسميتهم الإنسان (ظريفاً) إذا كان دمث الأخلاق، حسن الصورة أو اللباس، أو ما هذا سبيله (والظرف) في أصل اللغة مختص بالناطق فقط... فغيرته العامة عن بابه، وممن غلط في هذا الموضوع أبو نؤاس حيث قال [من مخلص البسيط]:...

وَقَالَ هـَذَاكَ وَجْهُهُ لِي لِلظَّرْفِ وَالْحُسْنِ وَالْكَمَالِ

...[و]القسم الثاني مما ابتذلتها العامة وهو الذي لم يغيره عن وصفه، وإنما أنكر استعماله لأنه مبتذل بينهم، لا لأنه مخالف لما وضع له... إنما هو الألفاظ السخيفة الضعيفة سواء تداولتها العامة أو الخاصة. فمما جاء منه قول أبي الطيّب المتنبّي [من الطويل]:

وَمَلْمُومَةٌ سَيِّئَةٌ رَجِيئةٌ يَصْبِيحُ الحَصَى فِيهَا صِيَاخُ اللِّقَالِقِ

فإن لفظة (اللقالق) مبتذلة بين العامة جداً"⁽³⁷⁾. هنا يبدو ابن الأثير شارحاً لابن سنان وعبد القاهر معاً، غير أنه أعاد ترتيب الأمور وتفصيلها بزيادة أمثلتها. وجملة القول أنه ينبغي ألا يكون اللفظ العامي مبتذلاً سوقياً ساقطاً سخيفاً ضعيفاً.

³² - نفسه: 144/1.

³³ - الجاحظ: البيان والتبيين: 136/1.

³⁴ - المصدر السابق: 136/1.

³⁵ - الجرجاني: عبد القاهر: أسرار البلاغة، قرأه وعلق عليه: محمود محمد شاكر، مطبعة المدني، القاهرة - دار المدني، جدة 1992م، ص 6.

³⁶ - ابن سنان الحفاجي: سرّ الفصاحة: 78.

2- أن تكون اللفظة حسنة التأليف، وهذا الرأي فيه أقوال:

- يقول الجاحظ: "أجود الشعر ما رأيتَه متلاحم الأجزاء، سهل المخارج، فيعمل بذلك أنه أفرغ إفرغاً جيداً، وسبك سبكاً واحداً، فهو يجري على اللسان كما يجري على الدهان"⁽³⁸⁾. ويقول: "أما في اقتران الحروف فإن الجيم لا تقارن الظاء ولا القاف ولا الطاء ولا الغين، بتقديم ولا بتأخير، والزاي لا تقارن الظاء ولا السين ولا الضاد ولا الذال، بتقديم ولا بتأخير، وهذا باب كبير، وقد يُكتفى بذكر القليل حتى يستدل به على الغاية التي إليها يُجرى"⁽³⁹⁾.

يشير الجاحظ إلى قضية مهمة جداً في باب الفصاحة وهي، إضافة إلى سهولة المخارج وتباعدها التي لا تعدّ ذات بال، تلاحم الأجزاء والسبك، فهنا إشارة مبكرة ومهمة إلى علاقة فصاحة الكلمة بالسياق.

- يقول ابن عبد ربّه: "كلما حلولى الكلام وعذب وراق وسهلت مخارجه، كان أسهل ولوجاً في الأسماع، وأشدّ اتصالاً بالقلوب، وأخت على الأفواه، لا سيما إذا كان المعنى البديع مترجماً بلفظ مُونق شريف، لم يبيمه التكلف بميممه، ولم يُفسده التعقيد باستهلاكه، كقول ابن أبي كريمة [من السريع]:

قفاه وجهٌ والذي وجهه مثل قفاه يشبه الشمسا

فهجن المعنى بتعقد مخارج الألفاظ. وأخذ الحسن بن هانئ فأوضحه وسهله، قال [من الخفيف]:

بأبي أنت من غزالٍ غرير بزّ حُسن الوجوه حُسن قفاكا"⁽⁴⁰⁾.

فيشير ابن عبد ربّه إلى أن تعقد مخارج الألفاظ واستهلاكها يجرحان الفصاحة، وهذه إشارة مهمة.

- يقول قدامة بن جعفر: من "نعت اللفظ أن يكون سمحاً، سهل مخارج الحروف من مواضعها، عليه رونق الفصاحة مع الخلو من البشاعة"⁽⁴¹⁾. سهولة المخارج فهمناها، لكن كيف يكون الخلو من البشاعة. إنه كلام يحتاج تفصيلاً.

- ويقول الرماني: "التلاوم نقيض التنافر، والتلاوم تعديل الحروف في التأليف... وأما التنافر فالسبب فيه ما ذكره الخليل من البعد الشديد، أو القرب الشديد... والفائدة في التلاوم حسن الكلام في السمع، وسهولته في اللفظ، وتقبل المعنى له في النفس لما يرد عليها من حسن الصورة وطريق الدلالة"⁽⁴²⁾. إنه يعول على الذوق وينوّه إلى المعنى وأثر التصوير وهذا تنويه مهم.

- يقول أبو هلال العسكري: "يسمى الكلام الواحد فصيحاً بليغاً إذا كان واضح المعنى، سهل اللفظ، جيد السبك، غير مستكره فحّ، ولا متكلف وخم، ولا يمنعه من أحد الاسمين شيء، لما فيه من إيضاح المعنى وتقويم الحروف"⁽⁴³⁾. نلمح أنه جمع آراء سابقيه كلها تقريباً.

- يقول ابن رشيق القيرواني: "من الشعر ما تتقارب حروفه أو تتكرر فتنقل على اللسان، نحو قول ابن بشر [من الخفيف]:

لم يضرها- والحمد لله- شيءٌ وانتنت نحو عزفٍ نفسٍ ذهول

فإن القسم الآخر من هذا البيت ثقيل لقرب الحاء من العين، وقرب الزاي من السين، وقال آخر:

³⁷ - ابن الأثير: المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 196/1-197-198-199.

³⁸ - الجاحظ: البيان والتبيين: 67/1.

³⁹ - نفسه: 69/1.

⁴⁰ - ابن عبد ربّه: العقد الفريد: 241/6.

⁴¹ - قدامة بن جعفر: نقد الشعر: 65.

⁴² - الرماني: النكت في إعجاز القرآن، ضمن ثلاث رسائل في الإعجاز حَقَّقها وعَلَّق عليها: محمد خلف الله، ومحمد زغلول سلام، دار المعارف، القاهرة، الطبعة الثالثة، 1968م، ص 94-96.

⁴³ - أبو هلال العسكري: كتاب الصنائع، الكتابة والشعر: 14-15.

وقبر حرب في مكان قفرٍ وليس قرب قبر حرب قبر

فتكررت الألفاظ، وترددت الحروف"⁽⁴⁴⁾. أضاف الأثر السلبي للتردد على الفصاحة.

- ويقول ابن سنان الحفاجي: من شروط فصاحة اللفظة المفردة" أن يكون تأليف اللفظة من حروف متباعدة المخارج... [وأن تكون اللفظة ذات] تأليف مخصوص مع البعد [في المخارج]... وقد يكون هذا التأليف المختار في اللفظة على جهة الاستتقاق، فيحسن أيضاً... من غير المعرفة بعلتها أو بسببها، ومثال ذلك مما يُختار قول أبي القاسم الحسين بن عليّ المغربي في بعض رسائله: (ورعوا هشيمًا تأنفت روضه) فإنّ (تأنفت) كلمة لا خفاء بحسنها؛ لوقوعها الموقع الذي ذكرته، وكذلك قول أبي الطيب المتنبي [من الطويل]:

إذا سارت الأبحاث فوق نباته تفاوخ مسك الغايات ورنده

فإن (تفاوخ) كلمة في غاية من الحسن"⁽⁴⁵⁾. ويقول: "أن تكون الكلمة معتدلة غير كثيرة الحروف، فإنها متى زادت على الأمثلة المعتادة المعروفة قبحت وخرجت عن وجه من وجوه الفصاحة. ومن ذلك قول أبي نصر بن نباتة [من الطويل]:

فاياكمو أن تكشفوا عن رؤوسكم ألا إن مغناطيسهنّ الذوائب

(فمغناطيسهن) كلمة غير مرضية لما ذكرته"⁽⁴⁶⁾.

فهو يرى أن فصاحة اللفظة في حسن تأليفها، وحسن تأليفها يكون بقلة الحروف وتباعد المخارج.

- يقول ابن الأثير: "من أوصاف الكلمة أن تكون مؤلفة من أقل الأوزان تركيباً، وهذا مما ذكره ابن سنان في كتابه، ثم مثله بقول أبي الطيب المتنبي [من الكامل]:

إنّ الكرام بلا كرامٍ منهم مثل القلوب بلا سويداواتها

وقال: إنّ لفظه (سويداواتها) طويلة، فهذا قبحت. وليس الأمر كما ذكره، فإن قبح هذه اللفظة لم يكن بسبب طولها، وإنما هو لأنها في نفسها قبيحة، وقد كانت- وهي مفردة- حسنة، فلما جمعت قبحت، لا بسبب الطول. والدليل على ذلك أنه قد ورد في القرآن الكريم ألفاظ طوال، وهي مع ذلك حسنة، كقوله تعالى: {فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ} [البقرة: 137] فإنّ هذه اللفظة تسعة أحرف... والأصل في هذا الباب ما أذكره: وهو أن الأصول من الألفاظ لا تحسن إلا في الثلاثي، وفي بعض الرباعي، كقولنا: (عذب) و(عسجد). فإنّ هاتين اللفظتين إحداهما ثلاثية والأخرى رباعية، وأما الخماسي من الأصول فإنه قبيح، ولا يكاد يوجد منه شيء حسن، كقولنا: (جَحْمَرَش) و(صَهْصَلِق) وما جرى مجراهما... ومما يدخل في هذا الباب أن تُجتنب الألفاظ المؤلفة من حروف يثقل النطق بها، سواء كانت طويلة أو قصيرة. ومثال ذلك قول امرئ القيس في قصيدته اللامية التي هي من جملة القصائد السبع الطوال [من الطويل]:

غدا نرّه مستشزرات إلى العلا تضيّل المدارى في مثني ومُرسَل

لفظة (مستشزرات) مما يقبح استعمالها؛ لأنها تثقل على اللسان، ويشق النطق بها، وإن لم تكن طويلة، لأننا لو قلنا (مستكررات) أو (مستنفرات) على وزن (مستشزرات) لما كان في هاتين اللفظتين من ثقل ولا كراهة"⁽⁴⁷⁾. ويقول: "ومن أوصاف الكلمة أن تكون مبنية من حركات خفيفة ليخف النطق بها... وبخلاف ذلك الحركات الثقيلة، فإنه إذا توالى منها حركتان في كلمة واحدة استثقلت... واعلم أنه قد تواليت حركة الضم في بعض الألفاظ، ولم يحدث فيها كراهة ولا ثقلاً كقوله تعالى: {وَلَقَدْ أَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ}

⁴⁴ - ابن رشيق القيرواني: العمدة في محاسن الشعر وأدابه ونقده: 261/1.

⁴⁵ - ابن سنان الحفاجي: سرّ الفصاحة: 66-67-68-69.

⁴⁶ - نفسه: 95.

⁴⁷ - ابن الأثير: الملل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 204/1-205.

[القمر:36]، وكقوله تعالى: {إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ} [القمر:47]، وكقوله تعالى: {وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ} [القمر:52]. فحركة الضم في هذه الألفاظ متواليبة، وليس بها من ثقل ولا كراهة، وكذلك ورد قول أبي تمام [من المديد]:

نَفْسٌ يَحْسُبُ نَفْسَهُ نَفْسٌ وَدَمِوعٌ لَيْسَ تُحْتَسِبُ
وَمَغْرِبَانِ لِلْكُرَى دُنُورٌ عَطَلٌ مِنْ عَهْدِهِ دُرُسُ
شَهْرَتْ مَا كُنْتُ أَكْتُمُهُ نَاطِقَاتٌ بِالْهَوَى حُرُسُ

فانظر كيف جاءت هذه الألفاظ الأربعة مضمومات كلها، وهي مع ذلك حسنة لا ثقل بها ولا ينبو السمع عنها، وهذا لا ينقض ما أشرنا إليه؛ لأنّ الغالب أن يكون توالي حركة الضم مستتقلاً فإذا شدّ عن ذلك شيء يسير، لا ينقض الأصل المقيس عليه⁽⁴⁸⁾.

- ويقول القزويني: "أما فصاحة المفرد فهي خلوصه من تنافر الحروف... فالتنافر منه ما تكون الكلمة بسببه متناهية في الثقل على اللسان وعسر النطق بها كما روي أن أعرابياً سئل عن ناقته، فقال: تركتها ترعى الهخخ. ومنه ما دون ذلك كـ(مستشزر) في قول امرئ القيس [من الطويل]:

غَدَانْرُهُ مَسْتَشْزِرَاتٌ إِلَى الْعَلَا تَضِلُّ الْعِقَاصُ فِي مَتْنَى وَمُرْسِلٌ"⁽⁴⁹⁾.

مما سبق تبين أنّ ثمة من رأى أنّ ممكن حسن تأليف الكلمة في سهولة النطق بها، وذلك في تباعد مخارج حروفها بحسب أغلب الآراء، وأضاف ابن سنان إلى صفة البعد أن تكون على تأليف مخصوص من دون أن يوضحه، ورأى بعضهم أن حسنها في اعتدال مخارج حروفها؛ أي لا قرب شديد ولا بعد شديد، بينما رفض ابن الأثير الاعتداد بالمخارج في شأن حسن الكلمة وفصاحتها؛ فذهب إلى أنّ "حاسة السمع هي الحاكمة في هذا المقام بحسن ما يحسن من الألفاظ، وقبح ما يقبح"⁽⁵⁰⁾. وقال: "لو أراد الناظم أو الناثر أن يعتبر مخارج الحروف عند استعمال الألفاظ، وهل هي متباعدة أو متقاربة، لطال الخطب في ذلك وعسر، ولما كان الشاعر ينظم قصيداً، ولا الكاتب ينشئ كتاباً، إلا في مدة طويلة تمضي عليها أيام وليال ذوات عدد كثير"⁽⁵¹⁾. كما تبين أنّ لعدد حروف الكلمة سهماً في فصاحتها وحسنها على خلاف، فابن سنان أقرّ ذلك، ورأى أنّ حروف الكلمة متى زادت على الأمثلة المعتادة المعروفة قبحت وخرجت عن وجه من وجوه الفصاحة. بينما ذهب ابن الأثير إلى أنّ الحسن باعتبار أصول الكلمة لا عدد حروفها، وأقام الدليل على مذهبه بذكر آيات من الذكر الحكيم، ورأى أنّ الأصول من الألفاظ لا تحسن إلا في الثلاثي وفي بعض الرباعي، وأمّا الخماسي فراه قبيحاً، على أنهما رغم اختلافهما يجمعان على أنّ الكلمة إذا ألفت من حروف ثقيلة على النطق كانت قبيحة، ويزيد ابن الأثير أنّ الحركات تكون كذلك إذا استثقلت.

ثانياً: فصاحة اللفظة في حال التأليف

بعد ذكر شروط فصاحة اللفظة المفردة، وجب الحديث عن شروطها في حال التأليف، وتلك في حسن تأليف الجمل وعدم تنافرها وسهولتها في النطق، وبالجملة في البعد عن التكلف، والجاحظ جعلها في التناسب والتلاحم وسهولة المخارج، فيرى أنّه "إذا كان الشعر مستكرهاً، وكانت ألفاظ البيت من الشعر لا يقع بعضها مماثلاً لبعض، كان بينها من التنافر ما بين أولاد العلات، وإذا كانت الكلمة ليس موقعها إلى جنب أختها مرضياً موافقاً، كان اللسان على عند إتشاد ذلك الشعر مؤونة... وأجود الشعر ما رأيت متلاحم الأجزاء، سهل المخارج، فتعلم بذلك أنّه أفرغ إفرغاً واحداً وسبباً سبباً واحداً، فهو يجري على اللسان كما

⁴⁸ - نفسه: 206/1-207-208.

⁴⁹ - الخطيب القزويني: الإيضاح في علوم البلاغة، شرح وتعليق وتنقيح: محمد عبد المنعم خفاجي، المكتبة الأزهرية للتراث، الطبعة الثالثة، 1993م، ج 1، ص 21-22.

⁵⁰ - ابن الأثير: المداري لا العقاص. انظر: ديوان امرئ القيس، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعارف، القاهرة، الطبعة الخامسة، (د.ت)، ص 17.

⁵¹ - ابن الأثير: الملل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 173/1.

⁵¹ - نفسه: 173/1.

يجري الدهان"⁽⁵²⁾. فتقل المخارج كما هو قبيح في أفراد الكلمات، قبيح في تأليفها، كما رأينا أنفاً عند ابن عبد ربّه حين بيّن كيف هجّن ابن أبي كريمة المعنى بتعقيد مخارج الألفاظ في قوله [من السريع]:

فَقَاهُ وَجَهُ وَالَّذِي وَجَهُهُ مِثْلُ فَقَاهُ يُشْبَهُ الشَّمْسَا

ورأينا كيف جعل أبو هلال الفصاحة في سهولة اللفظ وجودة السبك وعدم التكلف، وكيف جعلها ابن رشيق في تباعد مخارج الحروف وعدم تركزها، وبيّن أن "للتكرار مواضع يحسن فيها، ومواضع يقبح فيها، فأكثر ما يقع التكرار في الألفاظ دون المعاني، وهو في المعاني دون الألفاظ أقل، فإذا تكرر اللفظ والمعنى جميعاً فذلك الخذلان بعينه"⁽⁵³⁾، ثم ذكر شروطاً لتكرار الألفاظ ترجع إلى المقاصد، وكان ذلك مرجع ابن سنان في الحكم على فصاحة الألفاظ المولفة، إلا أنه استحسّن التكرار في حال توقّف المعنى عليه، وتمثّل لذلك بقول المتنبي [من الطويل]:

"فَأَنْتَ أَبُو الْهَيْجَا بْنِ حَمْدَانَ يَا ابْنَهُ تَشَابَهَ مَوْلُودُ كَرِيمٍ وَالْوَالِدُ
وَحَمْدَانُ حَمْدُونَ وَحَمْدُونَ حَارِثٌ وَحَارِثٌ لَقَمَانٌ وَلَقَمَانٌ رَاشِدٌ.

[وقال:]: ليس هذا التكرار عندي قبيحاً؛ لأن المعنى المقصود لا يتم إلا به، وقد اتفق له أن ذكر أجداد الممدوح على نسق واحد من غير حشو ولا تكلف؛ لأنّ أبا الهيجاء هو عبد الله بن حمدان بن حمدون ابن الحارث بن لقمان بن راشد... فلما عرض في هذا التكرار معنى لا يتم إلا به سهل الأمر فيه وكان البيت مرضباً غير مكروه، وعلى ذلك يجب أن يحمل كل تكرار يجري هذا المجرى"⁽⁵⁴⁾. ويرى ابن سنان "أن يجتنب الناظم تكرر الحروف المتقاربة في تأليف الكلام... [جرباً على] تجنب ذلك في اللفظة الواحدة، بل هذا في التأليف أفيح"⁽⁵⁵⁾. أما ابن الأثير فرأى أنّ حسن الألفاظ المولفة في بعدها عن المعاطلة (اللفظية) وعن المنافرة، ويرى "أنّ هذين النوعين أصلاً سبك الألفاظ، وما عداهما فرع عليهما، وإذا لم يكن الناثر أو الناظم عارفاً بهما، فإن مقاتله تبدو كثيراً"⁽⁵⁶⁾.

فالمعاطلة اللفظية عنده "تنقسم إلى خمسة أقسام: # الأول منها يختص بأصوات الكلام نحو من، وإلى، وعن، وعلى، وأشباهاها، فإن منها ما يسهل النطق به إذا ورد مع أخواته، ومنها ما لا يسهل، بل يرد تقيلاً على اللسان، ولكلّ موضع يخصّه من السبك. فمما جاء منه قول أبي تمام [من الطويل]:

إِلَى خَالِدٍ رَاحَتْ بِنَا أَرْحَبِيَّةٌ مَرَاقُفُهَا مِنْ عَن كَرَكَرْهَا نُكْبٌ

فقوله (من عن كراكرها) من الكلام المتعاضل الذي يثقل النطق به... ومن هذا القسم قول أبي تمام أيضاً [من البسيط]:

كَأَنَّهُ لِاجْتِمَاعِ الرُّوحِ فِيهِ لَهُ فِي كُلِّ جَارِحَةٍ مِنْ جَسْمِهِ رُوحٌ

فقوله (في) بعد قوله (فيه له) ممّا لا يحسن وروده...

القسم الثاني من المعاطلة اللفظية تختص بتكرير الحروف، وليس ذلك ممّا يتعلّق بتكرير الألفاظ ولا بتكرير المعاني... وإنما هو تكرير حرف واحد أو حرفين في كل لفظة من ألفاظ الكلام المنثور أو المنظوم، فيثقل حينئذٍ النطق به، فمن ذلك قول بعضهم [من الرجز]:

وَقَبْرٌ حَرْبٍ بِمَكَانٍ قَفْرٍ وَلَيْسَ قَرَبٌ قَبْرِ حَرْبٍ قَبْرٌ

فهذه القافات والراءات كأنها في تتابعها سلسلة، ولا خفاء بما في ذلك من الثقل...

52 - الجاحظ: البيان والتبيين: 66-67/1.

53 - ابن رشيق القيرواني: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده: 73-74/2.

54 - ابن سنان الحفاجي: سرّ الفصاحة: 113-114.

55 - نفسه: 107.

56 - ابن الأثير: الملل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 316/1.

القسم الثالث من المعازلة : أن ترد ألفاظ على صيغة الفعل يتبع بعضها بعضًا، فمنها ما يختلف بين ماض ومستقبل، ومنها ما لا يختلف. فالأول كقول القاضي الأرجاني في أبيات يصف فيها الشمعة، وفيها معنى هو له مبتدع، ولم يسمع من غيره، وذلك أنه قال عن لسان الشمع: إنه ألف العسل وهو أخوه الذي رُبي معه في بيت واحد، وإن النار فرقت بينه وبينه، وإنه نذر أن يقتل نفسه بالنار أيضًا من ألم الفراق، إلا أنه أساء العبارة فقال [من الكامل]:

بالنار فرقت الحوادث بيننا وبها نذرتُ أعودُ أقتلُ روحي

فقوله (نذرت أعود أقتل) من المعازلة [المشار] إليها. أمّا ما يرد على نهج واحد من الصيغة الفعلية، فكقول أبي الطيب المتنبي [من البسيط] :

أقلُّ أنلُّ أقطعَ أحملُ علِّ سلِّ أعدُّ زُدُّ هُشُّ بُشُّ تفضّلُ أدنُّ سرُّ صلِّ

فهذه الألفاظ جاءت على صيغة واحدة، وهي صيغة الأمر، كأنه قال: (افعل افعل... هكذا إلى آخر البيت) وهذا تكرير للصيغة، وإن لم يكن تكريرًا للحروف إلا أنه أخوه، ولا أقول ابن عمه، وهذه الألفاظ مترابطة متداخلة، ولو عطفها بالواو كانت أقرب حالًا...

القسم الرابع من المعازلة : وهو الذي يتضمّن مضافات كثيرة، كقولهم: (سرج فرس غلام زيد) وإن زيد على ذلك قيل: (لبد سرج فرس غلام زيد) وهذا أشدّ قبحًا وأثقل على اللسان، وعليه ورد قول ابن بابك الشاعر في مفتتح قصيدة له [من الطويل]:

حمامة جرعاً حومة الجنديل اسجعي فأنت بمرأى من سعادٍ ومسمع

القسم الخامس من المعازلة أن ترد صفات متعددة على نحو واحد، كقول أبي تمام في قصيدته التي مطلعها [من المنسرح]:

ما كئيب الحمى إلى عقده [ما بال جزعائه إلى جرده]

فقال يصف جملاً:

سأخرقُ الخرقَ بابينِ خرقاءِ كال.....هَيْقِ إذا ما استحمّ من نجده

مُقابِلُ في الجنديلِ صُلْبُ القَرا لو حُكَّ من عَجْبِه إلى كَنْدِه

تأمِكِه نَهْدِه مُدَاخِلِه مَلْمُومِه مَحزْنِه أجهِدِه.

فالبيت الثالث من المعازلة التي قلع الأسنان دون إيرادها⁽⁵⁷⁾. فالمعازلة هنا تركيبية، وإن سماها لفظية، تقوم على الخلل في التركيب الذي تتجلى أشكاله من جهتين هما التعدد والتكرار.

أما المنافرة فهي لفظية وتركيبية، وحقيقتها "أن يذكر لفظ أو ألفاظ يكون غيرها ممّا هو في معناها أولى بالذكر. وعلى هذا فإن الفرق بينها وبين المعازلة أن المعازلة هي التراكب والتداخل، إما في الألفاظ أو في المعاني... وهذا النوع لا تراكب فيه، وإنما هو إيراد ألفاظ غير لائقة بموضعها الذي ترد فيه. وهو ينقسم قسمين: أحدهما يوجد في اللفظة الواحدة، والآخر: في الألفاظ المتعددة. فأما الذي يوجد في اللفظة الواحدة، فإنه إذا أورد في الكلام أمكن تبديله بغيره مما هو في معناه، سواء كان ذلك نثرًا أو نظمًا. وأما الذي يوجد في الألفاظ المتعددة، فإنه لا يمكن تبديله بغيره من الشعر، بل يمكن ذلك في النثر خاصة؛ لأنه يعسر في الشعر من أجل الوزن. فمما جاء من القسم الأول قول أبي الطيب المتنبي [من الطويل]:

فلا يُبرمُ الأمرُ الذي هو حالُّ ولا يُحلُّ الأمرُ الذي هو يُبرمُ

فلفظة (حالل) نافرة عن موضعها،... ولو استعمل عوضًا عنها لفظة (ناقض) فقال:

فلا يبرم الأمر الذي هو ناقضٌ ولا ينقض الأمر الذي هو يبرم

57 - المصدر السابق: 307/1-314.

لجاءت اللفظة قارةً في مكانها غير قلقة ولا نافرة... وأنشد بعض الأدباء بيتاً لدعلبل وهو:

شفيحك فاشكر في الحوانج إنه يصوئك عن مكروهاها وهو يخلق

فقلت له: عجز هذا البيت حسن، وأما صدره فقبیح؛ لأنه سبكه قلماً نافرًا، وتلك الفاء التي في قوله: (شفيحك فاشكر) كأنها ركية البعير، وهي في زيادتها كزيادة الكرش... ومن هذا القسم وصل همزة القطع، وهو محسوب من جانزات الشعر التي لا تجوز في الكلام المنثور، وكذلك قطع همزة الوصل، لكن وصل همزة القطع أقبح لأنه أثقل على اللسان... ومن هذا القسم أن يفرق بين الموصوف والصفة بضمير من تقدّم ذكره... ومن هذا القسم أيضًا أن تزداد الألف واللام في اسم الفاعل ويُقام الضمير فيه مقام المفعول... ومما جاء من القسم الثاني الذي يوجد في الألفاظ المتعددة قول أبي الطيّب [من الكامل]:

لا خلّق أكرم منك إلا عارف بك راء نفسك لم يقل لك هاتيا

فإن عجز هذا البيت نافر عن مواضعه، وأمثلة هذا في الأشعار كثير⁽⁵⁸⁾. فالمعاطلة اللفظية عنده متأتية من التكرار الذي سبقه إليه ابن رشيّق وابن سنان ومن التعدّد في ذكر الباب النحويّ، إلا أنه زاد في تفصيله بأن ذكر مجيئه في الحروف والأفعال والأسماء. أمّا المنافرة فجعلها من باب عدم وضع الألفاظ في مواضعها، وهذا ما ذكر عند كثير ممّن سبقه كما تبيّن، وزاد ببيان أنّ التنافر إذا جاء في لفظة واحدة أمكن تبديلها بغيرها، أمّا في الألفاظ المتعددة فلا يمكن ذلك في الشعر خاصّة، وقد لا تبدو الحدود واضحة تمامًا بين المعاطلة والمنافرة التي تقع في الألفاظ، إلا باعتبار احتواء المعاطلة على التعدد والتكرار.

والحق أنّ القراءة السابقة لضروب الخلل في فصاحة اللفظ في حالتي الأفراد والتركيب تكشف لنا أنّ الفصاحة تقوم فعلاً على احتمال صفتي الوضوح والحسن، وأنّ فهم المعنى هو ثمرة الوضوح، في حين تكون ثمرة الحسن هي خفة الكلام المنطوق على اللسان، وخفة المسموع على الأذن.

الفصاحة وثنائية اللفظ والمعنى

لم تكن الحدود بين الفصاحة والبلاغة قبل أبي هلال فاصلاً، كما لم يكن اللفظ مُميّزًا من المعنى حين الكلام على الفصاحة، وآية ذلك أنّنا رأينا كيف لمس الجاحظ في الغرابة- وهي متأتية من المعنى- بعداً عن الفصاحة، وكذلك جعلها عبد القاهر ممّا يخلّ بحسن اللفظة وفصاحتها، والغريب أنه جعلها من عواري اللفظ من غير شريك من المعنى فيه⁽⁵⁹⁾، ولتفصيل مجمل ما قيل نذكر أبرز أقوال البلاغيين فيه:

1- الجاحظ: لم يميّز الفصاحة من البلاغة لذلك رأى الفصاحة في اللفظ والمعنى كالبلاغة، إلا أنه كان يؤثّر اللفظ على المعنى أحياناً، ونجد ذلك في قوله: "المعاني مطروحة في الطريق يعرفها العجمي والعربي، والبدويّ والقروي، والمدني، وإنّما الشأن في إقامة الوزن، وتخيّر اللفظ، وسهولة المخرج، وكثرة الماء، وفي صحّة الطبع وجودة السبك، فإنما الشعر صناعة، وضرب من النسيج، وجنس من التصوير"⁽⁶⁰⁾، وأحياناً أخرى كان يدعو إلى اتحادهما. كما في قوله: "لا يكون الكلام يستحقّ اسم البلاغة حتى يسابق معناه لفظه، ولفظه معناه، فلا يكون لفظه إلى سمعك أسبق من معناه إلى قلبك"⁽⁶¹⁾. وفي قوله: "أحسن الكلام ما كان... معناه في ظاهر لفظه... فإذا كان المعنى شريفاً، واللفظ بليغاً، وكان صحيح الطبع، بعيداً من الاستكراه، ومنزهاً عن الاختلال، مصوناً عن التكلف، صنع في القلب صنيع الغيث في التربة الكريمة"⁽⁶²⁾.

58 - المصدر السابق: 316/1-320. الفعل (راه) فيه قلب مكاني، وأصله (رأى).

59 - انظر: الجرجاني، عبد القاهر: أسرار البلاغة: 6.

60 - الجاحظ: الحيوان، تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، القاهرة، الطبعة الثانية، 1965م، ج3، ص131-132.

61 - الجاحظ: البيان والتبيين: 115/1.

62 - نفسه: 83/1.

2- ابن عبد ربّه: لم يتكلم على علاقة الفصاحة باللفظ والمعنى، إنما رأى أنّ المعنى البديع إذا كان في لفظ شريف ولم يكن منكلفاً أو معقداً، استحوذ على القلوب كما في قول الجاحظ السابق.

3- قدامة بن جعفر: تكلم على نعوت اللفظ والمعنى وعبويهما، ولم يتكلم على الفصاحة.

4- أبو هلال العسكري: أول من ميّز الفصاحة من البلاغة، وعلّقها باللفظ والمعنى، فرأى "أنّ الفصاحة تمام آلة البيان فهي مقصورة على اللفظ؛ لأنّ الآلة تتعلّق باللفظ دون المعنى، والبلاغة إنما هي إنهاء المعنى إلى القلب فكأنها مقصورة على المعنى"⁽⁶³⁾.

5- ابن رشيق القيرواني: ممّن فصلّ في الكلام على اللفظ والمعنى، وفاضل بينهما، يقول: "اللفظ جسم، وروحه المعنى، وارتباطه به كارتباط الروح بالجسم: يضعف بضعفه، ويقوى بقوته... ثم للناس فيما بعد آراء ومذاهب: منهم من يؤثر اللفظ على المعنى فيجعله غايته ووكده، وهم فرق: قوم يذهبون إلى فخامة الكلام وجزالته، على مذهب العرب من غير تصنّع، كقول بشرار [من الطويل]:

إذا ما غضبنا غضباً مضريةً هتكنا حجاب الشمس أو قطرت دما

إذا ما أعرنا سيّداً من قبيلةٍ ثرى منبرٍ صلى علينا وسألماً

وهذا النوع أدلّ على القوة، وأشبه بما وقع فيه من موضع الاختيار، وكذلك ما مُدح به الملوك يجب أن يكون من هذا النحت، وفرقة أصحاب جلبة وقعقة بلا طائل معنى إلا القليل النادر: كأبي القاسم بن هاني ومن جرى مجراه... ومنهم من ذهب إلى سهولة اللفظ فغني بها، واغترّ له فيها الركافة واللين المفرط: كأبي العتاهية، وعباس بن الأحنف، ومن تابعهما... ومنهم من يؤثر المعنى على اللفظ فيطلب صحته، ولا يبالي حيث وقع من هجنة اللفظ وقبحه وخشونته: كإبن الرومي، وأبي الطيب، ومن شاكلهما... وأكثر الناس على تفضيل اللفظ على المعنى، سمعت بعض الحدّاق يقول: قال العلماء: اللفظ أعلى من المعنى ثمناً، وأعظم قيمة، وأعز مطلباً؛ فإن المعاني موجودة في طباع الناس، يستوي الجاهل فيها والحادق، ولكن العمل على جودة الألفاظ، وحسن السبك، وصحة التأليف"⁽⁶⁴⁾. إلا أنّه لم يذكر علاقة اللفظ والمعنى بالفصاحة.

6- ابن سنان الخفاجي: أخذ كلام أبي هلال على الفصاحة والبلاغة، واللفظ والمعنى، فقال: "الفرق بين الفصاحة والبلاغة، أن الفصاحة مقصورة على وصف الألفاظ، والبلاغة لا تكون إلا وصفاً للألفاظ مع المعاني"⁽⁶⁵⁾. ويرى أن الفصاحة "نعت للألفاظ إذا وُجدت على شروط عدة، ومتى تكاملت تلك الشروط فلا مزيد على فصاحة تلك الألفاظ، وبحسب الموجود منها تأخذ القسط من الوصف، ويوجد أضعافها تستحق الأطراح والذمّ، وتلك الشروط تنقسم قسمين: فالأول منها يوجد في اللفظة الواحدة على انفرادها من غير أن ينضم إليها شيء من الألفاظ وتؤلّف معه، والقسم الثاني يوجد في الألفاظ المنظومة بعضها مع بعض"⁽⁶⁶⁾. والحق أن ابن سنان رسم لنفسه خطّة نوضحها في الجدول الآتي:

⁶³ - أبو هلال العسكري: كتاب الصناعتين؛ الكتابة والشعر: 14.

⁶⁴ - ابن رشيق القيرواني: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده: 124/1-127.

⁶⁵ - ابن سنان الخفاجي: سرّ الفصاحة: 60.

⁶⁶ - المصدر السابق: 65-66.

الترتيب	اللفظ والمعنى	الفصاحة والبلاغة	الصفحات
(1)	اللفظة المفردة.	فصاحة	101-66
(2)	اللفظة المنظومة مع غيرها من دون اشتراكها مع المعنى.	فصاحة	124-107
(3)	اللفظة المنظومة مع غيرها والتي تشترك مع المعنى 1.	فصاحة	241-124
(4)	اللفظة المنظومة مع غيرها والتي تشترك مع المعنى 2.	فصاحة وبلاغة	275-241
(5)	المعاني مفردة من الألفاظ.	بلاغة	327-276

إن القراءة الفاحصة تبين مدى الخلط الذي وقع فيه ابن سنان، فهو تارةً يجعل "الفصاحة مقصورة على وصف الألفاظ، [يميّزها من] البلاغة [التي] لا تكون إلا وصفاً للألفاظ مع المعاني"⁽⁶⁷⁾، وتارةً أخرى يجعل الفصاحة "في الألفاظ بانفرادها واشتراكها مع المعاني"⁽⁶⁸⁾. على أننا رغم ذلك الخلط نميّز في الجدول منطقتين مستقلّتين: الأولى تختصّ بها الفصاحة، وهي اللفظة المفردة والمؤلفة من غير اشتراك مع المعنى؛ أي الرقم (1) و(2)، والأخرى تختصّ بها البلاغة، وهي المعاني المفردة من الألفاظ؛ أي الرقم (5). أما ما بينهما فموضع إشكال وخلط؛ ولعل ما يسوّغه أننا نجد أن الفصل بين اللفظ والمعنى يكون سهلاً في ميدان التنظير، وإذا ما دخلنا المجال الإجمالي وجدنا أنفسنا عاجزين عنه، أو أن ابن سنان لمّا رأى أن "الفصاحة عبارة عن حسن التأليف في الموضوع المختار"⁽⁶⁹⁾، وذكر وجودها تخلّ بالفصاحة بأن تؤدي إلى قبح التأليف، التفت إليها من ذلك الباب، ولم يلتفت إليها من حيث اشتمالها على المعنى. ومن ثمّ انصواؤها تحت وجوه البلاغة، ثمّ إنه بعد حين من ذكر تلك الوجوه انتبه، فجعل ما بعد انتباهه من شروط الفصاحة والبلاغة، والحقّ إن ما ذكر جميعاً يدخل في علوم البلاغة التي تأسّست من بعده. فالوجوه التي وقعت في منطقة الإشكال، تكون من نعوت الفصاحة إذا ما نُظر إليها من زاوية حسن تركيب الألفاظ، وتكون من أوصاف البلاغة إذا ما نُظر إليها من جهة دلالة اللفظ على المعنى. ولا خلط في ذلك ولا إشكال إذ كانت البلاغة [عنده] تشتمل على الفصاحة وزيادة"⁽⁷⁰⁾.

7- فخر الدين الرازي: يذهب مذهب عبد القاهر الجرجاني في جعل الفصاحة والبلاغة شيئاً واحداً؛ ولا عجب، فكتابه يُعدّ تلخيصاً لكتابي عبد القاهر: (الأسرار) و(الدلائل)، والحقّ أنه يجعل الفصاحة نوعاً للمعاني مستبعداً الألفاظ التي تقتصر وظيفتها على تجميل الكلام وتكميله. وهو على احتدائه خطأ عبد القاهر ينفرد في بسط الكلام على اعتبار الفصاحة من نعوت المعاني دون الألفاظ، وعلّل مذهبه بكلام طويل، نلخصه بأن الفصاحة لو كانت مقصورة على الألفاظ في دلالتها على مستيهاً أو من دونها، لوجب ألا تُعدّ الاستعارة والكناية والتشبيه وغيرها من أبواب الفصاحة، وكان التحدي بفصاحة القرآن - لو كانت في الألفاظ - باطلاً؛ لأن الألفاظ من استطاعتهم، وكان إعجازه لا بما هو قرآن؛ لأنه إما كان قرآناً لكونه كلاماً منظوماً مفيداً للمعاني، لا لكونه ألفاظاً، ولكانت الألفاظ السوقية الساقطة - لو كانت الفصاحة في الألفاظ السليمة عن الحروف المتنافرة - فصيحاً؛ لأن أكثرها بريء عن الحروف المتنافرة، ولكانت الألفاظ المترادفة - لو كانت الفصاحة في دلالة الألفاظ على معانيها-

⁶⁷ - نفسه: 60. وانظر: الجدول (1) و(2).

⁶⁸ - نفسه: 275. وانظر: الجدول (2) و(3).

⁶⁹ - نفسه: 105.

⁷⁰ - نفسه: 275.

متفاوتة ومتعارضة؛ لأن الألفاظ تتفاوت في الفصاحة، وقد تتعارض، ولكان الجاهل بالعربية عارفاً للفصاحة، ولزالت صفة الفصاحة عن المتكلم، وهي ثابتة له، لأن ثبوت صفة الفصاحة في الألفاظ في ذاتها تُلغى اعتبار المتلَقِّظ، ولاحتجاج التَلَقُّظ بالمفردات إلى روية وفكرة؛ لأن التكلم بالكلام الفصيح يحتاج إليهما، وليس هو كذلك، ولا تنفي اعتبار النظم، لأن في الحكم على فصاحة المفردات يعني أنها فصيحة حيثما ترد، ولثبت فصاحتها في أي مكان ترد فيه، وليس كذلك. ثم نراه يطرح على نفسه سؤالاً بديهيًا، وهو لماذا يقولون: لفظ فصيح، ولا يقولون معنى فصيح؟ فيجيب على الشق الأول من السؤال بأن فصاحة اللفظ مأتية من دلالة المعنوية لا الوضعية (المعجمية)، بينما يغفل عن الشق الثاني، ويرى - رادًا على من رأى فصاحة الألفاظ في سيرها على مقاييس اللغة وقوانينها- أن هذا النوع من الفصاحة غير ذلك الذي يفيد قوة البيان، ويرى أن أقوى شبهة ترد على فصاحة المعنى، هي أنه يمكن التعبير عن المعنى الواحد بلفظين: أحدهما فصيح، والآخر ركيك، ويجيب عليه بأن دلالة اللفظ على معناه ليست هي دلالة نفس الصيغة على المعنى، بل دلالة معناها على معنى آخر، كما في الاستعارة والكناية والمجاز⁽⁷¹⁾.

7- ابن الأثير: يتبع أبا هلال وابن سنان في عدّ الفصاحة نعتًا للفظ لا المعنى، ويعلّل ذلك من وجهين: الأول في قوله بعد أن يذكر ألفاظًا مثل: (المؤتة) و(الديّة) و(البعاق): "لو كانت الفصاحة لأمر يرجع إلى المعنى، لكانت هذه الألفاظ في الدلالة عليه سواء: ليس منها حسن ومنها قبيح، ولما لم يكن كذلك، علمنا أنها تخصّ اللفظ دون المعنى. وليس لقايل ههنا أن يقول: لا لفظ إلا بمعنى، فكيف فصلت أنت بين اللفظ والمعنى؟ فيني لم أفصل بينهما، وإنما خصّصت اللفظ بصفة هي له، والمعنى يجيء فيه ضمناً وتبعاً. الوجه الثاني: أن وزن فاعل هو اسم فاعل من فَعَّل بفتح الفاء وضمّ العين، نحو كَرَّم فهو كريم، وشَرَّف فهو شريف، وطُفِّف فهو لطيف، وهذا مطّرد في بابه، وعلى هذا فإن اللفظ الفصيح هو اسم فاعل من فُصِّح فهو فصيح، واللفظ هو الفاعل للإبارة عن المعنى، فكانت الفصاحة مختصة به"⁽⁷²⁾. وفرّق بين البلاغة والفصاحة، وعلّله، فرأى أن البلاغة "لا تكون إلا في اللفظ والمعنى، بشرط التركيب، فإن اللفظة الواحدة لا يطلق عليها اسم البلاغة، ويطلق عليها اسم الفصاحة؛ إذ يوجد فيها الوصف المختصّ بالفصاحة وهو الحسن، وأما وصف البلاغة فلا يوجد فيها لخلوها من المعنى المفيد الذي ينتظم كلاً"⁽⁷³⁾. ويرى أن الفصاحة تكون صفة اللفظ مفرداً ومركباً، وذلك في كلامه حين بيّن أنه يحتاج في تأليف الكلمات "إلى ثلاثة أشياء: الأول منها: اختيار الألفاظ المفردة... الثاني: نظم كل كلمة مع أختها المشاكلة لها؛ لتلا يجيء الكلام قلماً نافراً عن مواضعه... الثالث: الغرض المقصود من ذلك الكلام على اختلاف أنواعه... فالأول والثاني من هذه الثلاثة المذكورة هما المراد بالفصاحة، والثالثة بجملتها هي المراد بالبلاغة"⁽⁷⁴⁾.

8- يحيى بن حمزة العلوي: يُعدّ أهمّ من تكلم على علاقة الفصاحة باللفظ والمعنى، فيجمع أربعة آراء حولها "أولها: أنها [أي الفصاحة] من عوارض الألفاظ مجردة لا باعتبار دلالتها على المعاني، وهذا هو الذي يشير إليه كلام ابن الأثير في كتابه (المثل السائر)، فإنه قال: إن الفصاحة مدركة بالسمع، وليس يُدرك بحاسة السمع إلا اللفظ، فلهذا كانت مقصورة عليه. وثانيها: أن الفصاحة من عوارض المعاني دون الألفاظ، وهذا هو الذي يرمز إليه ابن الخطيب الرازي في كتابه (نهایة الإيجاز)، فإنه زعم أن الفصاحة عبارة عن الدلالات المعنوية لا غير، من غير حاجة إلى اللفظ لا على جهة القصد، ولا على جهة التبعية. وثالثها: أن الفصاحة عبارة عن الألفاظ باعتبار دلالتها على مستيائها المعنوية... ورابعها: أن تكون الفصاحة مقولة على الأمرين جميعاً، فتكون مفيدة لهما جميعاً، فيكون الأمران جميعاً- أعني المعاني والألفاظ- من مستي قولنا فصاحة، وهذا المذهب يخالف المذهب

71 - فخر الدين الرازي: نهایة الإيجاز في دراية الإعجاز: 96 وما بعدها.

72 - ابن الأثير: المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر: 92/1.

73 - المصدر السابق: 94/1.

74 - نفسه: 164-163/1.

الثالث، فإن هؤلاء جعلوا اللفظ والمعنى من مدلول لفظ الفصاحة، والذين قبلهم جعلوا اللفظ هو مستى الفصاحة، لكن اعتبار المعنى على جهة الضمّ والتبعية لا غير، فهذا تقرير مذاهب العلماء في مدلول لفظ الفصاحة، وفائدة إطلاقه، والمختار عندنا تفصيل نشير إليه، وهو أن الفصاحة من عوارض الألفاظ، لكن ليس بالإضافة إلى مطلق الألفاظ فقط، ولكن بالإضافة إلى دلالتها على معانيها، فتكون الفصاحة عبارة عن الأمرين جميعاً، مطلق الألفاظ ودلالتها على ما تدلّ عليه من معانيها المفردة والمركبة، وهذا المذهب هو الذي حكاه ابن الخطيب عن بعض علماء البيان، ويدلّ على ما قلناه وجوه ثلاثة، أولها: قوله - صلى الله عليه وسلم -: «إن من البيان لسحراً»⁽⁷⁵⁾. والبيان هو الفصاحة؛ لأن البيان هو الظهور، وذلك لا يُستعمل إلا في الألفاظ، ولا بد من اعتبار دلالتها على معانيها؛ لأننا لو لم نعتبر ذلك لكانت الألفاظ ممّا يمجّتها السمع، وينبو عنها الطبع، فضلاً عن أن تكون سحراً، فإذاً لا بدّ من اعتبار الأمرين في كون الكلام فصيحاً، ومراده - عليه السلام - بقوله: (سحراً) يعني أنه يُجَيَّر العقول في حسنه ورونقه ودقّة معانيه، وعن هذا قال بعضهم: فصاحة المنطق سحر الألباب. وثانيها: أنهم يقولون في الوصف كلام فصيح، ومعنى بليغ، ولا يقولون معنى فصيح، فدلّ ذلك على أن الفصاحة من متعلّقات الألفاظ، وأن فصاحتها إنما كانت باعتبار ما دلّ عليه من حسن المعنى ورشاقته، وفي هذا دلالة ظاهرة على وجوب اعتبار الأمرين في فصيح الكلام كما قلناه. وثالثها: أنا نراه في أساليب كلامهم يفضّلون لفظة على لفظة، ويؤثرون كلمة على كلمة مع اتفاقهما في المعنى، وما ذك إلا لأن إحداها أفصح من الأخرى، فدلّ ذلك على أن تعلق الفصاحة إنما هو بالألفاظ العذبة، والكلم الطيبة، ألا ترى أنهم استحسّنوا لفظ الديمة، والمزنة، واستقبحوا لفظ البعاق، لما في المزنة والديمة من الرقة واللطافة، ولما في البعاق من الغلظ والبشاعة، وممّا أغرق في اللدّة والسلاسة قوله تعالى في وصف خروج القطر من السحاب ﴿فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ﴾ [النور: 43] فأين هذا من قول امرئ القيس في هذا المعنى [من الطويل]:

فألقي بصحراء العبيط بَعَاغَهُ [نزول اليماني ذي العياب المخوّل]

فانظر ما بين الودق والبعاع، فاختصاص الودق بالرقّة واللطافة عمّا تضمّنته البعاع من الغلظ والبشاعة دلالة ظاهرة على ما قلناه من أن الفصاحة راجعة إلى اللفظ لأجل دلالاته على معناه، فأما من زعم أن الفصاحة متعلّقة اللفظ لا غير فقد أبعد، فإن الألفاظ لا ذوق لها ولا يمكن الإصغاء إلى سماعها إلا لأجل دلالتها على معانيها، فأما إذا خلّت عن الدلالة عليها فلا وقع لها بحال، وغالب ظنّي أنه لا بدّ له من اعتبار المعنى، خلا أنه يكون ضمناً وتبعاً للألفاظ لا محالة، وأبعد من هذا من زعم أن متعلّقة الفصاحة في المعاني فقط، كما حكيتها عن ابن الخطيب، فإن المعاني إنما توصف بالبلاغة، فأما الفصاحة فإنها من صفات الألفاظ كما مرّ بيانه، وعلى الجملة فإن أراد أنه لا بدّ من اعتبار الأمرين جميعاً، اللفظ والمعنى، على أن إطلاق الفصاحة على أحدهما، ويكون الثاني تبعاً فالخلاف لفظي، وإن أراد أن إطلاق اسم الفصاحة إنما يكون على أحدهما على انفراده، فهو خطأ كما أسلفنا تقريره، فهذا ما أردنا ذكره فيما يخصّ كل واحد منهما⁽⁷⁶⁾.

لم يكن الكلام على الفصاحة بوصفها صفة للفظ أو المعنى بمنأى عن الخلاف، ولعلنا في الرجوع إلى ما كنّا قد أصلناه سابقاً من أنّ الفصاحة تحتل معني الوضوح والحسن معاً نصل إلى فهم سرّ ذلك الخلاف، ومن تمّ تبسط الأمر، فالفصاحة صفة للفظ باعتبار دلالتها على الحسن، وصفة للمعنى باعتبار دلالتها على الوضوح، ووجب أن نقف على علاقة

⁷⁵ - البخاري: الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وسننه وأيامه = صحيح البخاري، نج: محمد زهير بن ناصر الناصر، ط1 دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي) 1422هـ، رقم الحديث 5146.

⁷⁶ - ابن حمزة العلوي، يحيى: الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز: 128/1-132.

البلاغة بالحسن والوضوح، وامتيازها عن الفصاحة فيهما؛ فنقول: إن الحسن والوضوح في البلاغة يتأتیان من جهة التصوير لا التركيب.

خاتمة

إن حل الإشكال الذي تعرّض له مفهوم الفصاحة يتوقّف على تمييزات عديدة لم ينتبه لها أجدادنا القدماء حين حديثهم عن الفصاحة، وجب ههنا لفت الأنظار إليها، ولعلّ أهمّها عدم تمييزهم فصاحة القرآن من فصاحة الشعر من فصاحة النثر بأنواعه، فنظروا إلى الفصاحة نظرة شمولية، وهذا أوقعهم في خلاف كبير؛ من ذلك ما كان بين ابن سنان وابن الأثير حول الكلمة الطويلة، والكلمة الغريبة، كما رأينا أنّها، أمّا التمييز الثاني الذي غفل عنه أولئك فهو التفريق الواضح بين فصاحة الكلمات قبل دخولها في سياق الكلام، وبين فصاحتها في أثناءه، هذا غير علاقة كل منهما بالفهم وبالحسن، أو بفصاحة اللفظ من غير اشتراكه مع المعنى، وباشترائه معه، على أن من استشعر ذلك التفريق لم ينطلق منه في تحديد مفهوم الفصاحة، وتمييزه من البلاغة*. ولعل الخلط بين الفصاحة والبلاغة- كما تبيّن سابقاً- أتّ جهة تأليف الألفاظ باعتبار دلالتها على معانيها وباعتبار السياق، وهذا ما وقع فيه أرباب البلاغة جمعياً باستثناء الجاحظ حين أشار إلى سبك الكلام وتأليفه، ونشير إلى أن ابن سنان التفت إلى ذلك، لكنه لم يكن مدرّكاً لأبواب البلاغة، فطاله ذلك الخلط، ونشير أيضاً إلى أن فخر الدين الرازي ميّز دلالة الألفاظ الوضعية(المعجمية) من العقلية(المعنوية)، لكنه أرجع كل ذلك إلى الفصاحة بمعنى البلاغة؛ إذ رأى أن الفصاحة والبلاغة شيء واحد.

وثمة تمييز مهم، وهو أن الفرق بين الفصاحة والبلاغة في حال التنظير يختلف عنه عند التطبيق، فنظرياً البلاغة وصف للمعاني، في حين أنّ الفصاحة وصف للألفاظ، وحين نقرأ النصوص نجد أنّها تتداخلان؛ فبلاغة المعاني لا تتم بمعزل عن فصاحة الألفاظ، وفصاحة الألفاظ لا تنفصل عن معانيها ولا تنفك عن سياق العبارة ومعناها، وهكذا تدخلان معاً في لحمة واحدة، وهكذا نفهم كيف اختلط شأنهما على البلاغيين، كما أن التمييز الأهم ههنا هو ربط الفصاحة بدلالاتها على صفتي الحسن والوضوح، وتعلّق حالتها بين الأفراد والتركيب، وبين اللفظ والمعنى بتبنيك الصفتين؛ فالألفاظ إذا كانت واضحة مفهومة وحسنة غير ثقيلة على اللسان أو الأذان فهي فصيحة، وكذلك الشأن في التراكيب.

ورأينا أيضاً أنّ صفتي الوضوح والحسن تنطبقان على البلاغة كما تنطبقان على الفصاحة، غير أنّ انطباقهما على الفصاحة يكون في أصل التركيب، وهو أمر صوتي أو نحوي غالباً، في حين أنّ انطباقهما على البلاغة يكون في التصوير ومخالفة الأصل. ويبقى النقد الأبرز للبلاغيين هو في طريقة تناولهم المفهوم؛ إذ لا نجد في شواهدهم إلا ما فارق الفصاحة، في حين كان يُنظر منهم عكس ذلك.

مصادر البحث

- ابن الأثير، ضياء الدين: المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، صيدا- بيروت 1999م.
- امرؤ القيس: ديوان امرئ القيس، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعارف، القاهرة، الطبعة الخامسة، (د.ت).
- البخاري: الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله- صلى الله عليه وسلم- وسننه وأيامه= صحيح البخاري، تج: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة (مصورة عن السلطانية بإضافة ترقيم محمد فؤاد عبد الباقي)، الطبعة الأولى، 1422هـ.

* - فرّق ابن سنان بين فصاحة الكلمة المفردة، والمؤلّفة بما يحدّد شروط الفصاحة، لكنه تكلم في أثناء ذلك على وجود بلاغية فلم يفصل بين الفصاحة والبلاغة، ولعل ذلك راجع إلى كونه قد خصّ كتابه بالحديث عن الفصاحة، وأن أسس البلاغة لم تكن راسخة إذّاك، ولم يجمع شروط فصاحة اللفظة المفردة ولا المؤلّفة تحت مبدئي: الحسن؛ أي اعتبار المبنى وحده، والفهم؛ أي اعتبار المعنى أو المعنى مع المبنى. كما بيّنا أنّها، ونفس الكلام ينطبق على ابن الأثير.

- الجاحظ، أبو عثمان:
- البيان والتبيين، تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، (د.ت).
- الحيوان، تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، القاهرة، الطبعة الثانية، 1965م.
- الجرجاني، عبد القاهر: أسرار البلاغة، قرأه وعلق عليه: محمود محمد شاكر، مطبعة المدني، القاهرة - دار المدني، جدة 1992م.
- ابن جنّي، أبو الفتح عثمان: الخصائص، تحقيق: محمد علي النجار، دار الكتب الوطنية، مصر، الطبعة الثانية، 1952م.
- الرازي، فخر الدين: نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز، تحقيق ودراسة: بكري شيخ أمين، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة الأولى، 1985م.
- ابن رشيق القيرواني: العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده، حققه وفصله وعلق حواشيه: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار الجبل، بيروت- لبنان، الطبعة الخامسة، 1981م.
- الرمّاني، علي بن عيسى: النكت في إعجاز القرآن (ضمن ثلاث رسائل في إعجاز القرآن)، حققها وعلق عليها: محمد خلف الله، ومحمد زغلول سالم، دار المعارف، القاهرة، الطبعة الثالثة، 1968م.
- السكاكي: مفتاح العلوم، ضبطه وكتب هوامشه وعلق عليه: نعيم زرزور، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية، 1987م.
- ابن سنان الخفاجي: سر الفصاحة، صحّحه وعلق عليه: عبد المتعال الصعيدي، مكتبة ومطبعة محمد علي صبيح 1953م.
- ابن عبد ربه الأندلسي، أحمد بن محمد: العقد الفريد، تحقيق: مفيد محمد قميحة، دار الكتب العلمية، بيروت- لبنان، الطبعة الأولى، 1983م.
- العسكري، أبو هلال: كتاب الصناعتين: الكتابة والشعر، تحقيق: علي محمد البجاوي، ومحمد أبو الفضل إبراهيم، المكتبة العصرية، صيدا- بيروت، الطبعة الأولى، 2006م.
- قدامة بن جعفر: نقد الشعر، تحقيق وتعليق: محمد عبد المنعم خفاجي، الجزيرة للنشر والتوزيع، القاهرة، الطبعة الأولى، 2006م.
- الخطيب القرويني: الإيضاح في علوم البلاغة، شرح وتعليق وتنقيح: محمد عبد المنعم خفاجي، المكتبة الأزهرية للتراث، الطبعة الثالثة، 1993م.
- ابن حمزة الطوسي، يحيى: الطراز المتضمن لأسرار البلاغة وعلوم حقائق الإعجاز، قدم هذه الطبعة: إبراهيم الخولي، الهيئة العامة لقصور الثقافة، القاهرة 2009م، نسخة مصوّرة عن دار الكتب الخديوية 1914م.

Kaynakça

- El- Askerî Ebû Hîlal, *Kîtab 'ûl-Sîna'ateyn*. tah. Ali Muhammed Becavî. 1. Baskı, el-Mektebet'ül 'Asriyye. Seyda, Beyrût 2006.
- El-Bûharî, *Sahih'ûl-Bûharî*. tah. Muhammed Zûhayir B. Nasır. 1. Baskı, Dar Tok'ül-Necat. 1422 H.
- El-Cahîz Ebû Osman:
El-Bayan ve Et-Tebyin. tah. Ebdû's-Selam Muhammed Harun. 2. Baskı. Dar'ül-Fikir.
- El-Heyvan*. tah. Ebdû's-Selam Muhammed Harun. 2. Baskı. Matbaa't Mûstafe'l-Babî El-Halebî, Kahire 1965.
- El-Cûrcanî, Abdulkahîr, *Esrar'ul-Belağat*. tah. Mehmud Muhammed Şakir. Matbaa't'ül-Medeni. Kahire ve Dar'ül-Medeni. Cûdde 1992.

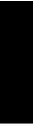
- El-Kazvinî, *El-Îzah fî Ulum'îl-Belağat*. tah. Muhammed Abdulmîn'm Hafacî, 3. Baskı. El-Mektabet'ül- Azhariyye Li-T-Tûras. 1993.
- Er-Razî Fehrû'd-Din, *Nihayet'ül-Îcaz fî Dîrayat'ül-Î'caz*. tah. Bakri Şeh Amin. Dar'ül-İlim lî'l-melaiin. 1. Baskı, Beyrût 1985.
- Er-Rummanî, Ali B. İsa, *El-Nûket fî Îcaz'ul Kur'an*, tah. Muhammed Halaf ve Muhammed Zeğlul Sallam, 3. Baskı, Dar'ul Mea'rif, Kahire 1968.
- Es-Sekkakî, *Miftah'ul-Ulum*, tah. Na'im Zerzur. 2. Baskı, Dar'ul-Kutub'ul-İlmiyye. Beyrût 1987.
- İbn Abîd Rabbu El-Endulûsî, *El-Îkd'ül-Ferid*. tah. Mûfid Muhammed Kûmeyhe. 1. Baskı, Dar'ul-Kutub'ul-İlmiyye. Beyrût 1983.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Fath, *el-Hesais*, tah. Muhammed Ali Neccar, 2. Baskı, Matbaa't'u Dar'ul-Kutub'ul-Vataniyye, Mısır 1952.
- İbn Hamze El-Elavî, *At-tîraz*. tah. İbrahim'ul-Kulî. El-Hai'at'ul- 'Ame-l'Kûsûr'û-s-Sakafet. Kahire 2009.
- İbn Reşik, *el-Ûmde fî Mahasîn'ul-Şiir*. tah. Muhammed Mûhi'd-Din Ebdû'l-Hemid. 5. Baskı, Dar'ul-Cil. Beyrût 1981.
- İbn Sînan El-Kafacî, *Sîr'ul-Fesahat*. tah. Ebdû'l-Mût'alu's-S'idi. Mektabet ve Matbaa't Muhammed Ali Sûbeyh, 1953.
- İbnu'l Esîr, *el-Meselu's-Sair fî Edebi'l-Katib ve-Şair*, tah. Ahmet el-Hûfî ve Bedevî Tibane, 2. Baskı, Dar'u Nahde'ti Mısır li-t-Tibaeti ve'n-Neşr'i ve't-Tevzî'i, Kahire.
- İmru'ül-Kays, *ed-Dîvan*. tah. Muhammed Ebû'l-Fdîl İbrahim. Dar'ul Mea'rif, Kahire.
- Kûdame İbn Ce'fer, *Neqd'ul-Şiir*. tah. Muhammed Abdulmîn'im Hafacî, 1. Baskı. El-Caziret lîn-Neşr'i vet-Tevzî'i, Kahire 2006.

Çeviri | Translation

Plansaziya Zimanî li Dîyasporayê Plansaziya Korpûs û ya Prestîjê ji bo Kurdî*

Nivîskar: Salih AKIN**

Wergera ji Ingilizî: Şehmuz KURT***

ABSTRACT

The socio-political situation of Kurdish in the Middle-East has been largely unfavourable for the development of a standard language and related prestige. This, in turn, led the members of the Kurdish diaspora in Europe countries to take charge of the issues of language policy and planning of their language without relying on governmental support. As examples of diasporic language planning achievements, I will describe and discuss two initiatives based in France and Sweden respectively. With their contributions they have been providing work that is normally carried out by language academics- i.e., institutions with state support. In the case of a people without a state, the tasks of standardising and promoting a language is even more complex. My paper will provide some insight into this huge enterprise.

KURTE

Rewşa civakî û siyasî ya zimanê kurdî di Rojhilata Navîn de rê li ber pêşvebirina zimanekî standard û pêkhatina prestîja zimanî digire. Ev rewşa taybet li welatên Ewropayê berê endamên dîyasporaya kurdan da pîrgirêkên siyasî û plansaziya zimanê xwe. Wek nimûneya plansaziya zimanî ya li dîyasporayê, ez ê mînakê du komxebatan teswîr û nîqaş bikim ku li Fransayê û Swêdê pêk hatine. Kiryarên herdu komxebatan bi encamên xwe ve dişibin kiryarên ku bi normalî ji aliya akademîyan, bi gotineke din, ji aliya dezgehên dewletê ve tên birêvebirin. Di rewşa miletekî bê dewlet de, standardkirin û pêşvebirina zimanî karekî pîr zehmet e. Meqaleyê min dê van xebatên bêhempa vekole.

Destpêk

Kurdî ji malbata zimanên Hînd-Ewropî ye û dikeve nava koma zimanên Îranî ku ji gelek zimanên modern ên wekî farisî, belûcî, tacîkî û osetî pêk tê. Zimanê kurdî li çar dewletan –Îraq, Sûriye, Îran û Tirkiye- ji aliyê 35 mîlyon kesan ve tê axaftin.

Li van hemû dewletan, rewşa siyasî ya kurdan gelek xirab e ji bo geşedena zimanê(n) kurdî yê(n) standart. Tenê li herêma Kurdîstana Îraqê, van salên dawiyê kurdî statûyeke zimanê fermî bi dest xist- anku bi qebûlkirina makezagoneke nû li Cotmeha 2005an; kurdî êdî bûye zimanê perwerde,

bazirganî û rêveberiyê.¹ Kurd li Sûriyeyê tenê ji sala 2012an pê ve tevî pergala perwerdeyê bûne, piştî kurdan li bakur-rojhilatê Sûriyeyê desthilatdariya axa xwe wergirtin. Lê li Îranê kurdî hêj jî ji her cûre statûya siyasî û sazûmanî bêpar e; kurdî ne li dibistanên dewletê ne jî li yên taybet nayê hînkirin.² Li Tirkîyeyê, rewş piçekê tevlîhevtir e ku em ê paşî li ser rawestin. Bi kurtasî, kenarîbûn û nebûna dezgehên neteweyî bûne sedem ku kurdî awayekî pir-zaravayî pêk bîne; zaravayên sereke jî Kurmancî, Soranî, Goranî û Kirmanckî (anku Zazakî) ne.

Li van hemû dewletên ku li jor behsa wan hate kirin, di peywendên cuda cuda yên pişaftin û qedexeya zimanî de, berdehamiya zimanî û standardizasyon, bi kurtasî pirsgerêka plansaziya zimanî ji bo kurdî ji her tiştî girîngtir bûye. Lewma plansaziya zimanî piştevaniya rewşenbîr, lêkolîner, nivîskar û rojnamevanan wergirt ku piraniya wan hatibûne nefîkirin û li welatên rojavayê Ewrûpayê, Emrîkayê û Qanadayê dîyaspora ava kiribûn. Li nefiyê hejmareke komxebatan hatin avakirin da ku plansaziya zimanî bête nîqaşkirin û destpêkirin. Jixwe hema ew plansaziyên zimanî yên dîyasporayî ne ku di vê xebata min de dê bêne pêşkêşkirin û nirxandin.

Ez dê ewil *dabeşkirina zimanî* (linguistic classification) û *rewşa sosyolengûistîk* (sociolinguistic situation) ya kurdî bi ser mînakên Kurmancî û Kirmanckî/Zazakî re pêşkêş bikim. Paşî ez dê nêrîneke giştgir bidim li ser *plansaziya giştî ya zimanî* (language planning on general) û du aliyên wê yên girîng; *plansaziya korpûs* (corpus) û *plansaziya prestîjê* (prestige). Ez dê bi xebatên du komxebatên bingehdîyasporayî nêzîkî mijarê bibim: *Semînera Kurmancî û Grûba Xebatê ya Vateyî*. Herdu jî ji wan kêma hewldanan in (heke bi tenê nebin) ku bêyî piştgiriya hikûmetî barê standartkirina zimanî wergirtine ser milên xwe. Ev yeke rê dide van pirsan: Xebatên plansaziya zimanî li dîyasporayê bêyî piştgiriya hikûmetî çawa tên birêvebirin? Stratejiyên bingehîn ên van herdu komxebatan çi ne? Encamên van xebatan li Kurdistanê û dinyayê çawa tên belavkirin. Bandorên van xebatan çi ne li ser pêşveçûnên di yên kurdî û herwiha li ser axêverên vî zimanî? Analîzên min dê li ser weşan û materyalên edîtorî û online yên herdu komxebatan û herwiha li ser stratejiyên belavkirina van xebatan ava bibin.

Dabeşkirina Zimanî Kurmancî û Kirmanckî

Kurmancî zaraveyeke kurdî ye û ji koma zimanên bakur-rojavayê Îranê ye. Ew li rojhilat û başur-rojhilatê Tirkîyê, û herwiha li bakur-rojavayê Sûriyê û Ermenîstanê tê axaftin. Dîsa ji aliye kurdên bakurê Îraqê û rojavayê Îranê jî tê

* Akın, S. "Language Planning in the Diaspora: Corpus and Prestige Planning for Kurdish" Wiener Jahrbuch für Kurdische Studien 2017/5 –Sprache-Migration und seine Diaspora amd. Katharine Brizic û yên di.(Cih?)- (Weşanxane?)rr.159-175.

** Dr., Zanîngeha Rouenê, Fransa

*** Lêkolîner, Zanîngeha Mardîn Artukluyê

¹ Hirorî 2005.

² Hassanpour 1992.

axaftin. Zaravaya Kurmancî bi erdnigariya xwe ya berfireh û hejmara axêverên xwe ve li hemû parçeyên Kurdistanê tê axaftin.

Kirmanckî/Zazakî jî ji koma zimanên bakur-rojavayê Îranê ye.³ Li gorî Malmîsanij⁴, Kirmanckî li danzde bajarên rojhilat û başûr-rojhilatê Tirkîyê tê axaftin, bi taybetî li Bîngol, Dêrsim, Dîyabekir, Elezîz. Hejmara axêveran ji milyonekê heta du milyon kesan in.

Pirsgirêka zimanî ya derbarê nêzîkiya *Kurmancî* û *Kirmanckî/Zazakî* di heman demê de pirsgirêkeke tevlihev a siyasî, çandî û nasnameyî ye. Li gorî hin lêkolîneran, *Kirmanckî/Zazakî* zimanekî cuda ye û *Kurmanc* cuda ne ji kurdan.⁵ Wek nîşanker, piştevanên vê tezê ji bo Kirmancan peyva *Zaza* bi kar tînin, û ji zimanê Kirmanckî re jî dibêjin *Zazakî*. Bi giştî li gorî vê tezê *Kurmanc/Zaza* di eslê xwe de ji Xoresana Îranê hatine û li Rojhilat û Başûr-rojhilatê Tirkîyeyê bi cih bûne. Digel peyvdanka hevbeş a *Kurmancî* û *Kirmanckî/Zazakîyê*, li gorî vê tezê cudahiya rêzimanî û fonolojîk *Kirmanckî/Zazakîyê* dikin zimanekî serbixwe.⁶

Lê bele li gorî lêkolînerên dî, *Kurmancî* û *Kirmanckî/Zazakî* herdu jî zaravayên heman zimanî, anku kurdî ne. Bo mînak Komxebata *Kirmanckî/Zazakî* ya navborî *Kirmanckî/Zazakîyê* wek zaravayekî kurdî dihesibîne. Li gorî piştevanên vê teze peyva *Zazakî* naveke ku ji derve hatiye danandin; berevajiyê wê *Kurmanc* bixwe li şûna *Zazakî*, navê *Kirmanckî*⁷ bi kar tînin. Ev nav bixwe jî têkiliyeke nêzîk nîşan dide di navbera *Kurmancî* û *Kirmanckî* de. Wêdetir, gelek *Kurmanc* xwe wekî Kurd pênase dikin û wek encama avakirina nasname û aîdiyetê ew di nav tevgera Kurdî de cih digirin ên ku mafên zimanî û mafên dî diparêzin. Lewma digel aliyên zimanî û ji wan cudatir, guncavtir e ku mirov *Kirmanckî/Zazakîyê* wek zaravayekî kurdî bihesibîne.⁸

Rewşa Sosyolenguîstîk a *Kurmancî* û *Kirmanckî*

Kurmancî û *Kirmanckî* herdu jî herî zêde li nav sînorên Tirkîyeyê tên axaftin. Lê belê, siyasatên piştaftin û qedexeyê yên ku ji sala 1923an, anku ji damezirandina Dewleta Tirkî pê ve hatine sepandin, ziyaneke mezin dayîne van zaravayan di geşedan û bikaranîn û mekanîzmayên derbasbûna navber nîşan de. Gelek li cih e ku mirov li vê derê behsa mînakên hewldanên *qirkirina zimanî* (linguistic ethnocide) û *glattophagia* bike.⁹ Amrazên fermî, siyasî, aborî, zimannasî û civakî hatine bikaranîn da ku kurdîyê dûr bixin ji çarçoveyên civakî-çandî û siyasî yên

³ Blau 1989; Paul 1998.

⁴ Malmîsanij 1996:3-4.

⁵ Kaya 2010; Keskin 2010.

⁶ Selcan 2001.

⁷ An jî li gorî herêmê *Kirmançî*, *Kirdkî*, *Kirdice*, *Dimilkî* û *Dimilî* jî tên bikaranîn; bnr. Lezgin 2009, Malmîsanij 1996.

⁸ Ji vir pêda ez dê peyva *Kirmanckî* bi kar bînim ji bo *Zazakî*, *Kirdkî*, *Dimilkî* wek ku ji aliye Komxebata *Kirmanckî/Zazakî* di Rastnûştîşa *Kirmanckî* (*Rastnivîsa Kirmanckî*) 2009: 18 de hatiye pêşniyazkirin.

⁹ Calvet 1988.

geşedana navxweyî û derveyî, ragihandina neteweyî û navneteweyî û herwiha bikaranîna rojane.

Tirkiyeyê ji salên destpêka 2000î pê ve di pêvajoya tevlibûna Yekîtiya Ewrûpayê (YE) de siyaseta tepiskar a zimanî sist kiriye. Qedexeya axaftina bi kurdî rakir, sala 2004an destûr da hînkirina taybet a Kurmancî û Kirmanckî û di Kanûna Paşî ya sala 2009an de bi navê TRT-6, qenaleke televîzyonê ya dewletî vekir ji bo weşana bi Kurmancî û Kirmanckî. Wêdetir, ji sala 2012an pê ve bi rêya projeyê ceribînê¹⁰ hînkirina Kurmancî û Kirmanckî di pergela perwerdeya dewletî de eleqeyê zêde pêk anî ji bo hînbûna van zaravayan, lê bele ew tecrûbe gelek sînordar e: Xwendekar hefteyê tenê du saetan darsa kurdî dibinin, mamoste bêperwerde ne û materyalên hînkirinê jî têrê nakin.¹¹ Bi kurdî wisa dîyar e ku hikûmata tirkî naxwaze kurdî li dibistanan bê hînkirin. Dema daxwaza perwerdeya bi zimanê kurdî jê tete kirin, Alîkarê Serokwezîrî Bülent Arınç di sala 2012an de wiha got “Nabe ku perwerdeya bi kurdî hebe, ji ber ku kurdî ne zimanî şaristaniyê ye”.¹² Diyar ev peywenda dilnexwaz armanc dike rê li ber derbasbûna navbernîfşî ya Kurmancî û Kirmanckî bigire û zindîbûna zimanî kêmbike.¹³

Ji havîna 2015an pê ve, hikûmeta tirkî siyaseta xwe ya piralî bi dawî anîye û li Kurdistanê vegeeriyaye siyaseta xwe ya tepisandinê. Hewldana darbeya leşkerî ya 15 Tîrmeha 2016an rewşa mafên mirovan hêj xirabtir kirine. Paqijîya mezin¹⁴ a berdewam bandorê li hemû aliyên civakê dike û dibe xetereyê mezin ji bo demokrasiya li welatî. Hemû geşedanên erênî yên ku sala 2001an pêk hatine, hatin rawestandî. Gelek profesor û lêkolînerên qada perwerdeya mamosteyên zimanê kurdî ji wan zaningehan hatine avêtin ku navendên herî girîng in di perwerdeya mamosteyên zimanên kurdî de.

Wek ku li jorî jî hatî behskirin: Ev peywenda qedexeya derbasbûna zimanî ji nîfşekî bo nîfşekî dî û nebûna perwerdeya bi zimanê kurdî li Tirkiyeyê, pîrsgirêka perwerdeya zimanî û plansaziya zimanî hêj girîngtir dike ji bo dîyasporaya kurdî ya li Ewrûpayê.

Plansaziya Zimanî: Nêrîneke Giştî

Siyaseta zimanî (language policy) û *plansaziya zimanî* (language planning) derbarê bikaranîn û statûya zimanî de du xebatên têkildar îfade dikin ku gelek caran li şûna hev tene bikaranîn.

Mirov dikare *siyaseta zimanî* wekî “komeke tercîhên hişmend ên derbarê têkiliyên ziman(an) û jiyana civakî de”¹⁵ pênase bike. Lewma ev têgeh

¹⁰ Bnr. Derince, di vê Hejmarê de.

¹¹ Akın û Araz 2014.

¹² CNN Turk, 07 Sibat 2012.

¹³ Çağlayan 2014.

¹⁴ Marcou 2016.

¹⁵ Calvet 1996:154-155.

armancên giştîtir ên zimannasî, siyasî û civakî yên bingeha pêvajoya plansaziya zimanî îfade dike. Raweya siyaseta zimanî, îdeolojî û têkiliyên hêzî yên civata axêver dihewîne. Nêrînên berê– bo mînak ya Haugen- kurteya siyaseta zimanî wisa dide;

[...]xebata amadekirina rastnivîs, rêziman û ferhengên pîvanî ji bo rêberiya nivîskar û axêverên ji civateke axêver a ne-homojen.¹⁶

Armanca vê zehmetkêşiya aşkere ya bikaranîna zimanî ew e ku bandorê bike li ser erk, şêwaz, wergirtin û bikaranîna ziman û zaravayên zimanê civateke axêver.

Plansaziya Zimanî, berevajiyê vê yekê sepandina pratîkî ya siyaseteke zimanî ye. Ew bi piranî ji xebatên fermî yên dewletî yên derbarê hîlbijartin û pêşvebirina ziman(ên) yekgirtî yên rêveberiyê pêk tê. Plansaziya zimanî hewldanên hevgirtî yên kesayet, kom an jî saziyan in ji bo bandora li ser bikaranîn û/an jî pêşvebirina zimanî. Derbarê qonax, amraz û aliyên plansaziya zimanî çend modelên cuda derketine meydanê. Modela Haugen a klasîk ji bo plansaziya zimanî ji çar qonaxan pêk tê: *Hilbijartina zimanî* [language selection] (avakirina siyaseteke zimanî), *kodkirin* [codification] (avakirina ziman û edebiyateke standart, *lêhûrbûn* [elaboration] (pêşveçûna erkî ya berdewam a zimanekî), û *sepandin* [implementation] (pêkanîn û piştevaniya her sê qonaxên di).¹⁷ Çarçoveya Hornberger¹⁸ ya têkûzdar piçekê cudatir e û qonaxeke di li ser plansaziya zimanî zêde dike, *plansaziya zimanwergertinê* (hînbûna zimanî), ev yeke bi rêzê ve li ser *plansaziya statûyê* (anku bikaranîna zimanî) û *plansaziya korpûsê* (anku xebata li ser pergala zimanî) ava dibe. Baldauf jî qonaxeke di li ser zêde dike ku derbarê prestîja zimanî û plansaziya îmajê ye¹⁹; bi kurtasî, kategoriye wî ev in: *Plansaziya statûyê* (derbarê civakê), *plansaziya korpûsê* (derbarê zimanî bi xwe), *plansaziya zimanî di perwerdeyê de* (derbarê zimanwergirtinê), û *plansaziya prestîj û îmajê* (derbarê îmajê).

Binbeşên li jêrî dê herdu girîngtirîn aliyên plansaziya zimanî, anku *plansaziya korpûs* û *plansaziya prestîjê* bide nasîn.

Plansaziya Korpûsê wek Plansazi Zimanî

Plansaziya korpûsê pêvajoya bandorkirinê ye li ser şêwaza zimanî²⁰ û rêvebirina guherînan li ser awayê zimanî ye. Berfirehkirina bêjeyan, hêskirina qeydên zimanî, nûkirina rastnivîs û bilêvkirinê û çêkirina materyalên zimanî wek ferheng, lîsteyên bêjeyan hwd. bi piranî guherînan pêk tînin. Plansaziya korpûsê

¹⁶ Haugen 1959 vgz.Hornberger 2006.

¹⁷ Kendall 2000:2014.

¹⁸ Hornberger 2006.

¹⁹ Baldauf 2005.

²⁰ Hornberger 2006.

bi aliyên zimanî –anku yên navxweyî- ve girêdayî ye û ji du qonaxan pêk tê: *Kodkirin û lêhûrbûn*.

Kodkirin sepandina awayekî nivîskî ye li ser standarda hîlbijartî. Berhema sereke ya vê qonaxê bilêvkirin, rêziman, ferhengên pîvanî ne. Kodkirina bixwe jî li ser sê jêre-qonaxan ava dibe: *Nivîsekirin* [graphisation] (hîlbijartin û pêşvebirina pergaleke nivîsînê), *rêzimanîkirin* [grammatication] (biryara li ser rêzik/pîvanên rêzimanê), *bêjebarkirin* [lexicalisation] (hîlbijartin û pênasekirina lodeke guncav a bêjeyan).

Lêhûrbûn termînolojî û geşedana stîlî a zimanekî kodkirî ye da ku ew ziman daxwazên ragihandinê yên jiyana modern û teknolojiyê bi cih bîne. Qada wê ya bîngêhîn hîlberîn û belavkirina têgehên nû ye. Lêhûrbûn di serî de ji xebatên barkirina hêmanên nû yên bêjeyî li ser zimanekî û berfirehkirina wateya bêjeyên heyî ye, da ku ew bikare daxwaza qadên nû yên bikaranîn û teknolojiyên nû bi cih bîne. Lêhûrbûn bi giştî li ser du kategoriyan dabeş dibe: *Nûkirina têgehî* (terminological modernisation) û *geşedena stîlî* (stylistic development). Geşedanên bêjeyî yên wekî lêhûrbûna têgehên taybet ji bo rêjeyeke berfireh a peywendan, nûkirina têgehî pêk tînin. Armanca geşedanên stîlî jî hîlberîna civîn û çavkaniyên stîlî ye ji bo qeydên taybet ên zimanekî.²¹

Plansaziya Prestîjê wek Plansaziya Zimanî

Haarmann *plansaziya prestîjê* wek aliyekî plansaziya zimanî dibîne ku xebatên plansaziya statû û korpûsê pêk anîbin.²² Plansaziya prestîjê lê digere da bandorê li ser helwestan bike ku digel qebûla axêver û ne-axêveran, îmaj û bikaranîna zimanekî pêşve bibe. Li gorî Haarmann plansaziya prestîjê di serî de girêdayî saziyên dewletî û komên xebatê ne, lê bi wan ve sînordar nîne. Axêver û çapemenî jî dikarin bibin lehengên pêşvebirina zimanî. Dibe ku pêşvebirina zimanî bi gelek awayan be (pirtûkçe, ferheng, anîklopedî û hwd.) û li gelek astan pêk bê (ji asta dewletî bigire heta asta axêveran), lê belê wisa dîyar e ku gotar (discourse) bixwe jî xwedî rolekî biryarkar e. Plansaziya prestîj û îmajê pêwîstî bi plansaziya bîngêhîn heye ku qanîhkirin lê gelek bandordar e; îqna bixwe jî pêwîstî bi lêhûrbûn û stratejiyên gotarî heye. Gotar –axaftinên siyasî û gotara medyayî- dikarin temsil û darazan ji qadên di derbasî zimanî bikin, bi vî awayî dikarin ji bo bikaranîna zimanekî taybet li ber axêveran rêyan vekin an jî bigirin.

Bi kurt û kurmancî, plansaziya korpûs û prestîjê bi du aliyên plansaziya zimanî yên ji hev cuda lê bi hev re têkildar in. Heke prestîja zimanekî ya nîzm be, ne mimkun e ku plansaziya zimanî (anku peyvên nû, endîşeyên stîlî û hwd.) bandorê li ser axêveran bike. Her çî plansaziya korpûsê ye, dibe ku ew ji bo bikaranîna zimanekî rêveker û rêhêsankar be û di dawiyê de îmajêke nû bide zimanekî û axêverên wî.

²¹ Kaplan û Baldauf 1997.

²² Haarmann 1990.

Plansaziya Zimanê kurdî: Du Komxebatên li Dîyasporayê

Herçend kurd pitir li “welatên xwe” Tirkîye, Îran, Sûriye û Îraqê niştecih bin jî, xebatên plansaziya zimanê kurdî ewil li dîyasporayên Ewrûpayê dest pê kirin.

Peydabûna dîyasporayekê li Ewrûpayê diçe heta salên 1960î, dema hejmareke maqûl a kurdên ji Tirkîyeyê gehiştine Elmanya, dewletên Benelux, Awûstûrya, Swîsre û Fransayê. Ew para pitir di Çarçoveya Piralî ya Koça Xebatê –ILO- (Multilateral Framework on Labour Migration) de wek xebatkarên koçer hatin.²³ Helbet geşedanên siyasî xwezaya van koçan veguherand. Piştî Şoreşa Îslamî ya 1979an li Îranê, Darbeyê Leşkerî yê 1980an li Tirkîyeyê, şerê domdirêj û xwînêjê li Îran û Îraqê, û sefera qirkirina kurdên li Îraqê (*Helebçe*) pêlên mezin ên penaberên siyasî yên kurd gehiştin Ewrûpa û Emrîkaya Bakur. Li gor texmînên Enstîtûya Kurdî ya Parisê,²⁴ herî kêm 1.5 mîlyon kesên ji dîyasporaya kurdan li ser parzemîna Ewrûpayê hene û herî zêde li Elmanya, Fransa, Holanda, Awûstûrya û Brîtanya Mezin dimînin. Ji sala 2011an pêve şerê navxweyî yê Sûriyeyê û ji sala 2015an pêve geşedanên siyasî yên nû li Tirkîyeyê, koça berdewam a ber bi Ewrûpayê ve dîsa zêde kirine.

Peydabûna dîyasporayê²⁵ ji nêz ve, ewil girêdayî civateke xwedî îddîa û hişmendiya nasnameyêke “etnîk” an jî neteweyî ye; ya duyem girêdayî peydabûna saziyên fikrî û çandî yên civakî ye; ya sêyem jî bi gelek awayên rast û xeyalî ve girêdayî têkiliyên navneteweyî yên civakî ye digel xak an jî welatê bingehîn.²⁶ Çi bi awayê torên civatî, komên xebatê, an jî awayên di yên tevgerînê bin, ev hersê şert bi awayekî aşkere li civatên kurd ên li Ewrûpayê tên. Bo mînak pîrozkirina Newrozê, bêguman yek ji demên herî balkêş ên van tevgeran in. Wan trawmayên giştî yên wekî komkûjîya *Helebçeyê*, Îraq (1988) û berxwedanên giştî yên wekî parastina *Kobanê*, Sûriya (2014) ya li hember êrişên DAÎŞê ava kirin. Di ser da endamên dîyasporayê bi mayînen kêm zêde berdewam ve têkiliyên nêzik danandin di gel welatê bingehîn.

Ji nava potansiyelên dîyasporayekê ya herî bandordar ew e ku ew dikare bibe çavkaniya geşedanên zimanî û edebî. Wek ku Scalbert-Yucel ji bo dîyasporaya kurd a li Swêdê nişan dide, dibe ku edebiyat ji nava koçberan derkeve- di mînaka Kurmancî de: Rewşenbîr, rojnamevan, nivîskar û mamosteyên ji darbeya leşkerî ya 1980an reviyayî, bi kurdî pirtûk, roman nivîsin û hinek rojname derxistin.²⁷

Du saziyên hevçerx, Komxebata Kurmacî ya bi navê *Semînera Kurmancî* û Komxebata Kirmancî ya bi navê *Grûba Xebatê ya Vateyî* nûnerên herî bandordar ên plansaziya zimanê kurdî ya li dîyasporayê ne. Herdu hewildan jî ilhama xwe ji birayên Bedirxanî, Celadet û Kamûran digirin, wan jî Kurmancî li

²³ ILO 2016.

²⁴ Enstîtûya Kurdî ya Parisê 2017a.

²⁵ Ji bo nîqaş û pênasêyên kûr ên têgeha dîyasporayê bnr. Sheffer 1993; Bruneau 2004.

²⁶ Bruneau 2004: 23-24.

²⁷ 2006.

koçberiyê, di salên 1930î 1940î de li Sûriye û Lûbnanê nûjen kiribû. Serkeftina herî bilind a birayên Bedirxanî latînzekirina elfabeya kurdî bû di sala 1932an de, û berbelavkirina wê elfabeya nû bi rêya kovara *Hawarê*. Ew yekemîn plansaziya zimanî ya dîyasporayî bû ku ji salên salên 1930î 1940î pê ve bû ajo û model bo çalakîyên komxebatên Kurmancî û Kirmanckî.

Komxebata Kurmacî ya bi navê *Semînera Kurmancî* li Parîsa Fransayê ye û girêdayî Enstîtûya Kurdî ya Parîsê ye ku li sala 1983an hatiye avakirin. Enstîtûya Kurdî ya Parîsê saziyeke çandî ye ku bûye sitargeha rewşenbîr û hunermendên kurd digel pisporên Rojavayî yên xebatên kurdî. Armancên vê enstîtûyê ev in: Berdewamkirina zanîna kurdî û dîroka wê li nav civata kurd; alîkarî ji bo entegrasyona koçberên kurd digel welatên wan ên Ewrûpî; û pêşvebirina zanîna civakî derbarê kurdî, rewşa wê ya sosyopolîtîk û axêverên wê. Piştî deh salên xabata wek saziyeke bê-qezenca maddî, bi qirareke ku ji aliye Serokwezîrê Frensi ve di 2yî Adara 1993yan de hatiye îmzekirin Enstîtûya Kurdî ya Parîsê wek saziyeke wisa hat nasîn ku ji bo berjewendiyên civakê dixebite.²⁸

Her çî Komxebata Kirmanckî ya bi navê *Grûba Xebatê ya Vateyî* ye, ew ji aliye komeke lêkolîner, zimannas û nivîskarên Kirmanckî-axêv ve – bi navkirina *Lezgîn*²⁹ ve “îdealîstên xwebexş”- sala 1996an li Stokholma Swêdê hate avakirin.

Berê xebatên herdu komxebatan jî li nava dîyasporaya kurdî ya li Ewrûpayê dihatine birêvebirin. Digel pêvajoya demokratîkbûna li Tirkiyeyê û mizakereyên têtetina Yekîtiya Ewrûpayê, lêkolînerên ku li Tirkiyeyê diman jî bûne endamên herdu komxebatan, paşî jî hinek civînên komxebatan li Tirkiyeyê jî hatine lidarxistin.

Piraniya endamên herdu komxebatan li Swêdê dijîn, jixwe ew welat bûye warê pitirîya rewşenbîrên kurd ên ku piştî darbeya leşkerî ya 1980an jî Tirkiyê bi darê zorê hatine koçberkirin. Şanzde endamên *Semînera Kurmancî* hene, lê Komxebata Kirmanckî xwedî çarde endaman e. Ji her çar parçeyên Kurdistanê mamoste, rojnamevan, nivîskar (Mehmet Uzun jî endamekî berê bû) û xebatkarên zimanî wek endam di nava komxebatan de cih digirin. Hemû endam herî kêr sê-zimanî an jî çar-zimanî ne û ji hemiyê girîngtir xwedî zanîn û axaftineke baş a Kurmancî û Kirmanckî ne.

Endamên komxebatan nayêne hilbijartin û girêdayî çî saziyên neteweyî nînin. Piraniya endamên herdu komxebatan berî koçberiya xwe çalakvanên siyasî bûn û tevî çalakîyên nasîna ziman û çanda kurdî bûbûn. Çalakîyên wan ên siyasî yên li welatên wan ên eslî veguherîne çalakîyên dîyasporayî ji bo parastina zimanî. Meşrûbûn û otorîteya endamên komxebatan digel gelek tiştên di ji tecrûbeyên wan ên bere, yên li welatên eslî tîn.

²⁸ Enstîtûya Kurdî ya Parîsê

²⁹ Lezgîn 2009.

Herdu komxebat salê du caran civînên yek-hefteyî yên dirêj li dar dixin. Di her civînê de endam, encamên xebatên xwe yên li ser mijarekê peşkeş dikin ku berê ji aliye wan ve hatiye diyarkirin. Piştî pêşkeşî û nîqaşan, xebat têne çapkirin. Endamên komxebatan wek xwebexş dixebitin û ji bo tevkariyên xwe çî alîkariyên maddî wernagirin. Ew salê du hefteyan ji betlaneya xwe vediqetînin ji bo tevlîbûna komxebatan.

Civîna ewil a Komxebata Kurmancî sala 1987an li Katalonyayê, bi piştgiriya Hikûmeta Katalonyayê hate lidarxistin. Komxebata Kirmanckî jî civîna xwe ya ewil sala 1996an li Stokholmê li dar xist.

Digel pêvajoya azadiyê ya salên 2000î li Tirkiyeyê, endamên herdu komxebatan bi awayekî rêkûpêk hatûçûne Tirkiyeyê û rê li ber civînên li Tirkiyeyê vebû (bo mînak civîna 53yem a Komxebata Kurmancî, Hezîrana 2014an li bajarê Cizîrê yê dîrokî û çandî hat lidarxistin). Komxebata Kirmanckî jî sala 2003an pêve civînên xwe bi taybetî li Tirkiyeyê li dar dixe (bo mînak civîna 25em, sala 2014an li Bîngolê hate lidarxistin). Wêdetir, şaredariyên kurdan ên li Tirkiyeyê jî mêvandariya civînên van herdu komxebatan kirin, bo mînak şaredariyên Dêrsîm, Bazîd, Mêrdîn û Diyarbekirê.

Di gel civînên li dewletên Ewrûpayê û li Tirkiyê, Komxebata Kurmancî jî aliye Hikûmeta Herêmî ya Kurdistanê jî salên 2002, 2007, 2016 û 2017an hate mêvankirin. Navneteweyîbûna civînan alîkariya saziyî jî bi xwe re tîne û digel wê jî meşrûbûnê zêdetir dike ji bo çalakiyên komxebatan û endamên wan ên siyaseta zimanî û plansaziya zimanî.

Armancên herdu komxebatan ên ku li jorî hatine behskirin gelek in, lê li dora danasîn û pêşvebirina kurdî kom dibin. *Pêşgotina* bîst hejmarên ewil ên *Kovara Kurmancî* wisa behsê xebatên Komxebata Kurmancî dike:

Kurmancî ku zimanê rojane yê hejmareke mezin a kurdan e, digel Dîyasporaya Kurdî ya li Ewrûpayê û li Tirkiyeyê hatiye qedexekirin û li Sûriye, Îran û Îraqê ji pergela perwerdeyê hatiye derxistin, di dawîya sedsala 20an de, pêwîstî bi hewldanên sabît kirina gencîneya bêjeyan (thesaurus), standart kirina bilêvkirin û rêzimanê, venûkirina bêjeyan da ku bikare ihtiyacên axêverên xwe îfade bike di hemî qadên jîyanê de, lê bi taybetî di medya û perwerdeyê de. Ev peywireke gelek giran e ku ji bo miletekî dewletdar, di rewşên asayî de ji aliye akademyekê bê bicihanîn. Lê di mînaka taybet a kurdan de ku demeke dirêj e ji dewletê bêpar in, peywireke wihareng, incax li Dîyasporayê, li Ewrûpaya demokratîk dikare bê bicihanîn.³⁰

Niha jî em ê cih bidin daxuyaniyeke din ku ji aliye Komxebatan Kirmanckî ve di *Pêşgotina Ferhengê Kirmanckî/Zazakî – Tirkî* de hatiye bicihkirin:

³⁰ APEC Förlag 1999:II.

Kirmanckî gelek kê m hatiye nivîsîn û di zimanê nivîskî de zêde pêş ve neçûye. Herçend di van salên dawî de hejmareke nivîskarên vî zaravayî derketibin jî, ew bi Kirmanckîya herêma xwe dinivîsin, heta hin caran bi devoka gundê xwe. Zimanê edebî hewceyî bikaranîna awayên berbelav û pêvajoyeke standartkirinê ye. Tenê karen micid û domdirêj dikarin xwe bigehînin vê armancê.³¹

Ev armancên giştî di pratîkê de çawa hatine bidestxistin? Van her du komxebatan gelek xebat bi encam anîne, lê tenê listeyeke bijare dikare li vê derê bê peşkeşkirin.

Plansaziya Zimanê Kurdî: Plansaziya Korpûsê

Derbarê plansaziya korpûsêya Kurmancî û Kirmanckî de xebatên wan komxebatan xwedî sê qadên bingehîn in: *Hilbijartin* (collection), *berhevkirin* (compilation) û *arşivkirina bêjeyan; venûkirina bêjedankê* (modernisation of lexicon); û *yekkirina rastnivîs û termînolojiyê*.

Armanca *hilbijartin*, *berhevkirin* û *arşivkirina bêjeyan* avakirina gencîneyeke bêjeyan û çêkirina ferhengên giştî yê mijarî ne. Hem Komxebata Kurmancî hem jî ya Kirmanckî ewil li ser çavkaniyên nivîskî yê bêjeyan rawestan û ji metnên dirokî peyv derêxistin da ku wateyên esas biparêzin. Di serî de ferhengoka feylesof, nivîskar û mamosteyê kurd Ehmedê Xanî (ya bi navê *Nûbara Ehmedê Xanî*) ji aliyê Komxebata Kurmancî ve bo vê armancê hate bikaranîn. Ew ferhengoka Ehmedê Xanî ku di sala 1680yan de hatiye nivîsîn, xwedî cihekî girîng e di diroka ferhengnasiya kurdî de, ew wek yekemîn ferhenga vî zimanî tê zanîn.³² Herwisa neata alim û şairê sedsala 15an Mela Ehmedê Batê, anku Mewlûda Bateyî³³ jî ji aliyê van komxebatan hate bikaranîn ji bo diyarîkirina berdewamiya nerîta dewlemend a zimanê xwe. Dîsa diwana nivîskar, şair û sûfî Melayê Cizîrî jî daxilî xebata zehmet a hilbijatîna bêjeyan dibû. Bi van xebatan ve armanc tenê venûkirina zimanî nebû, lê nişandayîna kevinbûna zimanê kurdî bû. Lewma ew hewldan di heman demê de bersivên wan gotarên li Tirkiyeyê bûn ku digotin “Kurdî ne ziman e”.

Ji bilî çavkaniyên bingehîn- bo mînak ferhengên kevin- komxebatan wek çavkaniyeke serkeftî a edebî ji rojnameyên ewil ên bi kurdî jî mefa wergirtin. Bêjeyên mijarî ji van rojname û kovaran hatine hilbijartin: *Hawar* (kovara ewil a bi rênivîsa latînî ku ji aliyê birayên Bedirxanî ve di navbera salên 1932-1943an li Şamê hatiye derxistin), *Ronahî* (dîsa ji aliyê birayên Bedirxanî ve di navbera salên 1942-1944 de hatiye weşandin), *Roja Nû* (ji sala 1978an pêve hate weşandin).

³¹ Grûba Xebatê ya Vateyî 2009a:5.

³² Alexis 2008.

³³ Semrexî 2001.

Digel çavkaniyên çapkirî, çavkaniyên devkî û folklorik jî hatine vekolîn. Bo mînak, endamên komxebatan stranên dengbêjan tomar kirin û jî stranên wan bêje hilibijartin. Hinek endaman anket çêkirin da ku jî hemû qadên zimanî bêjeyan hilibijêrin, hinek jî wan ev in: Îfadekirina dijûnan, îbadetan, navên badana simbêlan, navên endamên laşen mirov û heywanan, navên nexweşiyên mirov û heywanan, çandinî, giyanasî û hwd. Herwisa li Mêrdîn, Qerejdax, Botan, Êrîvan, Bêdlîs, Wan, Qulu, û Selmasê li ser taybetmendiyên bêjeyî yên devokan jî anket hatine çêkirin. Bi xêra hemû çavkaniyên li vê derê hatine nasandin, çi devkî çi nivîskî, jî serdemên bere heta serdema nû, hindî jî desten wan hat, van komxebatan hewil da ku bêjeyan hilibijêrin, kom bikin û arşiv bikin.

Venûkirina bêjedankê di qada plansaziya korpûsê de kategoriya duyem a karen komxebatan e. Adaptasyon û hilberîna bêjeyên nû jî bo piştewaniya geşedana zimanekî dikevin nava vê kategoriye. Herwisa tesbîtîkirina pêwîstiya axêveran di qadên nû yên ragihandinê de wekî aborî, hatûçû, kozmetîk, teknolojiyên ragihandinê (IT) û kompîter, dadwerî, leşkerî, siyaset, rojnamevanî, bîrkarî, kîmyagerî û hwd. çêbû. Xebatên venûkirinê ev in:

- *Çêkirina peyvên nû li ser kokên heyî*: bo mînak, peyva *peyarêk* jî “peya” û “rê” hatiye çêkirin.
- *Deynwergerîna peyvan ji zimanên dî* û adaptasyona wan li gorî awayê fonetîka Kurmancî û Kirmanckî: Bo mînak *garaj* (garage) û *vîlla* (villa).
- *Wergera wateyê*, li vê derê hêmanên semantik ên têgehên rasterast têne wergerandin, wekî: *e-name* (e-mail), *e-pirtûk* (e-book), *binawe* (submarine), *asayîşo pêroyî* (general safety), hwd.

Yekkirina rastnivîs û termînolojiyê kategoriya dawî ya xebatên plansaziya korpûsê ye ku li vê derê dê bête behskirin. Armanç pênasekirin û avakirina termînolojiyên yekgirtî ye jî bo zelalkirina ragihandinê û herwisa jêkfehmkirina di navbeyna zaravayên kurdî, bi taybetî di qadên teknolojî û zanistê de. Komxebata Kurmancî (*Semînera Kurmancî*) li ser mijarên rastnivîsî gelek xebat kirine. Komxebatê standarda navên bajaran jî weşandin ku bere hatibûn tirkîkirin; Bidlîs, Çewlîg, Dêrsîm, Dîyarbekir, Riha, Semsûr, Xarpêt. Herwisa Komxebata Kurmancî li ser termînolojiya rêzimanê jî disekinî. Kovara *Kurmancî*³⁴ hejmareke listeyên têgehên rêzimanê weşandin, bo mînak: *Termen rêzimanî, dengdar, dengdara dirêj, dengdara kurt, bêdeng, dudeng, kite, yekkite, dukite, sêkite, kitandin*. Vê komxebatê bere xwe da têgehên zimannasiyê jî. Di hejmarên 50 û 51 yên *Kurmancî* de du listeyên têgehên zimannasiyê hatine weşandin. Hinek jî wan ev in: *Duziman, duzimanî, duzimaniya kesane, duzimaniya tam, malbata zimanan, şifreguhertin, yekziman, zaravanas, zaravanasî*.

³⁴ Enstîtûya Kurdî ya Parîsê 1991.

Komxebata Kirmanckî (*Grûba Xebatê ya Vateyî*) xebatên xwe yên li ser rêzikên rastnivîsê sala 2005an wekî pirtûk bi navê *Rastnuştişê Kirmanckî/Zazakî* li Stenbolê dane çapkirin. Îro ew pirtûk bûye referansek ji bo rastnivîsa Kirmanckî û xêra wê digehe avabûna zimanê edebî. Mirov dikare wê wekî tevkariya herî baş a Komxebata Kirmanckî bibîne li ser vejandina zaravayê Kirmanckî.

Plansaziya Zimanê Kurdî: Plansaziya Prestîjê

Zimanê kurdî herdem di bin pestiyêke siyasî û civakî bû ji aliyê zimanên serdest ve; ji ber wê pestiyê gelek peyv derbasî kurdî bûne. Ya rast deynkirinên peyvyan diyardeyêke berbelav e di kontakta zimanan de. Dîsa jî neyeksaniya têkiliyên hêzî û nebûna perwerdeyê, zimanê kurdî kiriye “zimanekî deynker” ê taybet. Îro kurdîyê hejmareke zêde ya peyvyan ji zimanên erebî, farisî, tirkî û ermenî deyn wergirtine. Di ser da jî hejmareke peyvên deynwergirtî di nav zimanê kurdî de heliyane, lewma axêver nizanin ku ew bi peyvên deynwergirtî diaxivin.³⁵ Ji ber peydabûna perwerdeyê, zêdebûna weşanên kanalên televizyon û radyoyên taybet û dewletî û pêvajoya standartkirinê bêjeyên pakxwaz ên kurdî belav kirin, lê gelek axêverên kurdî ji bêjeyên deynwergirtî aciz bûn û hewl dan wan di axaftinên xwe yên rojane de bi kar neyînin. Ev rewşa hanê ji nezanîna kokên bêjeyan tê – bo mînak hin caran axêver xwe ji peyvên “bingeh tirkî” dûr dixin, lê ew bêje di eslê xwe de “bingeh Îranî” derdikeve.

196

Lewma Komxebata Kurmancî li ser peyvên kurdî yên ku ji zimanên ermenî, rûsî, yûnanî, frensî hatine wergirtin gelek weşan kirin da ku koka peyvên deynwergirtî yên kurdî bêne tesbîtkirin. Gelek civîn jî hatine li dar xistin (bo mînak, civîna li ser *peyvên Kurdî-Îranî di zimanên cîran de*). Hinek ji wan civînan li ser peyvên Kurdî-Îranî yên di tirkî de bûn. Hinek xebatên di jî li ser pênasikirina peyvên Kurdî-Îranî yên ji erebî û yûnanî bûn. Digel pênasikirina peyvên Kurdî-Îranî di tirkî, erebî û yûnanî de Komxebata Kurmancî bêjeyên mewcut ên kurdî dan ber zimanên kevin ên îranî yên wekî avestî, partî û pehlevî jî. Gelek lîsteyên peyvyan hatine weşandin da ku têkiliyên bêjeyî yên di navbera kurdî û zimanên Îranî de bête dîtîn. Bi vî awayî, bi reya nişandana kokên kevin ên kurdî, têkilî û danûstandinên digel zimanên di yên Îranî, komxebatan hewl dan ku li ser prestîja kurdî û di encamê de li ser helwestên li hember kurdî bixebitin.

Plansaziya Zimanê Kurdî: Belavkirina Encaman

Komxebata Kurmancî (*Semînera Kurmancî*) encamên xebatên xwe li ser malpera Enstîtûya Kurdî ya Parîsê wek ferhengeke serxetê diweşîne. Herwisa encam di *Kovara Kurmancî* (salê du hejmar) de jî têne weşandin. Mirov dikare li ser malpera enstîtûyê xwe bigehîne hemû hejmarên vê kovarê û wan daxîne.³⁶ Ferhengên serxetê wergera peyvyan hêsan dikin di navbera kurdî, tirkî, frensî û

³⁵ Akin 2003.

³⁶ <http://www.institutkurde.org/publications/kurmanci>.

ingilîzî de.³⁷ Cildê yekem ku ji bîst hejmarên ewil (ji sala 1987 heta 1996an) pêk dihat di sala 1999an de hate weşandin digel îndeksên ji bo hemû zimanên navborî; cildê duyem ku ji çil hejmarên dawiyê pêk tê di sala 2010an de hate amadekirin.³⁸ Wêdetir *Ferhenga kurdî-frensî* (Dictionnaire kurde-français) di sala 2017an de ji aliyê Enstitûya Kurdî ya Parîsê hate weşandin, tê de 85.000 bêje hene.³⁹ Ev berfirehtirîn ferhenga kurdî-frensî ku di salên 1970yî de ji aliyê Kamûran Bedirxan ve hatibû destpêkirin, ji serfiraziyên Komxebata Kurmancî gelek xêr dît.

Bi heman awayî, *Komxebata Kirmanckî* (Grûba Xebatê ya Vateyî) encamên xebatên xwe di *Kovara Vate* de weşandin. *Kovara Vate* li Stokholmê dest bi weşanê kir, piştî hejmara 20an pê ve (2003) li Stembolê tête weşandin. Wêdetir Komxebata Kirmanckî bi zaravayê Kirmanckî ferheng û pirtûkan jî amade dike: *Ferhengê Tirkî-Kirmanckî/Zazakî*⁴⁰, *Ferhengê Kirmanckî/Zazakî-Tirkî*⁴¹, *Ferhengê Îdyomê Kurdkî/Kirmanckî/Zazakî*⁴², *Dersên Zimanî yên Kirmanckî/Zazakî bi Raveya Tirkî*⁴³. *Weşanxaneya Vateyê* ku wek weşanxaneya Komxebata Kirmanckî tête zanîn, heta niha 35 roman, heşt pirtûkên çîrokên zarokan, û çar pirtûkên ceribîne bi zaravayê Kirmanckî çap kirine. Hemû pirtûk û ferheng korpûseke zimanî ya girîng ava dikin ji bo Kirmanckî.

Armanca van xebatan beriya her kesî pisporên zimanê kurdî ne, bo mînak zimannas, mamoste û çalakvan, rojnamevan, nivîskar û wergêr in. Hejmareke zêde ya ferheng û pirtûkên rêzimanê, weşanên van komxebatan wek çavkaniya sereke bi kar tînin.⁴⁴ Bi xêra xebatên van pisporan vêca bikarhênerên ne-pispor jî xwe digehînin encamên xebatan.

Herdu komxebat weşanên xwe bi elfabeya latînî dikin. Ev yeke nişan dide ku ev komxebat girîngiyeke mezin didin axêver û lêkolînerên ku vê elfabeyê bi kar tînin. Jixwe herdu komxebat jî bi taybetî bi elfabeya latînî diweşînin. Elfabeyên erebî û kirîlî ku ji aliyê kurdên li Îran, Îraq û dewletên Yeketiya Sovyetê ya berê dijîn, qet nayên bi kar anîn. Heta niha wisa diyar e ku kurdên li Tirkîye û Sûriyeyê, ku bi piranî elfabeya latînî bi kar tînin, koma armanca sereke ne ji bo van xebatan.

Encam

Gotara min li ser du pêşengên plansaziya zimanê kurdî yên li dîyasporayê hûr dibe: Komxebata Kurmancî (*Semînera Kurmancî*) û Komxebata Kurmanckî (*Grûba Xebatê ya Vateyî*). Xebatên van saziyên dîyasporayê li ser plansaziya korpûs û plansaziya prestîjê kom dibin, plansaziya prestîjê pêtir ji aliyê

³⁷ <http://www.institutkurde.org/publications/kurmanci/dictionnaire>.

³⁸ Enstitûya Kurdî ya Parîsê

³⁹ Nezan 2017.

⁴⁰ Grûba Xebatê ya Vateyî 2009a.

⁴¹ Grûba Xebatê ya Vateyî 2009b.

⁴² Lezgîn 2005.

⁴³ Gunduz 2008.

⁴⁴ Chyet 2003; Demirhan 2007; Farqînî 2000; Tan 2011.

Komxebata Kurmancî ve tê rêvebirin. Bi destnîşankirina dîrokîbûna kurdî û peyvên wê yên ku bi deyn dayîne zimanên dî, ev komxebat hewl dide ku îmajê kurdî bilind bike û wê bigehîne asta ziman û dîrokên têkildar û cîran.

Herdu komxebat jî ewil li dîyasporayê hatine rêvebirin, lê dûrbûna wan jî Kurdistanê, nebûna bandora li ser perwerdeyê û nebûna bandora rasterast li ser bikaranîna zimanî asteng bûn li hemberî şamilbûna komxebatê. Piştî jî van kêmasiyan haydar bûn, herdu komxebatan civînên xwe yên vê dawiyê li herêmên kurdîaxêv li dar xistin da ku xwe bêtir bigehînin axêverên zimanê kurdî.

Lê dîsa jî nirxandina tevkariyên komxebatan li ser bikaranîna kurdî li dîyasporayê hewceyî bêtir lêkolînên derbarê pirsên veguhastina navbernişî û zindîtiya zimanî ye. Digel astengiyên li vê derê hatine behskirin, dîsa jî herdu komxebatên Kurmancî û Kirmanckî bûyîne otorîteyên zimanî ku ji saziyên kurdan û tevgerên çalakvan rûmetê dibinin, û ji bo gelek lêkolînên li ser kurdî wek referans û çavkaniyên sereke têne dîtin.

Çavkanî

Akın, Salih. 2007. "Fêrkariya Kurdî ya Taybet li Tirkiyeyê: Pirsgirek û Pêşbînî." *Zend Zivistan* 2007. Stembol: Enstîtûya Kurdî ya Stembolê.

_____. 2013. "Les emprunts en kurde Kurmanci dans les publications de la diaspora." *Cahiers de CLAIX* 24: 253-266. Université d'Aix-en-Provence.

Akın, Salih, û Selda Araz. 2014. "Kürtçe seçmeli dil eğitimi: Sorunlar ve öneriler." *Tartif*, 21 Îlon 2014.

Alexis, Sandrine. 2012. "Ehmede Xani ou Pourquoi j'ecris en kurde", *Etudes Kurdes* .n°11, Paris, l'Harmattan, rr. 34-56.

APEC Tryck, and Spanga Förlag. 1999. Kurmanci; hejmar 1-20, Ferhenga Kurdî, Tirki, Frensi, û Ingilizî. Cih?: Weşanxane?

Baldauf, Richard B. Jr . 2005. "Rearticulating the Case for Micro Language Planning in a Language Ecology Context." *Current Issues in Language Planning*, 7(2&3): 147-170.

Blau, Joyce. 1989. "Gurânî et Zâzâ." *Compendium Linguarum Iranicum*. Amdekar Rüdiger Schmitt. Dr. Ludwig Reichert Verlag. Wiesbaden, rr.336-340.

Bruneau, Michel. 2004. *Diasporas et espaces transnationaux*. Paris, Economica (Anthropos Ville), 249 r.

Çaglayan, Handan. 2014. *Aynı Evde Ayı Diller*. Kuşaklararası Dil Değişimi/Eğilimler, Sınırlar, *Olanaklar* Diyarbakır Örneği. Diyarbakır: DİSA, Lîs.

Calvet, Louis-Jean. 1988. *Linguistique et colonialisme*. Paris: Payot.

Chyet, Michael. 2003. *Kurdish-English Dictionary*. New Haven: Yale University Press. 672 r.

Crystal, David. 1997. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (ç. 4). Oxford:

- Blackwell.
- Demirhan, Umid. 2007. *Ferhenga Destî: Kurdî bi Kurdî*. Dogubeyazit: Sewad.
- Deprez, Christine. 1994. *Les enfants bilingues: langues et familles*. Paris: Didier.
- _____. 2006. "Ouvertures Nouveaux regards sur les migrations, nouvelles approches des questions langagières." *Langage et société* 116: 119-126.
- Farqînî, Zana . 2000. *Ferhenga Kurdî-Tirkî*. Istanbul: Enstituya Kurdi ya Stenbole.
- Fase, Willem, Koen Jaespaert, û Sijaak Kroon. 1992. *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam: John Benjamins.
- Fishman, Joshua, ed. 1966. *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. The Hague: Mouton & Co.
- Fishman, Joshua. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Grûba Xebatê ya Vateyî, 2009a. *Ferhengê Tirkî-Kirmanckî/Zazakî*. Istanbul: Weşanxaneyê Vateyî 238 r.
- Grûba Xebatê ya Vateyî, 2009b. *Ferhengê Kirmanckî/Zazakî-Tirkî*. Istanbul: Weşanxaneyê Vateyî 624 r.
- Gunduz, Deniz. 2008. *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmanca – Zazaca Dil Dersleri*. Istanbul: Weşanên Vate 368 r.
- Haarmann, Harald. 1990. "Language Planning in the Light of a General Theory of Language: A Methodological Framework." *International Journal of the Sociology of Language* 95, rr. 109-129.
- Hassanpour, Amir. 1992. *Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985*. San Francisco: Mellon Research University Press.
- Haugen, Einar. 1966. *Language Conflicts and Language Planning: The Case of Modern Norwegian Couvertère*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- _____. 1982. "The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice ." In *Progress in Language Planning. International Perspectives*; Amadekar Juan Cobarrubias and Joshua Fishman, 269-290. Berlin: De Gruyter.
- Hirori, Newzad. 2005. "Rewşa zimanê kurdî li Iraqê". *Nefel*, <http://nefel.com/kolumnists/kolumnisedetail.asp?MemberNr=10&RubricNr=&ArticleNr=530>. [Têketin: 19/09/2017]
- Holtzer, Gérard. 2010. "Les migrants, leurs descendants et les langues: une approche génératonnelle des répertoires bi-plurilingues." Conferansa hatiye pêşkeşkirin li

- Journée plurilinguisme, bilinguisme: les migrants, leurs descendants et les langues.* 11 Cotmeh 2010, Besançon.
- Homberger, Nancy. 2006. "Frameworks and Models in Language Policy and Planning." *An Introduction to Language Policy: Amadekar Thomas Ricento* Wiley: Blackwell. rr. 24-41.
- ILO. 2016. *Multilateral Framework on Labour Migration. Non-binding principles and guidelines for a rights-based approach to labour migration*, Geneva, International Labour Office, 2006. 55 r.
- Kaplan, Robert, û Richard B. Jr Baldauf. 1997. *Language Planning, from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Kaya, Ali. 2010. "Kültürel Zenginliğin, Büyük Uygarlıklara Beşik Olmanın Temeli: Dil Zenginliği." *I. International Symposium Tunceli-Dersim*, 4-6 Cotmeh 2010, Tunceli.
- Kendall, King A. 2000. *Language Revitalization Process and Prospects*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Keskin, Mesut. 2010. *Zazaca Üzerine Notlar, Herkesin Bildiği Sır: Dersim - Tarih, Toplum, Ekonomi; Dil ve Kültür*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Enstîtûya Kurdî ya Parîsê. 2001. *Kurmancî. Kovara zimanê kurdî*. No: 9 Parîs. Enstîtûya Kurdî ya Parîsê. 15 r.
- Enstîtûya Kurdî ya Parîsê. 2010. *Kurmancî (1-40, havîn 1987 - bihar 2007) Rojnameya Taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pîrsen zaravayê kurmancî*. İstanbul: Weşanxaneya Avesta, 463 r.
- Enstîtûya Kurdî ya Parîsê. 2017a. "Diaspora
<http://www-institutkurde.org/kurdorama> [Têketin: 19/09/2017]
- Enstîtûya Kurdî ya Parîsê. 2017b. "Qui sommes-nous ?",
<http://www.institutkurde.org/info/qw-somrnes-nous-s-1232550918>
[Têketin: 19/09/2017]
- Lezgin, Roşan . 2005. *Ferhengê Îdyomanê Kurdkî*. İstanbul: Weşanxanyê Vateyî, 210 r.
- Lezgin, Roşan. 2009. "Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalara Genel Bir Bakış." <http://www.nasname.com/a/toplumsal-kurt-gruplarindan-zazalara-genelbir-bakis> [Têketin: 19/09/2017]
- Malmisanij, Mehmet. 1996. *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Marcou, Jean. 2016. "Ce n'est pas seulement une purge, mais un reformatage de l'Etat", *Le Monde*, 21.07.2016 http://www.lemonde.fr/europe/article/2016/07/21/turquie-ce-n-est-pas-seulemerit-une-purge-mais-unreformatage-de-l-etat_4972934_3214.html [Accessed : 19/09/2017].
- Paul, Ludwig. 1998. "The Position of Kirmaneki among West Iranian Languages." *Old and Middle Iranian Studies* I: 163-177. Wiesbaden: Reichert.
- Scalbert-Yuce1, Clémence, 2006. "La diaspora kurde en Suède. Conservation, production et diffusion d'un savoir linguistique." *European Journal of Turkish*

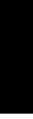
- Studies, Thematic Issue, Power, Ideology, Knowledge - Deconstructing Kurdish Studies.* <https://ejts.revues.org/771> [Têketin: 19/09/2017].
- Selcan, Zulfu. 2001. "Zaza Dilinî Gelişimi." <http://zilfiselcan.net/2016i11i121zaza-diliriri-gelisimi>. [Têketin: 19/09/2017]
- Semrexi, Huseyn. 2011. *Mewlûda Melaye Bateyî*. Istanbul: Weşanxaneyê Nûbihar, 123 r.
- Sheffer, Gabriel. 1993. "Ethnic Diasporas: a Threat to Their Hosts?" *International Migration and Security*: 263-285. Boulder: Westview Press.
- Skutnabb-Kangas, Tova, û Bucak. Serhat 1994. "Killing a Mother Tongue? How the Kurds are Deprived of Linguistic Human Rights". dnd. *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Disaimination*, Amadekar Tove Skutnabb-Kangas û R. Phillipson bi tevkeriya Mart Rannut, 347-370. Contributions to the Sociology of Language 67. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Tan, Sami. 2011. *Rêzimana kurmançî*. Istanbul: Enstituya Kurd ya Stenbolê.

Kitap Deęerlendirmesi | Book Review

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

Ordîxanê CELÎL, Celîlê CELÎL, *Zargotina Kurda*, Înstîtûta Kurdzanîyê-Wien, Wien, 2014.

Malbata Celîlan di warê çanda kurdî de gelek xebat kirine. Bavê malbatê Casimê Celîl yek ji wan kesên pêşî bû ku li Ermenistanê bingeha xebatên çanda kurdan danîbû û berpirsyarê demekê yê şaxa kurdî bû di Radyoya Êrivanê

de. Xanima Rizgo û hevjinê wê Casimê Celîl zarokine wisa pêgihandine ku mîna zanîngeheke kurdî berhem afirandine. Ji her çar zarokan kurê mezin, Ordîxanê Celîl, filologek bû ku di zanîngehan de serokatiya kursiya kurdnasiyê kiriye. Celîlê Celîl dîroknasek e ku di warê dîroka siyasî ya kurdan de gelek berhem dane. Cemîla Celîl etno-muzîkologek e ku heta nuha tu kesan hindî wê di warê stran û awazên kurdî de xebat nekirine. Xwişka biçûk Zîna Celîl edebiyatnasek e ku ji kurdî ji bo zimanên wek rûsî, almanî, lehî gelek werger kirine û xizmeta danasîna çanda kurdan kiriye.

Vê malbata kurdologan xebata herî zêde û demdirêj di warê berhevkerin, senifandin û çapkirina keresteyên folklorê kurdî de kiriye. Ev xebata ezamet a bi navê *Zargotina Kurda* herçend li ser navê Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl hatibe çapkirin jî, encama karê vê malbatê ye weku di pêşgotinê de hatiye diyarkirin. Înstîtûta Kurdzanîyê-Wienê (ÎKW) barê çapkirina vê xebatê hilgirtiye. Xebat bi berfirehiya xwe di dîroka folklorê kurdî de xebata herî mezin e ku bi tevahî ji 25 cildan pêk tê û bi rengekî ensîklopedîk e. Ji hêla demê ve encama xebateke zêdeyî 60 salan e. Herwiha ji hêla herêmên ku berhevkerî li wan hatiye kirin jî xebata herî berfireh e. Seheya berhevkerinê herêmên kurdan ên nav sînorên dewletên Tîrkiye, Sûriye, Îran, Iraq, Ermenistan, Gurcistan, Azîrbêcan, Qazaxistan û Qirxizîstanê ye. Wek rêbaza berhevkerinê an dengê zarbêjan (dengbêj, çîrokbêj, stranbêj) hatiye tomarkirin an jî li wan hatiye guhdarkirin û gotinên wan hatine nivîsandin.

Parek ji berhemên folklorîk ên di vê xebatê de li Sovyeta berê bi herfên kîrîlî hatibin çapkirin jî, piraniya wan cara pêşî tîn çapkirin. Janrên folklorê yên ku li 25 cildan hatine dabeşkirin bi vî awayî hatine rêzkirin: 1. Êpîk û dastan 2.

Stranên dîrokî yê şeran û mêranîyê 3. Stranên evîndariyê/dilan 4. Dilok, heyranok, dûrik û manî 5. Stranên şînê û xemgîniyê 6. Stranên dilan û govendan 7. Cengname û rostemî 8. Beyt û dewrêşoka 9. Qewl û beytên êzdiyan 10. Çîrok 11. Çîrçîrok û çîvanok 12. Hûmor, anêkdot 13. Fabêl 14. Gotinên pêşiyên 15. Îdyom, biwêj 16. Stranên kar û xebatê 17. Parêmêlogiya û yê mayîn.

Hatiye diyarkirin ku hin janrên folklorîk yê wek stranên şînê, dewrêşoka, beyt-serhatiyên îslamê û sofîyan, qewl û beytên êzdiyan, cengname û rostemî, stranên rîtuêl, dîdarok û edebiyata zarokan cara pêşîn di vê xebatê de hêjayî baldariyê bûne û cihê xwe di xebatê de girtine.

Heta nuha ji 25 cildên plankirî 5 cild hatine çapkirin ku ev cildên 1, 2, 3, 9, 10 in. Her sê cildên pêşî ji êpîk û dastanan re, cildên 9an û 10an ji çîrok û çîvanokan re hatine veqetandin. Di nav berhemên berhevkirî de yê pir naskirî jî hene û yê zêde nenaskirî jî. Heman berhem bi varyantên xwe yê cuda jî cih digirin ku ev yek ji bo xebatên li ser folklorê derfeta wê yekê dide guhertin bên dîtin ku li gor herêm, zayend, temen û derdora zarbêjî peyde dibin.

Di pêşekiya her cildekê de nivîsarên zanistî yê derbarê janrê di cilda mewzûbehs de hene. Hin gotar û nivîsarên aydî kesên din jî hene, ne ku tenê daneran nivîsîne. Di paşkoka her cildekê de di beşê “nivîsarnasî” de agahiyên cihê berhevkirina berhemê, navê zarbêj, heger berê hatibe çapkirin agahiyên çapkirinê û agahiyên cihê arşîva tomara deng hene. Herwiha kurtejiyana zarbêj, ferhenga peyvên biyanî û kêmnas, navrêzka nîgaran û foto-album hene. Xebat bi wêneyên kesan, û wêne û nexşeyên deverên berhevkirinê hatiye dewlemendkirin. Di paşkoka hin cildan de çîrok û serpêhatiyên bi zarbêjan re hatine vegotin ku vê yekê rengêkî zindî daye xebatê. Herwisa Cemîla Celîl ji bo hin stranan nota nivîsîne ku vê yekê pîrhêliya xebatê bihêz kiriye.

Dema em ji hêla zimên ve lê binerin, hatiye îdiakirin ku axaftina zarbêjan bêyî destkariyekê hatiye veguhastin ku ev yek hem qaîdeyêke bingeîn e ji bo karên zanista folklorê û hem derfetê dide ev berhem wek keresteyên zimannasiyê jî bên bikaranîn. Bi armanca ku axaftina her zarbêjî ji hêla fonetîk ve bi awayekî rast bê dayîn alfabeya Celadet Alî Bedirxan bi zêdekirina herfên ç’[tʃʰ], e’ [ç], h’ [h], k’ [kʰ], p’ [pʰ], r’ [r], t’ [tʰ], x [x] hatiye bikaranîn. Ji hêla rênivîsê ve di mijarên wek cuda-nivîsîn, pêve-nivîsîna hin hêmanên zimanî de, qebûlên berbelav û zal hatibana tetbîqkirin, wê xwendina xebatê hêsantir bûya.

Halê hazir bidestxistina vê xebata giranbuha ku mirov dikare wê wek ensîklopediya folklorê kurdî bi nav bike, hinekî zehmet e. Hêvî ew e ku her 25 cild wek plankirî bên çapkirin û belavkirin da ku her kurd bikare jê sûd wergire.

Ümran ALTINKILIÇ

Lêkoler, Zanîngeha Mardin Artukluyê

Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkiyeyê

Yayım İlkeleri

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından çıkarılan JMS (The Journal of Mesopotamian Studies), Kürt, Arap ve Süryani dili kültürü ve edebiyatları alanlarındaki bilimsel nitelikli çalışmalara yer veren hakemli bir dergidir. Bahar ve Yaz sayıları olmak üzere yılda iki defa yayımlanır. Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

- Dergimize gönderilen yazılar, öncelikli olarak yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alıp gerekli düzeltmeleri yaparlar; fakat katılmadıkları noktalara itiraz etme hakkına sahiptirler.
- Gönderilen telif makaleler, Editör Kurulu tarafından incelendikten sonra değerlendirilmek üzere “kör hakem” yöntemiyle konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Makale, en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayımlanır. Hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilir.
- Hakemlerden biri veya her ikisi, “düzeltmelerden sonra yayımlanabilir” görüşü belirtirse, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara gönderilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı hakem veya Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Ayrıca yazarların, hakemler tarafından belirtilen görüşlere itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Yapılan itirazlar editör kurulu tarafından görüşülüp uygun bir karar alınır.
- Yayımlanmasına karar verilen yazılar, sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatında yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri metin üzerinde işaretleyerek dergiye geri gönderir.
- Yayımlanmayan yazılar iade edilmez ve yazılardaki görüşlerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayımlanan yazılar için yazardan dergiye veya dergiden yazara herhangi bir ücret ödenmez.
- Yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editör Kurulu tarafından yapılabilir.
- Yayımlanan yazıların yayım hakları MAÜ Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Bu devir, sanal ortamı da kapsar.

Yayım Dili

- JMS’nin yayım dili Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanicidir. Ancak her sayıda, dergide yer alan çalışmaların en az yarısının Kürtçe ve onun çeşitli lehçelerinde yazılmış olması ilke olarak benimsenmiştir. Dergiye gönderilecek yazıların akademik dil kullanımıyla ilgili her türlü kusurdan arınmış olması gerekir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

- Yazılar A4 boyutunda kâğıda, MS Word veya uyumlu

programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Times New Roman kullanılmalıdır. Yazılar 12 punto ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalı, sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu 5.0008.000- sözcük arasında olmalıdır. Özel yazı karakterleri kullanılmamalı, transkripsiyon işaretleri varsa bununla ilgili dokümanlar ulaştırılmalıdır.

- Yazarın adı, soyadı, unvanı, görev yaptığı kurum ve e-posta adresi mutlaka belirtilmelidir.
- Makalenin başlığı içerikle uyumlu olup koyu harflerle yazılmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir.
- Makalenin başında, en fazla 200 ila 250 sözcükten oluşan bir özet yer almalıdır. Özet, hem makalenin orijinal dilinde hem de İngilizce olarak yazılmalıdır. İngilizce özet kısmında makalenin ismine de yer verilmelidir. Özetlerin altında geleniden özele doğru sıralanmış 5 ila 8 sözcükten oluşan anahtar sözcükler bulunmalıdır.
- Başlıklar koyu harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, 1., 2., ara başlıklarınsa, 1.1., 1.2., 2.1., 2.2 şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana ve ara başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu harflerle yazılmalıdır.
- Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, “tırnak içinde” gösterilir, eğik veya koyu karakter kullanılmaz. Hem “tırnak içinde” hem eğik veya hem koyu hem eğik yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
- Bölüm ve paragraf başlarında girinti uygulanmaz.
- Yazılarda kullanılan çizim, grafik, resim ve benzeri malzemeler JPEG ya da GIF formatında olmalıdır. Görsel malzeme ve ekler gerektiğinde e-posta yoluyla ayrıca ulaştırılmalıdır.

Kaynak Gösterimi

- Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlılık şarttır. Uzun yapıt (kitap, dergi, gazete vb.) adları eğik, kısa yapıt (makale, öykü, şiir vb.) adları ise “tırnak içinde” yazılır. Ayrıca dipnotların yalnızca metne alınamayan ek bilgiler için kullanılması önerilir.
- Bir yapıtın derleyeni, çevireni, yayıma hazırlayanı, editörü varsa künyede mutlaka gösterilmelidir.
- Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, yazarı, başlığı ve yayım tarihi belirtilmiş olanlar kullanılır. Ayrıca künye bilgilerinde parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.
- Ulaşılabilir kaynaklarda ikincil kaynak kullanımından kaçınılmalıdır.
- Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında kesinlikle yer verilmemelidir.
- Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Eserlerin yayınevleri açık şekilde ve makalelerin bulunduğu sayfa aralıkları belirtilmelidir.
- Alıntı yapma ve kaynak göstermede Apa 6 yöntemi kabul edilmektedir.

Publication Principles

The Journal of Mesopotamia Studies (JMS) is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The JMS is a peer-reviewed journal which gives places to scientific researches on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature. It is published semi-annually (Spring and Summer Issues). The articles to be published should bear criteria of scientific researches, be innovative, and also should not be published anywhere else before. If an article has been presented in a scientific meeting, it will be accepted on the condition that it has not been published anywhere before.

The Evaluation of Articles

- Articles submitted for publication are firstly examined by editorial board in accordance with the publication principles of the journal. The endorsed ones are sent to two reviewers. The authors corrected the article according to the notes by reviewers; however they have right to object to the points where they do not agree with.
- Articles submitted for publication are sent to two experts of the field via method of "blind review" after they examined by Editorial Board. In the case of split in opinion of these two reviewers, the article is sent to another reviewer. The article is published if at least two reviewers express positive opinion. The reports by reviewers are sent to the authors to pronounce the evaluation result.
- If one or both reviewers express "it could be published after certain revisions", the article is sent to the author for the required revisions. After revisions are done, they are checked by reviewers or the Editorial Board to evaluate whether they are done in accordance with the remarks. Besides, the authors have right to object to the reviewers opinions. The objections are evaluated and resulted by the editorial board.
- The articles that decided to be published are sent to the author in PDF formatted after page adjustment. The author makes the last reading and shows necessary revisions on the text and sent it back.
- The unpublished articles are not return back to the rightful owner, furthermore the authors are responsible for the opinions of the articles.
- The journal does not demand any fees to publish their articles, and likewise does not pay any fees for publishing articles.
- The Editorial Board may make small adjustments those are not on the main stage.
- It is accepted that the copyright of the published articles are transferred to The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. This transfer includes virtual platforms.

Language(s) of Publication

- The JMS gives places to articles in Turkish, Kurdish, Arabic, English and Syriac. However, it accepted as a principle that at least half of the studies in the journal should be in Kurdish and its various dialects. The articles sent to the journal must be free from all kinds of defects related to the use of academic language.

Writing Rules and Page Layout

- The articles must be written on MS Word or compatible

programs. Times New Roman should be used as typeface. The articles should be written in 12 font size in 1.5 ink line spacing and the pages should bear numbers. The articles should be as long as 5.000.000-words. The custom typefaces should not be used and if there are transcription signs, their documents should be sent with the article.

- The name, surname, title, place of work and e-mail address must be stated.
- The title of the article must be in accordance with the content and written in bold face, and also must not be longer than 15 words.
- There must be a summary of 200 or 250 word at the start of the article. The summary must be written both in the original language of the article and in English. The title of the article must be stated before the summary as well. There must be key words that ranked from general to specific at the bottom of the summary.
- The title must be written in bold face. There should be intermediate titles in the long articles. It is recommended that the main titles numbered as 1., 2., and intermediate titles as 1.1, 1.2., 2.1., 2.2. All the main and intermediate titles (main sections, sources and appendices) should be written in bold face.
- Expressions that should be highlighted in the text, must be «in quotes», bold or italic faces must not be used. There must not be double highlighting as «in quotes» and bold or italic.
- There must not be intents at the start of section and paragraphs.
- Illustrations, graphics, images and other materials those used in text must be in JPEG or GIF format. Visual material and attachments must be delivered also via e-mail if required.

References

- Methodically consistency is essential for writing the footnotes and sources. Names of long works (books, magazines, newspapers etc.) should be written in italic face, names of short works (articles, stories, poems and so on) «in quotes». Also, it recommended that to use footnotes only for the additional information that cannot be given in the text.
- The compiler, translator, preparer for publication, editor must be shown in the tag if exist.
- In case of the citation of the text of electronic media, the name of author, title and date of publication which are specified are used. The date of access should also be noted in parentheses in catalog information.
- The secondary sources should be avoided if the primary resources are available.
- The works those have not been cited must not be shown in the sources.
- The sources should be given at the end of the text in alphabetical order. The publishing houses should be given clearly and the pages ranges of the articles should be stated.
- Apa 6 is accepted for citation and references.

